ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine", revue des études de l'Ukraine, sous la direktion de M. Hrouchevsky

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 1–2 1924

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Краєзнавство.

ЄФИМЕНКО, О. Історія Українського народу. Під редакц. з передмовою й примітками академіка Д. І. Багалія. Ч. І. 168 стор., ц. 55 коп. Ч. ІІ. XIV + 207 стор., ц. 60 к.

О. Єфименкова багато й серіозно працювала над історією України. Своїми монографіями та розвідками з історії України вона набула собі значне ймення й зайняла місце поруч з батьком української історії — Антоновичем. Зрозуміло, що популярна книжка Єфименкової з історії України є вельми цінна, поготів, що Єфименкова чудесно володіє літературною формою, і в цьому пункті майже не має суперників між російськими істориками (за Ключевського я не кажу)...

Книгу видано за редакцією академіка Д. І. Багалія, з дуже цінною передмовою його й багатьома примітками. *(„Коммунист № 190“).*

ЯВОРСЬКИЙ, М. І. Коротка історія України. З передмовою Х. Г. Раковського. З малюнками. 110 стор., ц. 60 коп.

ЯВОРСЬКИЙ, М. І. Нарис українсько-руської історії. 130 стор., ц. 50 к.

ЯВОРСЬКИЙ, М. І. Нарис історії України. Частина перша й друга. Ц. по 80 к.

Історія революційного руху на Україні.

ДОВБИЩЕНКО, Я. Михайло Драгоманів, його життя, наукова, політична та громадська діяльність. З портретом. 111 стор., ціна 15 коп.

МІЯКОВСЬКИЙ, В. Революційні відозви до українського народу 1850 — 1870 р. (із матеріялів „Нашого минулого“). 80 стор., ціна 10 коп.

ЯВОРСЬКИЙ, М. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партійній школі. 16 стор., ціна 5 коп.

КАЧИНСКИЙ, В. Очерки аграрной революции на Украине.

Выпуск I. Уравнительный раздел земли. 106 стр., ц. 50 коп.

Выпуск II. Обобществление сельского хозяйства. 110 стр., ц. 50 коп.

ТУЧАПСКИЙ, П. Л. Из пережитого. Девяностые годы. 72 стр. ц. 50 к.

„Автор живо рассказывает об украинских кружках культурников, о переменах мировоззрения тогдашних украинских драгомановцев-народников, становящихся марксистами. Читатель найдет подробный рассказ об истории подготовки и организации первого с'езда партии, какие вопросы обсуждались на нем, как получилось название партии и т. д. Издана книжка на исключительно хорошей бумаге, обложка исполнена хорошо“ *(газ. „Известия ВЦИК“).*

Комуністична Партія (б.) України.

ПЕРВЫЙ С'ЕЗД КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (б.) УКРАИНЫ. (5—12 июля 1918 г.).

Статьи Квиринга, Затонского и протоколы с'езда. 184 стр., ц. 90 к.

РАВИЧ-ЧЕРКАССКИЙ, М. История Коммунистической Партии Украины. 247 стр., ц. 2 р.

„Тов. Равич со своей крайне трудной задачей справился блестяще. Его история может быть рекомендована всякому партийцу, рабочему и студенту и всякому, желающему ознакомиться с историей Украины. Книга издана прекрасно на великолепной бумаге с большим количеством портретов“. *(Газ. „Известия ВЦИК“).*

НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ З ДРУКУ

„УКРАЇНА“, кн. 3.

061(05)(47.711К.) Укр. Акад. Наук.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine", revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hruchevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:
Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького, В. Перетца, Ю. Полівки, М. Птухи, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якубського та инших.

Книга 1—2 КИЇВ 1924
Закінчено книгу 30 червня

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1924

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук **А. Кримський**.

20 Липня 1924 р.

Держтрест „Київ-Друк".
Друк. Ч. 2. Пушкин., 4.
Зам. Ч. 1465. Тир. 3.000.

Незабутній пам'яті

Ореста Левицького,

високозаслуженого нашого історика,
члена редакційної колегії „України".

Від Редакції.

Поновляючи видання наукового журнала українознавства, котрого потреба так сильно відчувається всіми кінцями України, спішимо яко мога скорше випустити в світ його першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальнійших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг. Не затримуємо її доти, аж можна буде одержати праці наших старих і новоприєднаних співробітників з ріжних центрів України, з її західних земель і з-за кордону, аж виповняться і наладяться відділи хроніки українського наукового життя і под. Пускаємо те, що зібралось в нашім старім науковім осередку, в тім переконанню, що факт появи сеї книги потрібнійший ніж які небудь огляди, інформації і дописи з місць для оживлення і уплянування наукової роботи. В дальших книжках програма видання розгорнеться повнійше, а на початок і імпульс—сподіваємось—вистане і сього.

В першім відділі подаємо статті й замітки по історії соціяльній, культурній і політичній, археології, мистецтву, мові, літературі, етнографії й краєзнавству України. При тім стараємось добирати теми загальнійшого інтересу, маючи на увазі вимоги ширших кругів нашого громадянства, а заразом—держатись рівня наукової, не популярно-наукової часописи, хоча й просимо авторів уважати на можливо-приступний і легкий спосіб викладу. Завдяки тому, що ся книжка, будучи подвійною, має трохи більший обсяг, маємо виїмкову змогу подати в ній доволі велику статтю про Коліївщину—з огляду на її особливу наукову вартість. Загалом же, ставлячи за правило не ділити статей, аби кожда книга становила окрему цілість, ми тільки часом зможемо давати більші студії. Пожадані розвідки невеликі. Між иншим—бажані попередні звідомлення про результати дослідів, які мають потім вийти в повнім викладі.

Другий відділ призначаємо для матеріялів з літературного та громадського життя XIX й початків XX століття: мемуарів, листувань, недрукованих літературних творів, цікавійших документів, з часів аж до останньої революції—всього того матеріялу, який ілюструє хочби й дрібнійшими рисами ті соціяльні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю сю революцію підготовляли. Редакція буде особливо вдячна за надсилання такого мате-

ріялу—крім того що безпосередньо належить до історії комуністичної партії та революції—бо се входить в сферу иньших видань. Також і статті на теми сучасного громадського життя в програму нашого журналу не входять. Пильно запрошує редакція як найширші наші наукові круги і до участи в відділі критики і бібліографії,—але звертає увагу, що невеликий обсяг журналу змушує до пильної економії в розмірах. Тому норма рецензії: від одної до двох сторін друку; тільки виїмково сі межі можуть бути переступлені.

Також і відділ наукової хроніки тільки широкою колективною працею зможе бути поставлений відповідно. Для сього редакція просить надсилати відомости про наукові відкриття, публікації і хід дослідів, наукові лекції (наукового, не популярного характера, що приносять якісь нові факти, або дають нове освітленнє), заснування нових наукових товариств і інституцій, огляд діяльности їх за останні роки (розуміється—в короткім і стислім викладі), некрологи робітників на полі українознавства і т. п. В одній з дальших книг буде поданий помянник визначнійших робітників, померших за останніх пять літ, а в сій теж, як початок такої хроніки можна вказати огляд акад. Тутковського, написаний спеціяльно „на почин“ нашому виданню.

Нарешті редакція просить усіх прихильників української науки яко мога популяризувати й поширювати наш журнал, як орган наукового єднання і плянового досліджування минулого й сучасного України—як реальный засіб утримування його в суцільности і звязку.

Адреса Редакції: Київ, Академія Наук.

МИКОЛА МАКАРЕНКО.

Найдавніша стінопись княжої України.

При археологічних дослідах найдавнішої на Україні архітектурної пам'ятки великокнязівських часів—храма Спаса у Чернигові була відкрита під пізнішим тинком і ще пізнішими малярськими записами, які тяглися майже до наших днів,—решта старої розписи, сучасної самій будівлі собору.

Храм, заснований Мстиславом Володимировичем після 1024 року, був закінчений після смерти заснувателя (1036 року). В старій київській літописі—під 6542 (1034) роком це записано так: „Мьстиславъ изыде на ловы и разболѣся. и оумре. и положиша и в цркви стго Спса. юже создал сам. бѣ бо вьздано ея при немь вьзвыше яко и на конѣ стоячи рукою досячи"... Очевидно, роспись в храмі не могла появитись раніш, ніж сам храм був остаточно закінчений, цеб-то не раніш, як після 1034 року. Чи це сталось скоро після цього чи ні, не можемо гадати про це при сучасних даних, але мусимо зазначити, що думати про час значно пізніший після смерти Мстислава нема ніякої рації. Не буде помилкою сказати, що храм був закінчений зараз же після смерти свого заснувателя—„дебелого тѣлом, чермьномь лицемь, великома очима храбрым на рати і милостивым", як характеризує його все-ж таки лаконічний літописець. Таким чином, для нашої розписи терміном буде друга чверть одинадцятого століття, і ні в якому разі не пізніше, бо вона написана на першім тинку, наложенім просто на поверхню цегляної кладки—типової для цих часів.

Ця роспись має велике значіння в еволюції форм і колориту українського мистецтва давнього минулого. Їй, напевне, буде присвячена не одна робота і, можливо, не довго чекати—вона скоро займе належне їй місце в ряді инших, поки-що нечислених пам'яток українського малярства великокнязівських часів. Але поки-що вона залишається єдиним прикладом зовсім нового для Київської Руси стилю і зовсім окремих технічних досягнень.

Але раніш ніж давати посильне описання нашої розписи, мушу росказати в самих коротеньких рисах і в загальній формі про ті роботи над собором, та його художніми, технічними та иншими особливостями, наслідком яких виявилась сама роспись, про яку далі піде мова.

Справа з дослідами Чернигівського Спаса роспочалася літом 1923 р. по дорученню, даному мені від Української Академії Наук, на кошти Чернигівського Губвиконкому. Виникла-ж ця справа з невеликих, але дуже похвальних побажань Чернигівського Губарха—дати можливість групі студентів місцевого ІНО, які входили, яко члени, в історичний гурток організований Губархом,—познайомитися з методами і прийомами археологічних дослідів над пам'ятками свого минулого. Уже в процесі підготовки до дослідів, коли виявилося, що Чернигівський Губвиконком, зацікавлений

піднятими роботами такого характеру над місцевими пам'ятками, широко пішов назустріч пропонованому нами від імени Української Академії Наук науковому дослідові найдавнішої з зберігшихся пам'яток і асигнував на цю справу певну матеріяльну допомогу,—досліди можна було роспочати в тих розмірах, які потрібні були не тільки для ознайомлення студентів, а й для ширших студій над такою видатною пам'яткою, як Чернигівський Спас.

З самого-ж початку праці по дослідах Спаса виявилася й инша сторона, яка також допомагала працям в неменшій мірі, ніж матеріяльна: під час дослідів з боку місцевої влади було зроблено немало важливих для цих робот заходів. І голова місцевого Губвиконкому гр. Попов і його заступник і в той же час голова тимчасової комісії по дослідах Спаса гр. В. Г. Биструков і нарешті весь пленум Виконкому (в одному з своїх засідань) дуже прихильно ставились до роспочатої справи і тим полегшили нам наше иноді трудне становище при роботах.

Що до тих побутових явищ, які стали нам відомими і торкались так або инакше робот, не можу не зазначити негативного відношення до роботи, робітників і самої мети роботи де-яких кол громадянства, які ніяк не могли чи не хотіли зрозуміти мети і вартости роспочатих робот. Звичайно, тут я не маю на увазі тих бабів, що збірались на площі і, показуючи пальцем на Собор, передавали одна другій: „Дивись, вже похилився; от, от скоро впаде, так підкопали!" Це темні, темні люди. Вони не можуть дивувати нас. Але були й инші, які не вважаючи на свою приналежність до інтелігентних кол, теж не розуміли мети наших робот.

Правда, всі негативні явища, включно до писання „доношеній" деякими особами, праці не перебили, і робота йшла, доки вистачило коштів і дозволяла погода. Роботи в де-яких частях залишились далеко незакінченими.—Але, про це слід казати в иншому місці. Зараз же будемо вести розмову про той художній твір, який являється одним з придбань наших робот.

Коли збивано верстви тинку на мурах Спаса біля і на парусі склепіння під західньо-північним барабаном, які набірались на протязі сотень років на поверхні чудового старовинного мурування, щоб спостерегти, де кінчається старовинна, а де починається кладка пізніших часів, помічено на внутрішній частині східньої арки, під західньо-північним барабаном храму, старовинний тинк із слідами малярських плям. Після того, як відчистили нові верстви тинку вище п'яти цієї арки, можна було побачити, що плями далі переходять в справжні і певні форми майже однокольорово розфарбованої росписи. Це була, як потім виявилось, нижня частина постати святої, яку незабаром і відкрито.

Треба зазначити, що верстви нового і новішого тинку відлущувались від давньої, зовсім иншої по консистенції маси, дуже легко: відставали пластинами і майже не залишали після себе ніякої решти, крім легенької білуватої порохні, яка також легенько знімалася з поверхні росписи. Майже ні одна частина поверхні росписи не попсувалась від нового тинку, який закривав старий. І треба подякувати тим майстрам, які колись накладали цей новий тинк на старе малярство, що вони не збили в свій час оцієї старовинної частини старої росписи, і тим зберегли для нашого часу таку чудову решту старих досягнень в малярстві.

Після обережного зняття зазначеного нового тинку було запрошено художника-реставратора, між иншим—одного з самих обережних реставраторів, який спрепарував цю роспись так, що можна було побачити всі форми і всі відносини фарб між собою, всі досягнення світотіни, всі дрібниці техніки і нюанси кольорів так обмежених фарб.



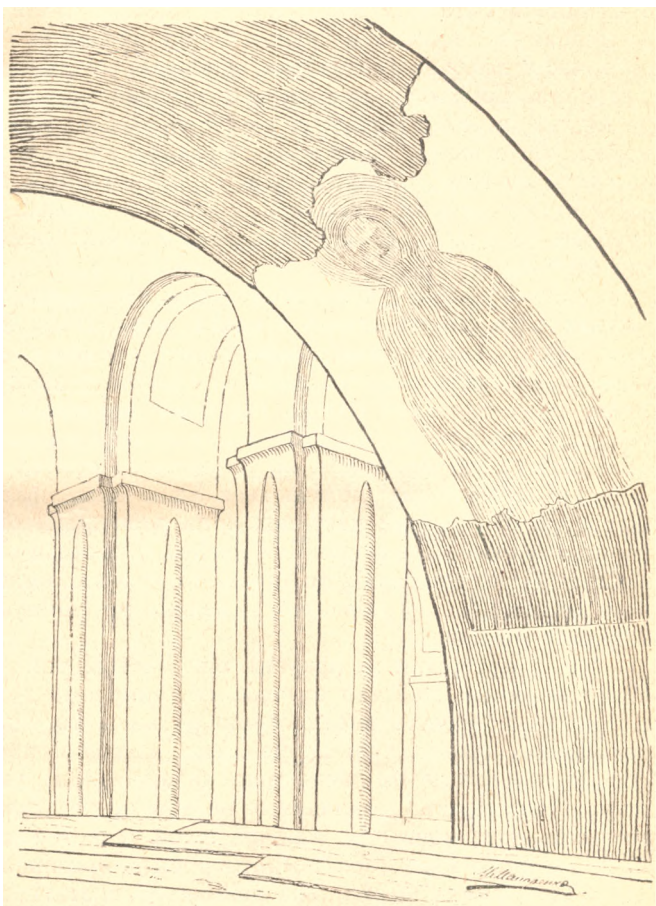
Стінопись Черниговського Спаса—деталь.



Стінопись Чернигівського Спаса—загальний вид.

Препарація полягала в тому, що вищезгаданий художник М. І. Касперович, якому дозволю тут висловити подяку за таку працю,—легенько зняв білувату порохню з поверхні, яка залишилась від нового тинку, наложеного пізнішими реставраторами храму, і промив роспись дістильованою водою з невеликим додатком білку. Роспись відразу-ж показала всі свої ще незагублені технічні і художні прикмети. За-для дальнішого збереження її ця препарація може бути і консервацією.

Роспись уявляє собою окремо намальовану постать святої, зображення якої збереглося до колін. Далі, нижче колін, старовинний тинк був збитий з кладки муру разом з росписсю, ще в ті часи, коли на старий тинк накладувався пізніший. Теж саме зроблено і з німбом над правим плечем святої і зо всім тлом над головою.



Загальний вигляд арок і росписи.

Перед нами — постать стоячої святої. Це жінка ще молодих років, яка стоїть по прийнятому в релігійному малярстві звичаю—обличчям до глядача, зі свіжим повним обличчям, з книжкою (євангеллям) у лівій руці. Навкруги голови широкий німб. На святій звичайна одіж. Так званий мафорій, цеб-то головна хустка, покрива її голову, він у значній мірі вже стертий і в сучасний мент в більшості здається білим. Але цей колір не та дійсність, що колись була. Колишня хустина, якою була покрита голова святої, була червоною, як і вся одіж. Тепер же червона фарба залишилась лише в невеликих частинах, решта—це той ґрунт жовтувато-білуватого коліру, на якому намальовано ввесь образ.

Вся постать задрапірована в червоно-брунатну одіж: плащ, з-під якого не видно иншої одіжі. На правому рукаві коло плеча—помітна широка перемичка, як звичайно це буває на де-яких образах. Решта одіжі в сучасний мент має загальний червоно-брунатний колір, з білими продовжними смугами і смужками та плямами в инших напрямках. Розріжнити якінебудь деталі в сучасний мент не можливо, як-що вони й були колись;

але гадаю, що ніяких окрас на тканині одіжі, ніяких збірок, крім тих, що можливо зобачити й зараз, і не було на ній.

Крім обличчя і німба, на яких фарба збереглася дуже гарно, зі всіх инших частин постати вона з'їхала, стерлась, облупилась, відскочила, чим і пояснюються ті білі плями, які гуляють по всій постаті. З-під загубленої фарби скрізь прогляда той ґрунт, на якому написана свята.

З приводу цього ґрунту маю сказати де-кілька слів. Перш за все він варт уваги своєю поверхнею: вилощений, виглажений, иноді навіть блискучий, як слонова кістка. Приємного жовтуватого коліру (зверху від фарби—червонуватого). Консистенція його середньої густоти. В розломі помічається багато зерна, лушпайок, здається, ячменю, а може й пшениці—привезені мною шматки ґрунту більш докладно ще не досліджені). Крім того, часті волокна (нитки) чи конопель, чи льону, положеного в масу для з'єднання. Тому одламані шматки ще тримаються і не відскакують. Фарба, де відлущується від ґрунта, відлущується плямами, залишаючи по собі майже чисте місце, лише трохи пофарбоване верствою фарби, що була на ньому покладена. Цеб-то фарба, яка колись була лише положена на ґрунт, ані в якому разі не втягалась ґрунтом, а лежала верствою, иноді доволі грубою, на цьому ґрунті, з'єднавшись з ним лише за допомогою клейкости фарби.

Широкий плащ, так званий хітон, проходить прямими спокійними і широкими плямами по плечах і спада вниз. З-під його збірок виступа ліва рука святої, яка тримає закриту книжку (майже в вертикальному напрямі). Одна з збірок проходить прямою смугою з лівого плеча вниз навскіс під праву руку—це край плаща, під який заховався протилежний край, що спадає з правого плеча. Низче рук плащ і взагалі вся одіж святої дуже облупилась, стерта, також як і хустка на голові.

По всій постаті помічається лише одна фарба—червона, в ріжних відтінках. У світових частинах вона роспущена білилами, а у тіневих—чорною фарбою (сажою). Тло навкруги постати сірувато-голубоване. Воно виконане тими-ж фарбами: білою та чорною, змішаною разом. Таким чином, обмеженість у кольорах доведена до мінімума, якого трудно знайти в инших росписях.

Але матеріяли ці (фарби) використані так уміло, як може використати їх лише майстер з великим минулим, з величезною практикою. Коли глядач бачить перед собою роспись, то здається, що на ній єсть і голубовата фарба, тоді як це лише мішанка чорної та білої; здається єсть і жовта, але це знов таки—біла, червона та чорна. Словом, комбінацією трьох самих звичайних не тільки не дорогих, але майже ніякого матеріяльного кошту не маючих фарб, майстер досягає всіх ефектів, які потрібні були йому, аби постать робила враження.

Та червона фарба, яка займає на постаті переважне місце, це так звана—червень, або инакше любрик. Це природній мінеральний продукт, яким дяки на селах, ходячи по хатах з молитвою на водохрещі, пишуть хрести на білих крейдяних мурах хат, і яким користуються і в сучасний мент малярі.

Роспись, на превеликий жаль, не має ніякої написи, з якої можливо було-б зобачити, яка свята зображена художником. В складі тих атрибутів, що характеризують по прийнятому звичаю ту або иншу особу святого і т. и., наша свята не має ніяких характерних. Крім євангелля, що тримає вона в лівій руці, в росписі нема инших вказівок на те, хто вона така. Але не лише тут маємо таку постать. Така-ж сама, дуже перемальована, але ясно написана по старому знаходиться на тому-ж самому місці і в Кирилівській церкві у Київі.

Перш за все,—наша постать—проповідниця. Про це свідчить такий атрибут, як євангелія, яке вона тримає однією рукою, а другою, лівою, здається, вказує на нього. Далі—проповідниця молода. Між такими відомими в агіологічній літературі хотілось би назвати Ніну рівноапостольну (+ 335 р.) (Про неї дивись: Михаил *Сабинин*. Полное жизнеописаніе святых грузинской церкви. 1872 г.). Дуже трудно підшукати иншу особу, яку можна було-б поставити на цьому місці в серії росписей, і в той же час не стару, не з аскетичним обличчям.

Правда, єсть іще одно ім'я, теж рівноапостольної і, що дуже підходить до нашої постати—молодої і дуже красивої постати. Це свята Текля, якій на ближньому сході віддавалось дуже багато уваги будівлями в честь її храмів і т. и.

Що торкається самого головного, чим ми найбільше цікавимося, цеб-то тих художніх та технічних досягнень, які виявляються цією росписсю, то мушу зазначити перш за все той великий хист, яким володів майстер нашої росписи, велике майстерство, яке дає мені право назвати його першорядним майстром минулого. Про обмеженість фарб я вже мав нагоду згадати, також як і про їх комбінацію.

Зверну увагу ще на инше. Подивімось на обличчя. Воно живе, свіже, без яких би то не було аскетичних рис. Твердий витриманий погляд вперед. Правильні риси загального характеру обличчя і його деталів виконані такою певною, такою сміливою рукою, яка могла належати тільки маестро. Далі—все обличчя характеризовано двома, трьома дуже сміливими, рішучими плямами, які, що видно і на знімку, проложені віртуозно, одним рухом і рішучим ударом.

До таких ударів, що закінчують всю малярську роботу, належать в нашій росписі бліки та рефлекси: під правим та лівим оком, на верхній губі, на правій части нижньої губи, і рефлекс в тіневій стороні обличчя на лівій вилиці. Ці на перший погляд, неуважні плями—в дійсності і єсть ті художні і технічні досягнення, що з'являються у майстра наслідком довгих студій, довгого часу невтомних праць і живого, життєвого відношення до тієї праці, яку він виконує.

Зробити трьома самими елементарними фарбами, які знайдуться у кожного з громадян, таке живе обличчя, не всякому з художників нашого часу доступно. Не можу не згадати тута про те становище, в якому опинився я, як керовник над дослідами, перед цією росписсю. Потрібно було замалювати обличчя в величину оригінала. Ця робота виконувалась трьома майстрами, одним за другим. Але, стид сказати—ніхто нічого не зробив. Один з них почав працювати з тими-ж трьома фарбами, якими оперував і автор росписи. Все йшло гарно. Але нарешті, художник цей, по його гадці, не зміг досягти того, що малося в росписі, знищив свою працю,—між тим, це був дуже гарний майстер, який мені здавалося—з такою роботою мусів би справитись. Так роспись і залишилась до цього часу не скопійованою.

Перед нами реальний предмет зо всіма належними йому характерними рисами і особливостями. Всі конструктивні частини обличчя спостережені. Почувається знання форми кістки (ніде, ні в одному місці не змято); мускули підкреслені і виявлені, як того потрібує самий суворий анатом. Зазначені так звані жирові покрови. Але, поруч із цим, в росписі мається така сила того декоративного елементу, в кращому значінню слова, який не завжди вдало з'єднується і гарними майстрами з реальними особливостями.

Що торкається фактури нашої росписи, то мені вже приходилось один раз висловитись із цього приводу (дивись мій коротесенький звіт

про роботу у IV томі Записок Історико-Філологічного відділу Укр. Академії Наук, стор. 243). Я писав:—„Пора вже покінчити пусті балачки і назвати темперу темперою, а фреску—фрескою. Давно вже пора ознайомитись з технікою і матеріялом наших малювань". Це-ж саме скажу і зараз. Відомо, що зветься в мистецтві фресковою розписсю. Це малюнок водяною фарбою, положеною на сирий тинк, який втягує в себе воду разом з фарбою. Темпера, головним чином, фарба корпусного характера, роспущена на яйці або на инших клейких ростворах, яка ляга непрозорою, тому що товстою верствою, на тинк. Бувають випадки, коли одна і друга техніка сполучуються, і фрескове малярство підправляється поверх темперою. І в тому і в другому і в третьому випадку тинк підготовляється частинами. Відріжняти одну техніку від другої пора вже навчитись. Звичайно, не дивна річ, коли неграмотні в мистецтві люде починають розмовляти про те, чого й сами не бачили, і не знають, і доказувати, що лежача товстим шаром фарба—це фрескова роспись; але бувають випадки, що й дослідники, які працюють над росписями, иноді змішують одну техніку з другою. Кожному дослідувачу пам'яток мистецтва треба бути і художником, щоб розуміти елементарні принціпи і прийоми в мистецтві.

Хотілось би сказати і де-кілька слів з приводу тих міркувань, які виникали у мене в зв'язку з майбутнім існуванням цієї дорогої для України художньої святині.

Справа в тому, що не тільки ця роспись, а й усяка малярська річ, яку-б поставили на цім місці під порохню, копоть, сажу, пару зімою, спеку літом,—через де-кілька десятків років, а можливо і менше,—це залежить від того, чи багато буде у церкві лампад, свічок, людей, що моляться і т. и.—покриється густою верствою чорної коптяви від свічок і лампад, змішаного з тонкою порохнею, яка підіймається знизу від людських ніг та підмітання долівки,—покриє поверхню розписи. А в нашій розписі, крім того, вона зайде у всі тріщини і ямки, яких по всій відкритій розписі єсть велика сила, і тим самим значно змінить не тільки самий колорит, а й світлові відношення частин її. Тим самим, роспись із кожним роком, що вона буде перебувати в такому стані, буде псуватись більш і більш, і нарешті для науки і мистецтва може й зовсім загинути. А додати до цього треба ще й те небезпечне явище, яке помічено мною, що шар старого тинку, на якому намальована постать, в великій частині своїй, відстає від самої кладки муру—це стверджується тим гуком, який почувається при легенькому постукуванню, коли поверхня „бухкотить", виявляючи під собою пустоту, цеб-то відставшу від муру частину тинку. Безумовно, таке відставання від муру буде продовжуватись надалі і, можна сказати, що якщо у тинку стане сили триматись де-який час, то недовгий.

Все сказане що до сучасного становища розписи ні трохи не збільшене. З нього можна зробити такі висновки. Зараз же, не гаючи часу, необхідно, аби надалі зберегти роспись, закріпити її на місці і захистити від куряви, порохні і инших зовнішних впливів, які безумовно не за довгий час знищить роспись там на місці.

Далі—коли вона буде закріплена і захищена таким чином на місці, вона мусить бути приступною для огляду, цеб-то треба буде зробити до неї настіл, випустивши дошки з вікна хор північно-західнього кутка собору, поклавши їх на сволочки, кінці яких впустити в мури та пілястру над самим карнизом. Звичайно, огляд публікою, про який я кажу, мусить провадитись під доглядом відповідної людини.

Але я радий буду помилитись, бо приєднуюсь до того міркування, що всі пам'ятки повинні залишатись на тому місці, де вони родились—тільки мені здається, що закріплення і захищення розписи, так як і ро-

бота (правда, значно лекша) по улаштуванню містка для підходу до росписи, потягне за собою так багато турбот, уваги і матеріяльних витрат, що—боюсь—не буде вона виконана місцевими Чернигівськими силами, навіть і при їх щирому бажанню.

Тому—другий засіб зберегти роспись: зняти її з муру, як частину, що в сучасний мент не грає такої ролі в загальному розміщенні нових осписей, як у часи минулі—і перевезти до одного з відповідних музеїв ля дальнішої консервації.

Третього виходу з того становища, в якому знаходиться роспись, я не бачу, і його здається, і не може бути.

Залишати-ж роспись в тому стані, в якому вона знаходиться в сучасний мент після її відкриття, це в усякому разі (можливо, що це буде висловлено занадто різко!) злочин супроти пам'ятки першорядної ваги.

Про дальше існування такого важливого твору, як наша роспись, мусить дбати та інституція, яка повинна стежити за такими пам'ятками—Українська Академія Наук з її Археологічним Комітетом.

Київ,
1924. Травень.

Акад. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ.

Найдавніша згадка про театр на Україні.

Кажучи про початок театральних вистав на Вкраїні покликуються звичайно на свідоцтво видатного українського письменника, атонського ченця Івана Вишенського, а власне на його лист р. 1606. (*Ів. Франко*, Ів. Вишенський і його твори 1895, с. 310) до стариці Домникії (Арх. югозап. Р. I, т. VII, с. 29), де знаменитий полеміст веде мову про науку та мистецтво і торкається їх відносин до релігії... „не вѣдомость хулю художества, але хулю, што теперешніе наши новые рускіе философы не знаютъ въ церкви ничтоже читати, ни тое самое псалтыри, ни часослова... А тежъ не вижу инших, толко простою наукою нашего благочестія воспитавшіеся—тые подвигъ церковный носятъ и отправуют; а *латинских басней ученицы*, зовемые казнодѣи, трудитися в церкви не хочютъ, толко комедіи строютъ и играютъ". *Ів. Франко* підкреслює „дорогоцінне в історико-літературнім згляді реченє про значне розширенє і замилуванє штуки драматичної по тодішніх школах *православних*" (с. 313); з ним згоджується *К. Харлампович* (Зап.-рус. правосл. школы XVI и н. XVII в. 1898, с. 473). Але—оскільки можливо вважати оці слова за історичне свідоцтво про існування у самісінькім початку XVII ст. українського театру? Православному аскетові, проповіднику слова божого театр—відповідно поняттям його часу і оточення—здавався чимсь гріховним; тому і в листі до кн. В. К. Острозького він не раз називає набоженство католицьке—„комедійскимъ и машкарскимъ набоженствомъ" (Акты ю.-з. Р. II, 207), виводячи його з „тмы поганскихъ наукъ". „Латына", мовляв він, „танцуетъ въ славѣ въ можности въ розширеню машкарского и комедійского набоженства" (ibid. 217). До цієї теми він звертається в „Писаніи до всѣхъ обще въ лядской земли живущихъ", залічуючи „поганскихъ учителей, Аристотелей и Платоновъ" до числа ненависних йому „машкарниковъ и комидійниковъ" (Ibid. 225; порівн. 270: „ты жъ шествуй съ машкари и комедіами...").

Таким чином, католики, що мали звичай робити по школах вистави для вправи учнів—здавалися Вишенському людьми, що їх не варто було поважати.—Дійсно, вже гуманістична школа на Заході, а після неї школа єзуїтська при кінці XVI ст. широко вживала театральних вистав, яко корисного засобу для виховання своїх учнів. Комедії та трагедії відгравалися учнями не тільки в класі, але й прилюдно поза мурами шкіл; теми брано з класичного репертуару, головнішою метою була вправа в латинській мові. Пізніше оці вистави набувають морально-виховавчі прикмети, сюжети беруться найбільше з біблейської або церковної історії. На Вкраїні та взагалі в західній Русі вистави повинні були бути принадою, щоб уловляти прихильне до новин громадянство і непомітно приєднувати його до стада єдиної, що визволяє від гріхів, католицької церкви (див. *Харлампович*, с. 87), тому дозволено було грати п'єси польською, а м.б. і українською мовою. Тому Ів. Вишенський обурюється на театр, особ-

ливо на шкільний. Розвідки ак. М. І. Петрова, проф. Резанова та мої докладно констатують ролю цього шкільного польського театру що-до утворення українського; але, на мою думку, лишається ще не розв'язаним питання: чи існував так само і в українській школі звичай влаштовувати вистави під час Вишенського, чи він писав про це на Атоні—з людського поговору?

Не один він був з письменників, що гудив цей звичай. Вільнодумні люде давньої Польщи к. XVI ст. ще задовго перед Вишенським побачили, що наука єзуїтів—чисто поверховна. *Немоєвський* спільно з аріянами докоряв їм за те, що вони приваблюють до себе молодіж „sztuczkami" (Grabowski, Literatura aryańska, 255). Безіменний автор памфлету „Equitis poloni in jezuitas actio prima", вже в році 1590 писав, що до появи єзуїтів у поляків були вчені люде та школи і обвинувачував оцих нових освітників за те, що вони приваблюють учнів не корисною працею, але—„комедіями та трагедіями" (fol. A4). Кальвінський казнодій *Кра їнський* почасти нагадує українського мораліста: в „Postylle Kościoła powszechnego" р. 1611—він радить батькам виховувати діток в покорі, не читати навіть комедій та блазенських пісень; зацікавлення до цього—він утотожнює з піяцтвом та роспустою. (Grabowski, Liter. kalwińska, 208). Дуже виразно промовляв у цьому напрямі добре відомий на Вкраїні *Мартин Чехович*, суворий аріянин в своїому творі „Wujek, to jest krótki odpis na pisanie ks. Jakóba Wujka teologa S. I." (s. l. et a.): „Безбожність єзуїтів", писав він „гордує простим розумінням віри; вона хоче притлумити правду поганською вченістю". Він обвинувачує єзуїтів за їхнє гонорство непожиточне для духу і переконує читачів, що єзуїти будують віру „na szkolnych pogańskich filozofów naukach na grammatyce, na wydwornej muzyce, na dyalektyce, a podobno więcej na zofistyce na częstych bucznych wystawnych kosztownych komedyach i tragedyach", котрими, каже, więcej młodzi psujecie niż naprawiacie" (fol. E). Цей польський попередник Ів. Вишенського, так само як український полеміст висовує думку: необхідність ставити опір світовій поганській науці, вивчаючи святе письмо та науку вчителів церкви.

Отак — вже в рр. 1560—70 наш письменник мав попередника, що гудив внесення до школи театральних вистав; його підтримували инші польські автори к. XVI—поч. XVII вв., сучасники Ів. Вишенського. Неможна припустити, щоб він, що виступив, яко вчений експерт в справі про книгу П. Скарги на користь Унії—не знав про дискусію польських письменників що-до єзуїтських шкільних комедій. Тому мені здається, чи не є напад Вишенського—лише літературне явище, що склалось під впливом аналогічних нападів добре знайомих йому польських інвектив проти єзуїтів. Коли так—чи можливо з певністю сказати, що слова Вишенського про „строющих и играющих комедії" стосуються до українських шкіл його часу? Ця непевність підтримується ще тим, що до перших діалогів П. Беринди (1616 р.) та К. Саковича (1622 р.)—ми не зустрічаємо ані жадного драматичного твору, що вийшов зі шкіл—Острозької чи Львівської.

Акад. ОЛЕКСІЙ НОВИЦЬКИЙ.

Муміфіковані тіла в Седневі.

З початку січня цього року інспектор чернигівської Окрполітосвіти, тов. Оландер, у справі служби, був у Седневі в 25 в. від Чернигова, б. маєтку Лизогубів.

Оглядаючи тутешню церкву, яка була збудована 1690 р. чернигівським полковником, Яковом Лизогубом, він звернув увагу на те, що у цокольній частині церкви є вікна, а ніякого ходу до тої частини нема. Після довгих роспитів місцевих мешканців, нарешті він натрапив на старого теслю Даниленка, який у початку 60-х років минулого сторіччя брав участь у ремонті церковної підлоги і несподівано подав найцікавійші звістки. Потім йому довелося ще раз повторити своє оповідання, котре я тут і подаю.

Коли цей Даниленко прийшов у Седнев на роботу, то головна церква була вже застелена деревляними дошками, а в обидвох приділах підлога була плиточна. По згуку від ходи він зрозумів, що під частиною північного приділу повинна бути порожнеча. Тоді він, разом зі старим паламарем Киселем, зняли у тому місці плитки, під котрими виявилася деревляна мостовина; пропилявши її, вони побачили крипту, куди й спустилася. Там стояли труни в два ряди. Вони почали відкривати труни; в них лежали, як він каже, „кості в одежі", й лише в одній з них знайшлося добре уцілівше тіло попа, гладкого, тілистого, з чорними вусами й бородою, при чому Кисіль зазначив, що це є той саме піп, якого поховано 20 років перед тим.

Відносно добре збережене обличчя попа Даниленко пояснив тим, що це зробилося через звичай, який уживався тоді, а часом уживається й тепер—поливати обличчя небіжчика олією.

Таким же чином спустилися вони і в крипту під південним приділом. Там труни стояли тісно, в три ряди, один на одному. В одній труні вони побачили „кості", одягнені у суконний гаптований однострій (мундир) із високим коміром, і в чоботях. Коли потім вони оповідали декому про цю нахідку, хтось їм сказав, що цілість одежи разом пропаде, як тільки винести її на двір. Щоб перевірити це, Даниленко знову спустився у крипту, взяв рукав і виніс його на двір. І дійсно, сукно разом почало рудіти й роспадатися на шматки. Инших трун у південній крипті, як він каже, вони не торкали, хоч сам тут же запевнює, що у правій крипті лежать „пани", а у лівій—ріжні люде.

По вказівках цього Даниленка, таким же способом спустився у крипту й тов. Оландер. Потім, знову зачинивши вхід, він повернувся до Чернигова й повідомив про все це завідуючого Держмузеєм В. О. Шугаєвського. Тоді були вислані з Чернігова дві спеціяльні комісії для відповідних дослідів тих крипт. Перша комісія, в складі вищезазначеного В. О. Шугаєвського, завідуючого історично - археологічним відділом музею

Седнівські муміфіковані тіла.

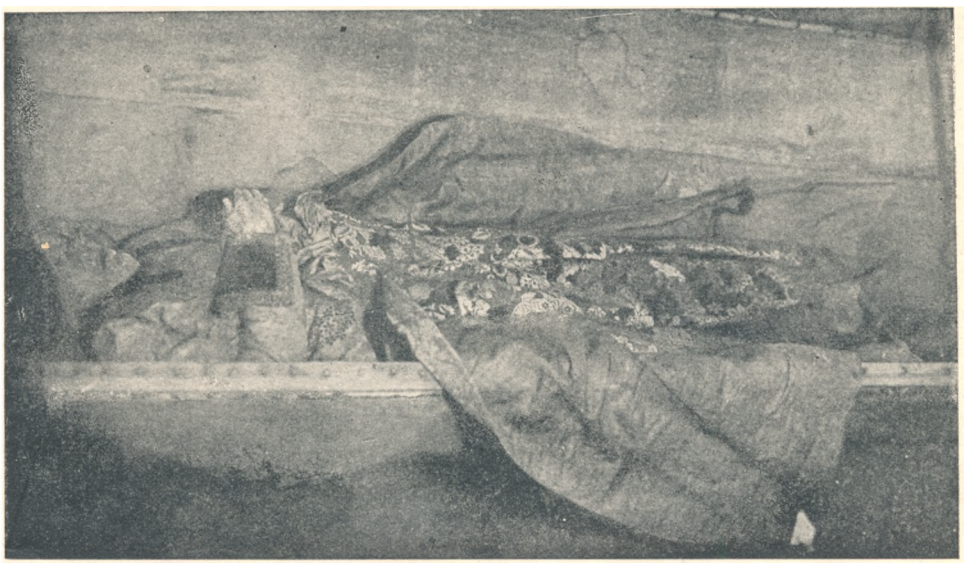


Південна крипта № 3.



Південна крипта № 4.

Седнівські муміфіковані тіла.



Південна крипта № 5.



Південна крипта № 6.

Седнівські муміфіковані тіла.



Північна крипта № 2.



Північна крипта № 19.

П. І. Смоличева та завідуючого відділом культів В. І. Дроздова, з участю місцевих лікарів, працювала з 30 січня по 3 лютого, а друга, у складі зампредгубвиконкома т. Василенка, голови чернигівського Губвідділу ГПУ, тов. Заборенка, завгубоно тов. Зерновського, замзавгубфінвідділом тов. Белікова, лікаря тов. Павського, В. О. Шугаєвського й П. І. Смоличева, при участі представників місцевої влади й парафії—з 9 по 10 лютого.

Усі ці досліди дали такі здобутки:

Північна крипта, 6,6 м. довжини, 4,7 м. завширшки та 2,3 м. заввишки, має жолобове склепіння, добре обтинковане й вибілене вапном. У південній частині є ляда (люк), розміром 2×1,34 м. У північно-східному і північно-західному кутах мається по одній продуховині, заґратованій, що виходять на верх. Підлоги нема зовсім; ґрунт—супісок. Як виявив гігрометр, повітря сухе. Температура 1—2 ступні тепла.

У крипті розміщено 22 труни, у два ряди, головами на захід, 11 з них дитячі; дві з них стоять поверх других трун.

Найцікавіша з трун—№ 2. Вона соснова, тесова, з датою 1754 року, 20 лютого, та з написами, наприклад, такими: „О морс інтолерабилис“ („О смерте безпощадна“). Тут досить добре збереглось й саме погребіння. Небіжчик одягнений у шовковий жупан, цімановий з візерунками.

Де-які труни мають або орнамент, або теж написи, як, напр., „яко цвет вядает з времена века и вечность селит человека; имя ему от роду Василій, Данилов отчеством, по фамилии Гладкий название“... (слово нерозібране), або: „Всяк смотри гроб сей и виждь: каков я, таков и ты будешь“; треба додати, що труп цей зберігся зле.

Найкраще зберігся тут вищезгаданий піп. Коли знято було воздушок, який покривав його обличчя, то на нім показався досить товстий шар висхлих гусельниць, що покривали й ціле погребіння. Коли це обережно зняли, то виявилося надзвичайно добре збережене тіло і вся одіж (див. фотогр.).

Тіло № 2 взято було на лікарський дослід, який зробив лікарь Киселъ. Довожу його дословно: „Труп сохранился целиком, кожные покровы сохранили отчасти эластичность, цвет кожи—серый с желтоватим оттенком. Волос нигде нет, как на трупе, так и вблизи его; ногти сохранились частично на руках и ногах. Сохранились хрящи носа и правого уха; как и весь труп, покрыты кожей. Глаза закрыты вполне сохранившимися веками. В полуоткрытом рте видны частично сохранившиеся зубы. Под кожей мышцы сохранились в высохшем виде. Сухожилия, кости и связки также сохранились, повидимому, без изменения. В области сердца была вскрыта грудная полость, отверстием в один квадратный вершок, ребра легко подрезались скальпелем. Извлечен кусок легкого, в виде темнокоричневой сухой массы, на подобие сухой древесной губки. Полости грудная и брюшная издают при постукивании коробочный тон“. „Части кожи, тканей и торфовидного порошка из грудной и брюшной полостей были взяты для микроскопического исследования“.

Взагалі майже на всіх трупах дорослих людей збереглася суха шкіра,—на де-яких вона гладка, на де-яких—шорстка, через брак личка (епідерми). Волосся ніде нема,—очевидячки, вони поїдені тими гусельницями, котрих тут велика сила. Збереглися у всіх трупів п'ясті рук і стопи ніг, з пальцями й нігтями.

Збереглося багацько одежи: вишиваний підризник, парчові поручі і епатрахіль, білий серпанковий покрівець (саван), п'ять очіпків, шапка з блакитної тканини, обшивана тюлем, дитяча шапочка, два „кораблики“, шматки вибійки, котрою вистелені труни, підголовок, три деревляні ікони,

три—бляшані і одна—на білому папері, нарешті, гравюра у рямці за склом. Де-які з цих речей взято до музею культів чернигівського Держмузею.

Звернемось тепер до південної крипти. Там теж, під прорізаним квадратовим прогоном виявилася ляда, що веде до крипти, такогож розміру і устрою, як і північна. Північна її частина була засипана битою цеглою, під якою опинилося і кілька трун. У південній частині крипти труни стояли в два ряди, рівнолежно довжині крипти. Усіх трун, окрім засипаних цеглою, сімнадцять, з них 8 з тілами дорослих людей і 9 з дитячими. Труни майже всі (за винятком трьох) цілі, частина з них пофарбована, а більшість оббиті тканиною. Тут відчинено тільки п'ять великих трун і кілька дитячих.

Найцікавіша з них, оббита зверху тканиною, мала у собі добре зацілилий труп, покритий парчевим покриттям. Обличчя, руки й ноги мають навіть нормально-тілесний колір, лише трошки потемнілий; обличчя зберігло навіть природну повність. Уцілілий носовий хрящ тільки опустився у носову западину. На голові—„кораблик" темного оксамиту з шовковим кармазиновим верхом, покритим сіткою зі срібних ниток. Одягнена покійниця в кунтуш зі світлої парчи з рослинним орнаментом, на синій підбійці, з коліром кармазинового оксамиту і такими-ж брацарами, обшиваними позументом. Під кунтушем одягнена запаска з ясно-жовтої парчи, знизу обшивана позументом, та шовкова спідниця фіялкового коліру. На тій небіжчиці метальовий взористий хрест на шовковім гайтані, а на п'ятому пальці правиці золота обручка з рельєфним рослинним орнаментом і з фініфтою. На ногах шовкові пантофлі з шкуряною підошвою та високими деревляними закаблуками. В головах ікона, у котрої й фарби й поволока майже зсипалися.

Коли комісія скінчила свою працю, то чернигівський Відділ народньої Освіти, маючи на увазі велику вагу такої знаходки, звернувся до Наркомосвіти, тов. Затонського і до Української Академії Наук, прохаючи допомоги, як з наукового боку, так і з матеріяльного, для систематичного досліджування цих крипт. Академія негайно-ж призначила окрему відповідну комісію, в складі фаховців по всіх галузях, яких торкається ця справа, а саме — по анатомії, геології та українському мистецтву, приєднавши до них маляра; але потім, за браком коштів, справа, на жаль, відклалася. Бажано було-б, щоб кошти на це дослідження знайшлись якнайскорше.

З такими поправками в звязку з сучасністю Академія заснована, і під керовництвом духовництва, притягла до себе і старшину доби Гетьманщини. З Академії виносили ці старшинські діти загальну основу, розвій загальний, суму знання, з якого потім приступали до служби, до ріжнородних її обов'язків. Невидко в XVII в. якихсь заходів з боку старшини Гетьманщини внести дальші і глибші поправки до системи Академії. Посилали дітей, обдаровували і при житті і зазначували в тестаменті більші чи менші дари для підтримання та поширення своєї almae matris, яка в своїх класах збирала до купи дітей панства—старшини, багатого козацтва та духівництва. Очевидячки, між панством і Київською Академією утворились добрі відносини і панство задовольнялось в більшості своїх освітних потреб навчанням в Академії Київській. Переглядаючи реєстр студентів Академії з початку XVIII в.. легко помітити тут значну кількість синів старшини.

Для східньої частини Гетьманщини для тутешньої старшини в початку XVIII в. виявилась ще одна освітня можливість: засновано було Колегіум. Задумано її як школу для духівництва—в звязку з новими просвітними планами імп. Петра, в сьому ріжниця цієї школи від її попередниці Київської Академії, що виросла вповні на місцевім ґрунті в звязку з місцевими планами; такою і заснована вона при Білгородській катедрі. Але знов таки інтереси місцевого панства вплинули на організацію цієї школи. Замість того, щоб бути школою лише для духівництва, вона—Білгородська школа—стала притягати увагу місцевого панства, яке тут в 1720-х роках не мало близьких шкіл для освіти дітей.

Інтереси місцевого панства підтримував представник адміністрації місцевої князь Голіцин. Він разом із ієрархом Тихорським були меценатами Білгородської школи, пізніше Харківського Колегіума. Князь Голіцин добре розумів освітні інтереси тутешнього панства і його уважність до школи була викликана ясним розумінням інтересів своєї верстви. Записані маєтки, як село Пісочки, хутір Гуки від кн. Голіцина та ген. Шидловського, обдарування землями церковними, клопотання про збільшення бібліотеки книгами м. Стефана, це виявляє уважність з боку світської влади місцевої, як і з боку влади духовної: і та і друга розуміли потребу в вищій школі для своєї верстви, піддержували Білгородську школу (пізніше Харківський Колегіум).

Але поволі коло половини XVIII в. намічається зміна в освітних інтересах панства Гетьманщини; хоч воно оточує своєю уважністю—як і раніше—обидві вищі школи: і Київську Академію, і Харківський Колегіум, але вимоги терплять зміну. Втягнена в вир европейських дипломатичних рахунків та европейських війн, шляхта відчуває потребу змін в організації військової справи. Традиційна виучка на самій службі вже не задовольняє, ясніше виявляється потреба в шкільнім підготовленню до військової кар'єри. Артилерійська техніка вимагає шкільного підготовлення, також це виявляється і в сфері військової інжінерської науки. Вища школа в теперешнім (1720—1730 р. р.) складі навчання не може цього задовольнити і мусить статись якийсь компроміс між старими програмами і новими потребами.

Друга течія, яка теж вимагала з боку панства змін в традиційній системі школи, це—нове товариське поводження. Старі звичаї та манєри лівобережного панства здавались перестарілими, коли з півдня попадали до столичного оточення, чи у себе дома починали обертатись серед заїзжих службовців. Тутешня українська мова і українська вимова російських слів давали провінціяльну ознаку, якої так старанно хотіла швидше позбутись панська молодь Гетьманщини в 1740—50 р. р. Навпаки

знання європейських мов повишало її в очах столичного товариства і через те здавалось дуже потрібним молоді Гетьманщини.

В цім напрямі йде праця коло зміни шкільного навчання. Технична підготовка, европейські мови та манєри товариського поводження—так виявляються в половині XVIII в. освітні інтереси панства Гетьманщини, його вимоги від вищої школи. Тут вже росходяться інтереси панства і духівництва, які раніше на спілку будували і підтримували вищу школу, чи то Академію чи то Колегіум. Давня школа—спільна для обох верстов—мала розділитись на дві окремі самостійні школи в залежності від освітних вимог кожної верстви зокрема і дві школи—світська панська і богословська для духівництва — мали жити по своїому окремому програму, самостійно.

Ускладнення освітних вимог панства впливало на спільну вищу школу шкідливо для освітних планів верстви духівництва, і представники його починають думати про надання цій єдиній вищій школі вузшого богословського характеру для однієї лише духівницької верстви. І при підготовці вчителів це питання теж неминуче вставало перед духовними керовниками вищої школи. Для Харківського Колегіума була можливість посилати учнів для підготовлення до Германії, і при тому треба було намітити завдання такого підготовлення. Коли духівництво почало висловлювати плани реорганізації вищої школи, панство Гетьманщини та Слобожанщини висловилось—з свого боку—против цього. Поки не було утворено окремої, і далі єдина вища школа мала задовольняти обидві верстви громадянства. Для Колегіума і далі князі Голіцини були оборонцями попереднього стану і широкого призначення школи. І пізніше кн. Голіцини робили відповідні заходи, щоб затримати за Колегіумом той же самий характер і звертались в тій справі до столиці (це в 1790-х роках): так уявляли собі чільні представники панства в ті часи—в середині XVIII в.—потребу вищої загальної освіти.

Для задовольнення потреби в спеціяльних знаннях при Колегіумі Харківському—без зміни його власної системи викладання—для панства утворено було окремі додаткові класи (1765 р.), з тим заміром, щоб дати спеціяльні для військової служби потрібні відомості. Отже було заведено до програму артилерію, інженерські виклади, геодезію: цими викладами можна було задовольнити поки що вимоги старшини Гетьманщини та Слобожанщини. Ті ж самі освітні інтереси панства відбились і на програму Харківської середньої школи кінця XVIII в. (Казенного училища), де теж до програму було заведено геометрію, геодезію, фортифікацію, артилерію і де учні учились робити укріплення, та здобувати їх в артилерійських маневрах, як згадано в споминах Ярославського про кінець XVIII в І далі місцеве панство мріяло про технічну шкільну підготовку до військової служби: це виявилось десятоліттями пізніше при утворенню Харківського Університету, коли місцеве панство, підтримуючи думку про заснування Університету, гадало про викладання там і воєнних наук, про якийсь окремий факультет воєнних наук з метою підготовити до служби в війську і нарікало на нездійснення свого плану в проекті навчання в Харківськім Університеті.

В другій половині XVIII в. для панства Гетьманщини і Слобожанщини були такі освітні шкільні можливости. Як найвищий ступінь—Київська Академія та Харківський Колегіум, ще з латинською основою викладання з де якими лише уступками новим течіям в системі наук. Стара основа—латинська мова і письменство—залишилась в повній силі в Київській Академії, заховувала своє значіння і в Харківськім Колегіумі. Система класів з окремим навчителем в кожнім залишилась давня;

постійні вправи на латинській мові давали уміння промовляти латиною часом вільніш, ніж на мові російській, де не було таких розроблених приписів красномовства та завсіди готових цітат, як це було з Горація, Цицерона, Квінтіліяна для промов латинських. Успішність в латинській мові урівноважувала неуспішність в инших науках і давала можливість переходити до слідуючої класи (в споминах Топчія про захована цієї традиції і далі).

Лише поволі коло латинської мови, як основи викладання, завоювала права російська мова; це були вимоги нового часу, але лише поволі їм давали задоволення прихильники традиції. Заміна здавалась консерваторам невповні доцільною, хоч для богатьох учнів латинська основа була перешкодою для вчення і вони не могли її подолати. Для тих, що не могли опанувати латини, приходилось часом робити „словесні" класи (два), які давали зменшену підготовку для низших ступнів служби коло церковного престола. Як уступку новим течіям розглядали заснування класи російської граматики, заведення викладання російської елоквенції та поезії, рівно ж ведення диспутів на російській мові.

Учнів в Колегіумі бувало до 700-800, в старшій класі бувало 5-6% всього числа слухачів. Відсоток дітей старшинських поволі зменшувався чим близше підходило до кінця XVIII в. та початку XIX в.

Заведення нових європейських мов було також ознакою нових течій. Як зазначено було раніш, знання європейських мов розглядали як прикмету нового товариського поводження. При огляді арх. білгородським Самуілом Миславським Колегіума та додаткових класів при нім привітання говорили учні на мовах французькій, німецькій, італіянській. Це викладання мов йшло остільки успішно, що місцевий губернатор Щербинін думав навіть клопотатись про заведення друкарні, щоби в ній друкувати переклади з європейських мов для заохочення учнів в їх справах та поширення тодішньої російської літератури, але ці заміри не здійснились. Такий зразок показує нам, оскільки сучасники цікавились поширенням викладання європейських мов.

Військову технічну підготовку до дальшої служби в війську одержували або в столиці в спеціяльних школах або на місці в тих додаткових класах з новим програмом.

Нарешті, бажанням засвоїти нові манєри товариського поводження задовольняли приватні пансіони, що почали в другій половині XVIII в. зявлятись в містах Гетьманщини та Слобожанщини. Ці пансіони як раз відповідали бажанням місцевого панства і програм їх пристосовано до потреб часу та бажань верстви панської. Зміни також проваджено в звязку з реальними умовами та настроями оточення і через те тут були ріжні варіяції. Так, наприклад, до програму Чернигівського вільного пансіона для шляхетських дітей заведено крім мов та граматики ще математичні науки—аритметику, геометрію, тригонометрію; остання наука, очевидячки, звязана з певними практичними завданнями—геодезії; далі вчили ще географії та історії (Топограф. описаніе Чернигів. г. 1783 р.) Инші пансіони мали свої окремішности в системі викладів, але всіх об'єднує уважність до навчання добрим манєрам товариського поводження. Через те організаторами та керовниками часто виступали заїзжі чужосторонці поруч з місцевими людьми з славою дотепних педагогів (наприклад, в Харкові таким досвідченим педагогом вважали керовника приватного пансіона панотця Фотієва—див. у *Багалія*, Очерки, т. I). З французських пансіонів відомі оповістки Харківського французького пансіона ще з 1777 р., отже ця традиція французьких пансіонів має свою давнину.

Вісімдесяті роки принесли для Гетьманщини та Слобожанщини перенесення загально-імперської шкільної системи. Як взагалі в імперії, так і тут утворюється сітка шкіл, губернських та повітових з єдиним програмом та єдиною всюди організацією. Це нищило місцеву українську систему шкільну з індивідуальними місцевими ознаками і втягувало в загально-російську освітню реформу. Так, ламаючи старі шкільні традиції, виникли в Гетьманщині та Слобожанщині нові школи, загально-освітні, без воєнно-техничного чи богословського нахилу. Програм цих шкіл не нагадував попередніх і до нього треба було пристосуватись місцевій старшині. Основа реальна, близче до потреб життя, без елоквенції, реторики, але за те з поширенням математичного програму, де входила геометрія, механіка, з включенням фізики та природознавства, і навіть звичайної архітектури (не воєнної). Програм, як придивитись, для чотирьох класів був досить складний і не задовольняв вповні ні одної з тих освітних течій серед панства, які ставили свої вимоги до школи. І ті, що трималисъ Київської Академії і Харківського Колегіума по-старому, і ті, що шукали в школі підготовлення до служби в війську, не знаходили задовольнення в новій сітці губернських і повітових шкіл. Першим бракувало тієї основи літературної, по якій ішов і росподіл учнів на окремі групи: в Академії були класи піітики і реторики, а в початкових школах серед козацтва в селах Гетьманщини учні поділялись на часословників, псалтирників, ірмолойників—таж система росподілу по літературному матеріялу.

В новозаведеній школі цієї основи літературної вже не було, увагу поділено між ріжними групами наук, вигляд школи через те ставав менш ясним та суцільним. Перші ступні викладання в новій школі конкурували з початковими школами старого типу, але не відразу їх замінили. Контінгент учнів свій окремий для нових шкіл зложився не відразу, до реформи системи шкільної освіти для духівництва не зформувалось ще росподілу дітей ріжних верстов по їх майбутній спеціяльности, і діти панства не росходились на перших же кроках шкільної освіти від дітей духовництва. В новій школі в перші часи переважали діти панства, коли воно вже придивилось до нової школи, і поки ще не отримало для виховання своєї молоді окремих шкіл. Уряд заохочував місцеве панство піклуватись долею школи і ставив кураторами шкіл—штатними чи почесними—осіб з місцевого панства, найбільше таких, що раніш служили в війську. Ці заходи уряду мали допомогти новій школі знайти признання серед місцевого панства і відвести його від шкільної традиції малих приватних шкіл.

Вперше тепер рішучо підкреслено було урядовий характер шкільної реформи та виповіджено війну старим шкільним традиціям, як невідповідним для панства. Малим школам мав прийти кінець; від дячків взято було дітей і передано до повітових шкіл. Але цю зміну не зразу вдалось перевести наприклад, в Ніжині, де була повітова школа, давня традиція заховувала свою силу і своє значіння, віддавали дітей до соборного дячка, до дячихи, до паламаря, до „старовѣрскаго майстра“ (повідомлення куратора Ніжинської школи).

Урядові роспорядження наказували робити спеціяльні обслідування шкільної справи, виявити, тих, що без дозволу вчать дітей, забороняти їм це робити далі і накладати грошові кари на неслухняних. Наслідком таких шукань та переслідувань приватні школи дрібнішали, 30 учнів це вже стає великим числом, середня кількість трохи більше десятка учнів на одного вчителя: при такій кількості учнів заняття не звертали на себе

уваги ревізорів. Другий наслідок був той, що зацілившн, приватна школка перемінила свою кліентелу і в містах далі притягала лише з міщанської верстви дітей, інші верстви залишились по-за її впливами.

Таким чином, на початку XIX в. закінчився процес розгалуження шкільної справи. Внутрішні вимоги верстов що до шкільної освіти зійшлись з ропсорядженнями уряду, опертими на тіж самі бажання панства. Стара школа загальна по свойому програму та по складу учнів, відступила своє місце новій, спеціяльній по своїм програмам та пристосованій до вимог певної верстви і тільки для неї приступній.

Акад. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

Біля початків українства.

Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва.

I.

Ясним, а проте тихим загорілося світом на самому сконанні XVIII в. українське літературне відродження. Так само тихим, рівним світом світило воно в перші десятиліття свого існування. Розпочинаючи велике, мовляв Куліш, діло соціяльного реформаторства, людину ставляючи в особі потріпуваного мужика-кріпака, справжню в середині революцію счиняючи—українське письменство того часу на окóло не виходило з меж лояльности до утертих державних форм, ніби мирилося з ними й навіть ані мріяло ще про політичне відродження і буття нації, як такої. Півстоліття вже минало від сміливого почину Котляревського, літературне відродження перекинулося й до Галичини та забуяло од Кубані (Кухаренко) аж до Сяну (Шашкевич з товариством), батько новітнього нашого письменства встиг у могилу зійти—а його нащадки літературні й наступники все ще твердо додержували азбуки лойяльности й по-за своїм тихим світом культурної роботи ніби й не догадувались, яке за ним велике криється полум'я. І раптом воно спалахнуло...

На передодні, можна сказати, вихру, що струснув цілою Європою й схитнув культурний світ з його підвалин—тут, у Київі сімдесят і п'ять років тому, в половині 40-х років, гурток ентузіястичної молоді з молодим істориком та популярним поетом на чолі зробив першу пробу нові заложити підвалини під українську роботу. Маю на думці знамените Кирило-Методієвське Брацтво, що хоч і не почало було через своє недовге життя й жандармську вівісекцію робити практично, але ідеологично нову розгорнуло сторінку в історії українського руху. Воно вивело українство з тісних суточок літературного провінціялізму і включило в систему світового руху, надавши разом і яскравого політично-громадського обличчя. Воно сформулувало першу виразну програму старого українства, як політично-громадської течії серед інтелігенції, на певних ідеологічних підвалинах засновану. Воно було само наслідком не так невиразних настроїв, як свідомої вже волі, не так самого чуття, як глибокого розуму, і одбилося на всій дальшій історії української ідеї, своєю печаттю позначивши її аж до останніх, можна сказати, днів. Був це, кажучи фигурально, перший крик новонарóженої української думки й од його починаємо історію українського політичного розвитку не тільки ми, ба й люде далекі од українства приділяють йому „своеобразное и почетное мѣсто“ [1]) в історії слов'янського порозуміння взагалі. Я не торкатимусь на цім місці ні за-

[1]) Пыпинъ А. Н. — Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПБ., 1913. стор. 94

мірів, ні діяльности, ні долі Брацтва та поодиноких його членів,—спинюся тільки на тих моментах, що підготували заснування цієї організації, росчистили їй ґрунт, таких, а не инших надали їй рис і зробили взагалі не тільки можливим, а може і політично-неминучим факт, перед яким з подивом і пошаною схиляємо нині голови. Моє завдання—вияснити причини й обставини народження політичної думки серед української інтелігенції половини минулого віку.

Три політичні моменти складаються на основну фізіономію Брацтва, надаючи його концепціям надзвичайно яскравих, своєрідних, оригінальних і на той час глибоко радикальних рис: автономізм, як самостійність культурно-державна української нації, народоправство, як державний принцип взагалі, на демократії побудований, і федералізм, як спосіб урядження межинародних стосунків — поки що в сфері слов'янства, але безперечно з ширшим принципіяльним закроєм. На цих трьох принципах, міцно злютованих до того ж глибоким гуманізмом та християнською етикою, стоїть увесь світогляд братчиків, до них же, коротко кажучи, можна звести і всю програму Брацтва, як цілого, і в його теоретичних підвалинах, і в практичних висновках та постулятах. І ця програма та світогляд цей не були вигадкою кількох фантастів. Як зараз побачимо, це було тільки останнє може слово тих традицій, які зародились тут, на Київському ґрунті, дуже давно, достигали поступово й дали нарешті, як стиглий плід, програму нашого Брацтва. Братчики тільки синтезували ті давні традиції і ті впливи перехрестні і — то вже їхня індивидуальна заслуга, що вони влучили в найболючіше місце сучасности й з неї та і з минулого вибрати потрапили саме те, що найбільш не самого моменту потребам відповідало, а ставило питання докорінні і на повен зріст, у всій їхній, як на свій час, широкій трактовці.

Середина минулого століття взагалі була критичним моментом в історії людськости, свого роду межéю поміж старим світоглядом та новими тенденціями. Проблеми, що поставила була на своїм прапорі велика французька революція, не одразу увійшли до життя, як факт, як практика. Хаотичний груз од руїн феодального ладу ще заважав вільному ходові людей і народів до кращого життя, але що далі йшов час, тим вільніше почувала себе думка людська, тим ширші захоплювала вона обрії, тим дужче вдаряла на все, що поступ людськости спиняло. Пишно росцвітається на руїнах феодальних стосунків капіталізм і несе з собою не тільки промислові успіхи в сфері чистої техники, а й соціяльний росклад, формування нового стану, пролетарського, те робітниче питання висовує, що заявивши про себе в 40-х роках вікопомним Комуністичним Маніфестом Маркса-Енгельса, робиться з того часу віссю, круг якої вся державна і світова політика обертається. Нові матеріяльні обставини, перегруповання громадських сил ізробивши, викликали до життя й нову ідеологію, повалили до решти уламки старого ладу. Реставрований на-швидку абсолютизм, у „Священному Союзі" освячений, у системі Меттерниха та в Миколаєвській Росії вживлений—всюду в Західній Європі падає безповоротно, а навіть у східній, у тій, що була „черна неправдой черной", Росії дістає перші перестороги, що за якийсь десяток років довели до Кримського погрому, потім до скасування кріпацтва, до перших, коли не лічити ізольованого дворянського руху в повстанні декабристів, прóявів потужного революційного руху, якого переможне закінчення припадає аж на наші вже часи. Скрізь—у літературі (аболіціонизм і народництво), в філософії (позитивизм), у науці (дарвинизм), у техниці, в політиці, в громадському й державному житті, в економічних і соціяльних стосунках— ми бачимо, як народжуються і нуртують, на верх вибиваючись, нові сили

й виявляють себе величезними здобутками, як величезною ж і боротьбою за існування, за перемогу. Можна сміливо сказати, що XIX вік взагалі був переступною добою в історії людської цівілізації, а в йому саме середина визначила доконечно той шлях, що ним далі мала йти людскість у своєму невпинному ході до визволення.

Такий-от був той загальний фон, на якому наше Кирило-Методіевське Брацтво стало одним із часткових пр6явів внутрішнього пуртування на українському ґрунті, першим голосним криком збудженої до життя української нації. Одбиваючи на собі безперечно загальні ідеї віку, наше Брацтво вживило і ті тісніші обставини, що торкаються тодішньої Слов'янщини, Росії, України, і навіть самого Київа.

II.

З погляду цих тісніших територіяльно обставин далеко не випадковим було, що оцей перший яскравий прояв слов'янського єднання пішов з України, а потужний крик українського народу залунав саме з Київа. Київ бо з цього погляду мав давні, славні і гучні традиції, яких не могли навіть віки рабства і пониження винищити й які систематично і регулярно, як зараз побачимо, оживають і вибиваються в його минулому на верх. Саме становище нашого міста здавна висовувало його на ролю посередника у всяких межинародних справах. Поставлений на головній артерії південного сходу Європи, на Дніпрі, до того ж на найвигіднішому її місці—близько гирла останнього з головних судоходних допливів, з одного боку, і в безпечній віддалі од пограниччя з таємничим степом, отим Диким Полем, з другого; в центрі між Сходом і Заходом, Півднем та Північчю, з третього—Київ самим становищем своїм надавався як найбільше до ролі одного з світових осередків, посередника в межинародних зносинах, яку історична доля на його поклала. І він цю синтетичну, об'єднальну службу свою світовій культурі одбував справді. Ми знаємо, що з його ще на світанку нашої історій був найголовніший пункт на великому шляху „із Варяг в Греки", єднаючи далеку Північ похмуру з соняшним центром тодішньої культури, Византією. Так само ми знаємо, що представники далекого азіятского Сходу і представники тодішнього європейського Заходу в своїх зносинах стрівалися знов же не де инде, як тут, у Київі. Цьому саме Київ і завдячує свое місце, як великого в старовину культурного центра, огнища межинародних стосунків і разом метрополії східно-слов'янських земель, справжньої „матері городів руських". На цьому стояла і державна вага Київа, ота вічна боротьба за його давніх політичних сил, бо хто посідав Київ, той у руках мав ключ до Півночі і Півдня, Сходу і Заходу, і тільки тісний світогляд фанатика-войовника міг воліти й перевагу перед Київом давати такому-от наддунайському Переяславцю з його далеко вузчим районом впливу та безпосередніх зв'язків. Не випадково саме в Київі перехрещуються найрізноманітніші впливи з усього відомого тоді світу і глибокий має зміст ота наша літописна легенда, що заступників од усіх відомих тоді візнаннів религійних—з Сходу, Заходу і з Півдня—збірає до Володимира Великого: обернути його у свою віру—значило разом і під свій вплив підбити цю осередкову землю, ближче з нею породичатися й maximum осягнути користи. Київська князівська династія й справді увійшла незабаром у тісні родацькі зв'язки з одного боку з блискучою Византією, з другого—з далеким Заходом. На київському столі великокнязівському ми бачимо пишних царівен з Византії, як і київських князівен у подружжі з могучими Капетингами, не кажучи вже про всякчасні стосунки з скандинавськими сторонами. В політичній системі тодішнього світа

займає, як видко, Київ надто почесне місце і як раз таке, що виробляло йому репутацію й традиції одного з світових центрів людського єднання,—і не випадково декому з сучасників здавався Київ самому пишному Царгороду суперником.

Татарська навала XIII віку, занепад і загибель Византійської держави під тиском мусульманського світу та доба великих одкриттів географичних, що нові показала шляхи європейцям на Схід і навіть новий світ здобула за океаном—переставили центри культурного життя і світової політики. Київ лишивсь тоді осторонь, з боку од великої дороги людського об'єднання й занепав був разом з цілою країною, для якої був осередком. Так перебув він довгі віки в занепаді і забутті серед руїн давнього побуту та далеких виблисків колишньої слави. Але не вмерла давня традиція, як не вигасла й фізична потреба в такого роду культурному осередкові та посередникові, хоча й у вужчих уже межах. І от коли з другої половини XVI в. Україна починає відживати потроху, Київ незабаром займає знов домінуюче у їй становище. Роля Острога, Львова й инших міст, як центрів тодішньої нашої культури, точилась дуже не довго; вони метеорами пролітають у нашій історії, щоб вагу свою скороминущу здати знову ж таки Київу. З першої половини XVII в. він ще раз одновлює свої традиції й стає культурним осередком, що постачає ідеї, засоби освіти і культуртрегерів на ту частину Слов'янщини, яку історичний процес осторонь поставив був од західньої освіти і політики того часу. Він зробився передатковим місцем знання, науки й письменства і навіть громадських форм на Московщину, на Білорусь, на Волощину, на Балкани. Православні сусіди чуйно прислухаються до того, що робиться в Київі, й його здобутками живляться. Потужний на Україні братський рух у київському братстві знаходить своє завершення й укоронування. Літературні інтереси знаходять свое найвище задоволення в діяльности на Київському ґрунті — згадаймо хоча б Лаврську друкарню з її літературним гуртком, що надзвичайну розгорнув продуктивність і витонченість як з літературного, так і з техничного боку. Потяг до освіти, що виявлявся „фундуванням шкіл посполитих", знов же таки найвищого досяг щабля в Київо-Могилянській колегії, згодом академії, єдиній вищій школі на цілу православну Слов'янщину й єдиному розсадникові вчених для неї. Українське письменство з Київа так само далеко навкруги пускає своє проміння, впливає на сусідів та й у них викликає початки нового літературного руху. З часів Хмельницького Київ набуває знову ваги й політичного центру, що знаходить голосний відгук в анналах тогочасної світової політики. І не вважаючи на суворий вітер з Півночі, що повіяв на Україну по 1654 р. і незабаром приморозив первістки культури, науки і письменства, ролю й традиції культурного осередку Київ зберіг аж до нових часів, коли вимагання часу на нові вже підвалини поставили потребу національного самоозначення. Але вже в ті, попередні, часи саме тут, у Київі, зародилась ідея слов'янського єднання, правда, неясна ще й невиразна, але тим знаменніша, що вона, треба думати, робила деякі підсумки практиці того часу.

Думку про самостійність українського або руського, як тоді говорили, ба навіть „сармато-козацького" народу виразно поставили вже перші українські публіцисти кінця XVI-го й початку XVII в.—звичайно, навпроти головним чином Польщі, що завзялася була тоді зденаціоналізувати Україну. Автори „Апокрисиса", „Перестороги", а надто „Треноса", під покривкою релігійних інтересів чи й без них, сміливо і різко ставлять ідею самоцінности і самостійности українського народу. Цю ідею перехопили у них далі діячі київських культурних гуртків, але поширили її згаданою

вже проблемою слов'янської взаємности, слов'янського єднання. В гуртку Плетенецького, якого ідеологом був Захарія Копистенський, вже виразні бачимо слов'янофильські концепції на ґрунті літературного єднання. Подаючи напр. свій переклад однієї з книг Івана Золотоустого на тодішню українську мову, Копистенський так озивається до всіх слов'ян: „Приємліте його плем'я Россове і Слав'яне і Македонове; стяжіте і Болгарове, Сербове і Босняне; облобизайте і Істрове, Іллірикове і Далматове; срящіте і Молдов'яне, Мултяне і Унгровлахове; всприйміте і Чехове, Моравляне, Гарватове,—і вся широковластная Сарматія взлюби і притяжи и". [1]) Це безперечно відгук тих слов'янофильских настроїв, якими жив київський гурток Плетенецького й які сами були наслідком позиції Києва та його культурних засобів для Слов'янщини того часу. У инших письменників київських знайдемо навіть деякі практичні висновки та постуляти з отих слов'янських симпатій. Так, Галятовський (у „Лебеді"), Радивиловський (у казаннях), Баранович ставлять уже так звану східню проблему, вимагаючи визволення балканських слов'ян з-під кормиги турецької. Баранович у цьому йде ще далі і мріє навіть про федерацію з Москви, Польщі та України, що створила б нездоланну державу і таким способом, втягаючи потім до себе инші слов'янські народи, усім їм забезпечила б ясну будуччину та щасну долю. Нехай це були мрії, але мрії надто характерні. Вони показують, що було щось на Київському ґрунті таке, що ставило питання межинародньої солідарности й єднання. Так одбилося ще в XVII в. осередкове цього міста становище серед слов'янських народів.

III.

Кінець XVIII-го й початок XIX в. це був час, коли загальної своєї вартости признання здобула не тільки особа людська, але й нація, як така. Під впливом, з одного боку, ідей французської революції, головним чином декларації прав людини та громадянина; під впливом. з другого, американської війни за визволення, а потім цілої низки європейських війн на початку XIX в.—перед народами, що втягувались потроху у вир новоорганізованого капіталістичного життя, встали питання про власну долю незалежно від долі держав, до яких належали, про свою майбутність не як державних організацій, а саме як націй, як колектива людського з власними інтересами й метою, культурними, а не самими політичними ознаками об'єднаного. Всюди повстають національні організації визвольної натури, що ставлять собі за мету об'єднання й визволення нації з-під ярма чужинців (Італія, Німеччина, Греція, Слов'янські народи); передові люде часу, як Байрон, несуть свої голови на вівтар визволу націй з поневолення. Народжується теорія національности в філософії Фіхте-Старшого; одбувається серед поневолених націй потужний процес романтичного захоплення ідеєю народности та національного відродження. Політичні, економічні й літературні фактори все в одну б'ють точку; впевнений розвиток капіталізму будить і до життя кличе померлі ніби народности... І заворушились надгробки, захитались хрести на могилах живцем похованих, „не історичних", мовляв, націй. Кладовище народів повне стало отих воскреслих мерців, примусом колись на холодне ліжко національної смерти покладених. Один по одному встає той чи инший Лазарь серед народів, і навіть з ознаками роскладу і тління—„уже бо смердить", казали про його—жваво, з поновленими силами втягується в життя, і теє втягування набірає рис національного відродження. Як же події ці одбилися тут, на Україні?

[1]) Титовъ Ф., проф.,—Типографія Кіево-Печерской Лавры, приложеніе къ первому тому. Кіевъ, 1918, стор. 102—103.

Серед воскреслих слов'янських народів був, як знаємо, і народ український в особі своєї тодішньої інтелігенції. Її захопила ідея національного відродження слов'янських народів і цю ідею вона прикладає до свого ґрунту в літературних спершу, а потім і в політичних формах. Автономистичній принцип, що мав своїх борців і мучеників безліч з 1654 р., не вивітрився ще; автономні традиції жили в пам'яті українців і саме вони й були стимулом до бажання знайти якийсь вихід з мертвущого централізму, що вже сам один роспаношився був на руїнах старожитних вольностей українських. Бажання це пробивається не тільки в таких літературно-громадських фактах, як надзвичайна популярність саме того часу знаменитої „Исторії Русовъ" псевдо-Конїського, але навіть всупереч тому процесові збезкровлення українського народу новим „исходом" інтелігентних сил, що відбувсь безпосередньо перед цим. Наперекір цьому шкодливому й болючому процесові, на Україні, тісніше—в Київі знов стають у першій половині XIX в. на чергу дня справи межинародніх стосунків та їх справедливого розв'язання. Ці перші спроби поставити і розв'язати національну проблему для нас особливо цікаві, бо вони ж були безпосередніми предотечами і наших Братчиків.

Сто з верхом років тому, а саме 12 березня 1818 р. засновано в Київі масонську ложу „Соединенныхъ Славянъ" („Les Slaves réunis"), що мала, як видко, спеціяльні завдання політичної й громадської натури. Сама бо її назва та знак—хрест із написом „jedność słowiańska"—завдання цїї ставлять виразно. „В ложі,—доводить історик масонських організацій на території бувшої Росії, В. Семевський,—членами було багато поляків, росіян та українців, і сама її назва показує бажання встановити дружні зв'язки між цими трьома частками місцевої людности" [1]). Але—треба думати – не тільки про місцеві справи та стосунки йшлося тут: безперечно мусіло бути щось ширше. Адже ідея слов'янської єдности, звичайно, сама вже виходить по за-межі місцевих справ, і вже це одне свідчить, що ложа „Соединенныхъ Славянъ" і ширші мала завдання, цілу Слов'янщину своїми думками обіймаючи, як перший ступінь до федерації народів. У всякому разі цю ложу треба поставити, як одно з перших кілець у тому ланцюзі політичних і федералістичних змагань, що вже кілька літ потому виявили себе рішуче й яскраво на київському ж таки ґрунті в таємному, суто вже політичному товаристві, що теж гасло „соединенныхъ славянъ" поставило в своєму заголовкові.

„Общество Соединенных Славян" виросло з колишніх масонських елементів р. 1823-го, але поставило собі вже далеко конкретніші й чисто політичні завдання. Насамперед стає воно безоглядно на федералістичний ґрунт і в своїй програмі його особливо підкреслює. Як писав один з найвизначніших членів цього товариства, Горбачевський, вони „за головну мету мали визволення всіх слов'янських племен од самовластя та знищення національної зненависти, що поміж деяких з них зародилась, і поєднання всіх слов'янських земель у федеративній спілці." [2]). Кожна держава з федеративного того зв'язку у себе дома, в середині, мала бути цілком незалежна і тільки спільні справи федерації підлягали б федеративному конгресові. Відповідно до тієї мети бачимо у „слов'ян", як звали себе члени товариства, і деякі одміни в тактиці, якими вони різнили од централістичного „Южнаго Общества", що тоді ж таки заснувалось було на Україні з елементів зайшлих, як частина російських революційних організацій. „Южане" мали на думці єдине счинити військовий бунт

[1]) Семевскій В. И. — Политическія и общественныя идеи декабристовъ. СПБ 1909, стор. 303.

[2]) Горбачевскій И. И.– Записки декабриста Москва, 1916. стор. 17—18

на дуже централізованих основах; „слов'яне“ ж дбали про широку політичну роботу, до якої затягали заступників од усіх шарів громадянства, планомірну й організовану пропаганду провадючи. Доля декабристської змови, а разом і повстання на Україні, показала, що власне „слов'яне“ в тих змаганнях мали рацію, хоч і мусіли тоді поступитись перед прискореним маршем своїх антагоністів од централізму. Останнє було сущим нещастям для громадського розвитку на Україні, бо переможний тим разом централізм затяг федералістичні елементи на Україні в фантастичну, мало або й зовсім не підготовану гру, що скінчилась не тільки повним таємних товариств розгромом, але й зупинкою в громадському розвиткові. „С сего времени,—як згадував опісля Горбачевський,—славянский союз существовал только в мыслях и сердцах немногих, которые не могли забыть возвышенной и великой, хотя, может быть, по мнению некоторых, мечтательной идеи федеративного союза славянских народов“ [1]). До цих „немногих“, які разом з ідеєю федерації мали вже й зерно національної української свідомости, належали, опріч автора допіру цитованих слів, Петро Борисов, Драгоманов, дядько знаменитого українського діяча, Микола Маркевич та інші. „Вы еще найдете у нас живымъ духъ Полуботка“ [2])—ці слова останнього добре показують, що федералізм переставав бути вже абстрактною мрією, а прищеплювався на пні, що з конкретного ґрунту українських традицій виріс, і дожидавсь лиш слушного часу, щоб широко пустити од себе парости навкруги.

І такі парости ми справді таки й знайдемо на всі боки від основного пня.

З членів згаданої вже масонської ложі, що мали зв'язки потім і з товариством „Соединенных Славян“, особливо цікавий нам дідич з Полтавщини, Василь Лукашевич як своєю особою й зв'язками, так і діяльністю. Через його Київ єднався з Лівобережжям, з Полтавою, з тамтешньою масонською ложею „Любви къ Истинѣ“ з такими її членами, як Ів. Котляревський, Кочубей, Тарновський, та з гуртком автономистів, що купчився коло відомого князя Мик. Репніна. Та діяльність Лукашевича сягала ще глибже до ґрунту. Одночасно він заснував був і якесь, ближче нам невідоме, українське таємне товариство, щоб гуртом добувати незалежности України. Це товариство було, здається, досить численне і мало зносини як з російськими, так і з польськими політичними організаціями, ставлючи свого привідцю ніби в центрі тодішніх політичних організацій. Живим мостом у другий бік—між українцями та поляками й росіянами—на Правобережжі був відомий Тимко Падурра, абиякий віршовник, але безперечно цікава з політичного боку постать. Типовий агітатор свого часу, він з одного боку спитувався зав'язати зносини з Котляревським, а з другого—пактує на виразно українському ґрунті з декабристами. В південному відділі декабристів,—як чував од самого Падурри небіжчик К. Михальчук,—на якійсь нараді їхній у Василькові чи в Білій Церкві був Падурра й промовляв про Україну, во ім'я справедливости вимагаючи визнати право її на автономію, і це викликало величезну сенсацію і ніби-то спонукало Рилєєва написати свою поему „Войнаровський“ [3]). Що через Падурру йшли звязки і в другий бік—до польських конспіративних гуртків, які саме готувалися вже до повстання 1830—31 р.—про це можна й не розводитись, бо це само собою розуміється.

[1]) Там-же, стор. 15.

[2]) „Русская Старина“ 1888, кн XII, стор. 599.

[3]) Михальчукъ К. П.- Изъ украинского былого „Украинская жизнь“, 1914, кн VIII-X, стор. 83.

Акад. М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Пятдесят літ „Исторических пѣсен Малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова.

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженійших, найславнійших українських наукових праць—„Исторических пѣсен малорусскаго народа“, виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першім томі—10 серпня 1874 р., в грудневій книжці „Вѣстника Европы“ за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її тітуловій сторінці; 1875-им роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалась (цензурний дозвіл 4 квітня т. р.). Більш її не виходило.

В довгім ряді етноґрафічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етноґрафічного матеріялу—хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, росповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи „Запорозьку Старину“, тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків ставивсь до сього діла занадто свобідно, не спиняючись перед свідомим власним компонуванням та поправлюванням автентичного матеріялу. Київська-ж громада 1860-х рр. хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'яснену найкращими своїми науковими силами.

„Треба звести тексти і варіянти пісень; далі треба об'яснити їх—відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялась наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народнього в тім що вважалось і видано за таке в часах ранійших, менш перебірчивих,—а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків“ (с. II).

З яким зацікавленням, а навіть ентузіязмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього пляну, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіславова, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участи в збиранню матеріялів:

„Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої проґрамми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Оже скрізь но у нас одна думка й о однім мова: слати наші записки докладом до сього видання, та й записувати далі серед співучого народу—щоби як уже не дорогоцінними думами, то множеством матеріялів додержати Вам рівновагу,—щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошех, то бодай у праці:—доки за рік-

два видане ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між Станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуютця і переписуютця, казки лагодятця, а тим часом ґімназияти-громадяне що на селі—при жнивах запісують далій, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі: підмовили ми иногді двох лірваків до себе; та лихо—боятся сліпці співати про Морозенька і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. За те сими днями за другими заполюють на храму у Лисці. За їх помочею збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваємося, той тогди висилаємо, щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас есть, оже й був—жив, і має він свою історию, хоть і правда що пасивну".

А посилаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

„Слава вам, мужі Кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучности його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислівями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до Вашого видання, що Вам с під Карпатів йшлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не богата, і тому що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих що ми у Станіславі на похваті найшли. Та за переписку і за по розумінєм з тими людьми, що по жнивах назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку посилку як теперішна на руки засилати, доки наближится за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських—нашою причиною і на власну руку,—віддамо довг народови нашому, та й будем вмирати". [1]).

Живо захоплювала громадянство ся праця і на великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої ранійші збірки, робили нові спеціяльні розшукування за новими текстами й варіянтами, брали участь в спорядженню сього корпусу, вибирали й зводили варіянти. Поруч ветеранів українського народництва як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М. Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій як М. В. Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів. Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів, О. Русов, Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів, Андрієвський, Лоначевський, Судовщиків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Гайкевич, Симашкевич, Кропивницький, С. Ф. Ліндфорс,—потім дружина О. О. Русова, Олена Косачева—сестра Драгоманова, й ин. Було се дійсно громадське, всенароднє діло, ведене з завзятєм і захопленнєм, в почутью обовязку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрий заявляли претенсії російські й польські імперіялісти, і осудити їх політику. Поясняючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшіфровував її потім, за кордоном: провідники боротьби за всенароднє визволеннє мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. „Проби показали, що так—простою зміною уряду—не можна

[1]) Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. (Збірник філол секції ... т. ім. Ш. XIII), 1910, с. с. 3 і 7.

скасувати стару неволю і неправду в громадах... для цього треба, щоб коли не всї люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так а не инакше жити. Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити громади від неволї й неправди, як не вони самі (люде)“. І тут не раз народня творчість, і зокрема народні пісні дають найкращий ключ до соціяльно-політичного світогляду мас. „Пісня для неписьменного чоловіка, все одно, що книга для письменного, та часом ще важніща, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в памяти, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її памятав,—та ще й не один чоловік, а цілі тисячі“. „З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битись з неволею на їхній землї“ [1]).

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно—хоч може не так ясно як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й громадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначнійші сили, котрими роспоряджала ся ґенерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, зрозумінням і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціяльні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вийшли за межі історичної поезії у властивім значінню слова:

„Хід роботи в виборі, об'єднанню і толкованню пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні—себто пісень з іменами осіб і подій записаних в літописях, поволі привів нас“—писали вони потім в передмові—„до неминучої потреби прийняти термін „історичні пісні“ дещо ширше, ніж приймали його иньші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в звязку з усею обстановою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показчики тих процесів, що переходять в загально-народнім житю. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним, через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі пісні, на котрих відбилися зміни соціяльного устрою сього народу, — як иньші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, иньші—родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінню—як би вони не називались що до форми, матимемо *поетичну історію соціяльних явищ в Полудневій Руси* [2]) що найменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасованнє панщини і угорське повстаннє в Австрії в 1848 році і визволеннє селян та польське повстаннє в Росії в 1863 р. Богацтво сього рода пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії бражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами, в XIX віці, і всі заховані в памяти неписьменного сільського люду“.

Супроти сього, редактори збірника своє завданнє, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб вияснити, „наскільки пісні, заховані памятю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсности сих віків, що змінялись послідовно“,—виявити „реальний художній характер пісенної творчости малоруського народу“ (с. XVI).

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронольоґічного порядку в розкладі свого поетичного матеріялу. Слідять за „поетичними

[1]) Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3.
[2]) Курсив в оригіналі.

репродукціями“ ріжних епох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і. подій в їх хронольоґічній послідовности, і наводять твори народнього репертуару ріжних форм і ріжного характеру—але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), баляди—або як їх звуть тепер часом: „низші епічні пісні“, пісні історичні у властивім розумінню сього слова про особи і події, і нарешті так звані думи, але тільки ті, які сильнійше закрашені історичною закраскою, яскравійше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом зґруповані зпочатку пісенні твори, в яких відбивається „вік дружинний і княжий“, по термінольґії редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про воротаря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила; леґенда—співомовка, cantefable, про Михайлика й Золоті ворота, котру редактори вважають останками колишньої „думи“ про Батиїв погром, що затратила свій колишній „віршовий епічний характер“—захований тільки в одній чотиростишній строфі; і, нарешті, кілька баляд з іменем „князя Михайла“ та згадками „княжого боярина“. По гадці редакторів сі останні характеризують епоху виродження дружинної верстви: „дрібної феодальної боярщини“ XV—XVI вв.

Разом сей дружинний відділ займає несповна пять аркушів друку і містить 20 нумерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть „пісні віку козацького“, поділені на кілька відділів. Перший, що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок „Боротьба з Татарами й Турками“; в величезній більшости зґруповані тут думи і пісні, що займаються темами татарської та турецької неволі; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класіфікації редакторів) нумерів дум в більш-менш повнім виді і два фраґменти, решта—37 нумерів—се історичні пісні й баляди; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 нумерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славну „думу“ про трьох ватажків, що так довго парадувала по ріжних антольоґіях та історіях літератури як найкращий взірець української народньої поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви [1]); одну (про Івана Богусловця) зганили вже в дальшім випуску, діставши нові варіянти; при деяких також одмічені сліди „рук грамотної людини“. Головна увага коментаторів була звернена на виясненнє історичного підкладу творів—тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи инша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фолькльорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною—се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках „Вѣстника Европы“.

Другий том мав, по пляну, укладчиків, обіймати II і III відділ „пісень віку козацького“: II відділ містив пісні „про боротьбу з Поляками за Богдана *Хмельницького*“, III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм. до II т.) се все було приготовлено до друку вже в осени 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і з відусіль стала напливати сила нового матеріялу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С. Носа, Манджури, Маціевича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького). Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізнійших часів, тому редактори порішили на-

[1]) Нові українські пісні про громадські справи, ст. 127.

швидку доповнити тільки матеріял про Хмельниччину і випустити його окремо, як I випуск II тому, додавши до того де-який матеріял книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного опубліковані свого часу Максимовичем (повний текст Петерб. Публіч. бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубев) де-які вірші про Хмельниччину і пізнійшу драму „Милость Божая Україну отъ обидъ лядськихъ свободившая“). З народніх творів сюди війшли 6 дум більш-менш суцільних і два фрагмента, та 10 пісенних нумерів—з котрих одначе тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень: инші механічно звязані з історичними йменнями пісні ріжних категорій, або невеличкі фрагменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницким почасти друкованих в ранійших збірниках, почасти одержаних в рукописях, знов був редакторами висортований, а „опорочені“ тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

Друга частина тому—„пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерти Б. Хмельницького до першої руїни Січи й кінця Мазепи в 1709 р.“, як їх потім характеризував Драгоманов [1])—для котрої прийшло стільки нового матеріялу, мала вийти слідом—але не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізнійших видань толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осени з плянами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звісний заборонний указ. Друку етнографічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та мабуть і Антонович також, уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і київською громадою, коли Драгоманов став плянувати продовженне сього видання за кордоном, а київська громада доводила безхосенність такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такім покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущеннем всього, що зверталось би против російського режіму і допущеннем того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне понятте. Се може нам пояснити чому виданне третьої книжки козацьких пісень так загаялось.

В кожнім разі Драгоманов категорично пише (1883 р.), що виїздячи за кордон, він розділив „зведені до купи спільною працею списки пісень“ з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цікл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв инші пісні XVIII віку і весь матеріял XIX (пісні рекруцькі, кріпацькі, пісні про волю, „про найми і здирство“). Він потім і опублікував значну частину свого матеріялу з початку, в 1881 р. загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерти Олександра II, з богатьма цитатами, а далі серію пісень про першу руїну Січи, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині—се зложилось на дві книжки „Політичних пісень Українського народу“, випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

Таким чином первісний плян не був сповнений. „Повна історія нашого народу в його власних піснях“ [1]) не справдилась. Лишилась неви-

[1]) Нові пісні про громадські справи, ст. 127.

даною вся серія пісень зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й баляди з польського володіння XVIII в. —в тім числі весь цікл гайдамацький; „козацтво по руїні нової Січи: Запорожці в Туреччині і Чорноморці", по класіфікації Драгоманова; нарешті—пісні на соціяльно-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

Нинішнє пятидесятиліттє нагадує нам про сю недокінчену працю про сей несповнений обовязок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитись.

Приймаючи катедру історії Українського народу у Всеукраїнській Академії Наук,—що зійшлося з отсим пятдесятиліттем, я поставив собі в обовязок між иншим і відновленнє сеї недокінченої попереднім поколінням істориків праці—з деякими неминучими змінами в її переведенню, які диктуються змінами в напрямах і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала сьому поетичному корпусові значіннє національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходилось тоді до сього матеріялу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потрібуємо їх *тепер* так висувати на перший плян. Ті соціяльно-політичні завдання до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розвязані, чи розвязуються иншими методами і засобами.

Ми й тепер не заперечимо, що сей писаний матеріял дуже цінно відбиває в собі соціяльні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з сього боку уваги історика соціяльного життя,—хоча народні маси за сей час виявили своє соціяльне обличчє далеко виразнійше иншими способами.

Але студіюваннє сього самого й иншого поетичного матеріялу переконало нас, що надія подати „повну історію нашого народу в його власних піснях" була перебільшена; що поетична творчість і традиційна память народу на спиняється скільки небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивности колишнього вражіння чи заінтересования сих мас тою чи иншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні псіхольоґічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не тратять сього інтересу прослідження, які саме факти відбились в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрої розглядались сі поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватись однобічною. Бажання його укладчиків—взяти від них все для *історичного* толкування—мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшеннє, яке віддає сьою прислугу, вказуючи, через вичерпаннє певного методу досліду, необхідність підійти до сього матеріялу з иншими мірами й критеріями.

Се й робили пізнійші дослідники, які звертались до сього матеріялу. Тим часом як пок. Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль недугою перерваній праці („Студії над українськими народніми піснями", 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріялу з історичного становища,—пок. П. Г. Житецький поставив питаннє про думу як *літературний* рід: звязав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича—Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав, історично-

літературному і стилістичному аналізові. Сею дорогою пішли потім инші, молодші дослідники як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фольклорист-музик Філярет Колесса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремішнього літературно-музикального роду.

З другого боку ряд дослідників—почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова—і кінчаючи нині працюючими як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ин., присвятили чимало праці виявленню тем думи і баляд, їх міжнароднім розгалуженням, звязкам мотивів дум і пісень, переходам пісень „іменних“ і звязаних з історичними ймennями й подіями—до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаем. Клясична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець,—дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального европейського матеріялу і отсього неустанного процессу так би сказати історіозації і де-історіозації поетичних тем: привязування новелістичних, побутових, анонімних тем до історічних імен і подій та наверствування певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи балядних темах, і навпаки—оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих „низших епічних пісень“. З сього боку праця Чайльда послужила—можна сказати школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толкування таких епічних пісень, і нашій українській етноґрафії й історичній поетиці—яка на жаль в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енергії досліду, ще належить богато взяти з сеї інтернаціональної лябораторії. Належить взять і нам приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданнем і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принціп історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанню старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладанне по хронольоґічній схемі ріжних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причини. Поновляючи завданне можливого повного корпусу, *історичних пісень дум, та історично-побутових*, „бродячих пісень“, як їх називали редактори старого корпусу, або низших епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткости *балядами*,—ми мусимо підходити до сього матеріялу не з виключно історичного, тим менше—хронольоґичного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо уґрупувати матеріял власне з сього становища, а не розбивати й розпорощуючи по хронольоґичній схемі, так як се робилось тоді.

Виходячи з сього принціпу, пісні обрядові всіх категорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею*.

Серед неї на першім місці стоять *думи*, так як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу, як найбільш ориґінальний в формі й змісті, спеціяльно український рід. До їх корпусу вони війшли тільки частинно, й губились серед иншого пісенного матеріялу. І так з того часу і досі, як се ні дивно, ми не маємо повної збірки дум—сеї найкращої й найхарактернійшої, найориґінальнійшої категорії нашої устної поезії. Нинішне пятдесятиліття нагадує ще раз сю прогалину.

Треба нарешті дослідникам і громадянству мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліди, серед котрих перше місце після праць П. Гн. Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Фі-

лярета Колесси вияснили вповні, що ми маємо тут ясно-визначену певними мельодічними ритмічними, стилістичними і настройовими познаками літературний рід, вповні оригінальний, органічно розвитий на нашім словеснім ґрунті.

Назва *думи*, котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори, як на особливу літературну категорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не звісна ні в народнім ужитку, ані—здається мені—навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалась ніколи до поетичного твору, пісні або що. Пішла вона, по всякій правдоподібности, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію думи, цитує при тім характеристику польського літературного критика К. Бродзіньского, який одначе вжив се слово не в нашім розуімнню дум, а так як уживалось воно в польській літературі—в значінню елегічних пісень. [1])

Найстарший факт того роду, се згадка Сарніцького, в 2-ій половині XVI-го віка, про „елегії, quos dumas Russi vocant", при чім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки Українців по національности, але й „людей з Руси", як означіння провінції і географічного розповсюдження сього терміну—„думи". У инших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головно до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII вв. популярними сербськими співцями й спеціялизувались кінець кінцем як означенне українських пісень. Саме се слово могло бути принесене „сербами" в значінню епічної пісні (в болгарській мові дума значить „слово"). Ділом Максимовича було се, що він спеціялизував сей вираз в приложенню до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневским в „Запорожській Старині" й утрималась в нашій фолклькористиці, не вважаючи на ріжні пізнійші вагання, спричинені, в ґрунті річи, тим же польським уживаннем сього слова. Так Лукашевич вернувся був до вживання „думи" як терміну для кождої елегічної, чи взагалі лірично-закрашеної української пісні, в розумінню Бродзіньского й инших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневского, [2]) хоч не ставив собі завданнем дати зовсім точне означенне думи, підійшов досить близько до сучасного розуміння її. „Пісні моралістичні,—каже він в передмові до своєї збірки,—иноді зявляються в формі думи, або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народнього життя". Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892)—в першій праці, що ставила собі завданнем досліду її як літературної форми,—як свого часу Срезневский,—підчеркнув замислуванне думи в римуванню—не дуже добірнім, але можливо як найбогатшім, і вплив сього

[1]) В передмові до першого видання пісень („Малороссійскія пѣсни, 1827), ст. VI Максимович пише: „Особенно замѣчательны думы—героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко времени гетманства—до Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Восемь таковыхъ думъ издалъ князь Цертелевъ подъ названіемъ: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней". Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського (з російського перекладу): „Малороссійскія думы извѣстнѣе сербскихъ пѣсней. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхоліи; в пѣсняхъ же военныхъ болѣе силы и картинъ піитическихъ"

[2]) Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу відзивався про них так: „Дума не пѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, под звуки бандуры; риѳмы в думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію благозвучія. Чѣмъ болѣе риѳмъ, чѣмъ чаще риѳмы, тѣмъ лучше слогъ думы".

римування на строфічну будову, або періодизацію думи („як тільки зявляється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих“). Але по за тим підніс іще й тісний звязок ритмічної будови з сінтактичним укладом:

„Кожен стих думи, який би не був його обсяг,—пише він,—містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версіфікації). В поміч акцентові, для яснішого відріжнення одного стиха від другого приходить ритм—і один той самий ритм сполучає иноді більш десятка стихів. Стих думи иноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей звязується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується враження текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звуть сей розмір ритмічною („мѣрною“) прозою, і дійсно відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненої промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежности від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (напѣвомъ), дуже типовим, але в музичнім рисунку дуже не хитрим. Напів сей не що инше, як мельодійний речітатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха—то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомости стиха, для котрого не обовязкова симетричність частей, звязаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатотором стиха, надаючи йому той чи инший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси ліричний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконанне думи“.[1])

До сеї досить повної характеристики кілька сущних рис додав, як спеціяліст в ритмиці й музиці Філярет Колеса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенню думи як музикального і літературного типу: „Дума се мельодичний речітатів із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації, рецітація, достосована до сінтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак ріжновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мельодично-ритмичні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначують граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно одинакових відступах“.

„Віршова будова дум основується головно на паралелізмі, що проявляється анальогичним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастійше дієсловним римом“ [2]).

Отже при всій конвенціональности назви думи самий сей рід словесної творчости вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як

---

[1]) „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, первісно в К. Старині 1892. I с. 26—29. До влучних помічень шан. дослідник додав замітку меньше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається припадковість і конвенціональність самої назви д у м а, з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: „Такимъ образомъ, стихотворная форма думы находится въ полномъ соотвѣтствіи съ ея внутреннимъ строемъ, который выражается самымъ названіемъ ея“. Назва „думи“ нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно звязана з нею.

[2]) Мельодії українських народніх дум, I с. XXXIII (1910).

з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути нарешті представлений в усій цілості і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як обект дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслугує своєю національною і загальною вартістю.

При всій своїй оригінальности і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім звязку з ріжними архаїчними формами, як українськими, так і иноплеменними, і через се власне мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства—як одна з дійсних перлин нашого народнього життя, але й для дослідника творчости взагалі, як дуже інтересна і своєрідна її категорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчости—ті що найбільш цінились дослідниками-істориками,—мусять уважатись верствами не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для сього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко-схвильованого почуття иншого порядку ніж побідні настрої циклю Хмельниччини—найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач, „невільницька псальма“,—як старі кобзарі називали „настоящі“ пієси сього репертуару,—се по всій очевидности, таки дійсно перша підстава, основний тон його. Зовнішня будова думи—се степенованне виразу і настрою через наверствованне паралєльних, симетрично наголошених і спільним римом зякінчених стихів, очевидно, утворилась не для иншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Опубликованне першого корпусу українських голосінь, довершене недавно, працею галицьких дослідників, дало змогу близше приглянутись сій—до нині ще захованій архаїчній галузі патетичної лірики й провірити раніше вже зроблені помічення над анальоґіями українського голосіння з ріжними формами української лірики. Філярет Колесса свою новійшу працю про походженне дум спеціяльно присвятив їх анальоґіям з голосіннями за помершим, і збірає свої помічення в такій тезі:

„В думах бачимо лише вищу стадію того самого речітативного стилю, який виступає в голосінях на давнійших ступнях развою, у примітивнійшому складі: відси й беруться де-які ріжниці між одними й другими. Та голосіння споріднені з думами не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними образами та глибоким ліризмом“.

Автор на подвердженне посилається на виводи дослідників про примітивне сполученне похоронного обряду з співами і хороводами,—користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовского. Він вказує на ґенетичний звязок початків героїчної епіки з похоронним голосінням, власне з епічним елементом його: прославленнями діл помершого. Можна вказати на ще яскравійше представленне справи з сього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Ґаміра (Gummere) про „Початки поезії“, що свого часу була прийнята з великою повагою західніми науковими кругами, як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але на жаль мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні завязки епічної пісні-баляди, він дає дуже інтересні вказівки на звязок її з весільним і похоронним обрядом, з оплакуваннем помершого і прославленнем його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на пімсту за нього. Без сумліву в „плачі“ треба справді шукати завязку того патетичного тону, що характеризує музичну й словесну будову душу.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і сильно виявленій формі в невільницькім плачу, котрого маємо дві варіянти—плач невільників і плач невільника, і в описах смерти козака чи невільника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив приходить в думах про „рубаних козаків“ (Федора Безрідного), про самарських братів, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно зазначили се, що „найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова“ (передм. XV), і вказали на анальоґії сеї невільницької думи з словом о полку Ігоревім,— що „на добрую долю есшь сказаніе о неволѣ братьевъ Игоря и Всеволода у Половцевъ“, і що до форми може бути назване „южнорусскою думою XII в., не имѣвшею только рифмы новѣйшей украинской думы“. В своїм аналізі „Слова“ (в „Історії української літератури“) я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невільницькими думами, з одного боку, з голосіннями—з другого. В нашій словесности се були, очевидно, тони такі ж старі як похоронний обряд. Але коли ми спитаємо себе, коли і в яких обставинах сі мотиви мусіли дістати останнє літературне обробленнє, се дасть нам відповідь і на питанне, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо сі теми, инакше сказавши—коли остаточно сформувалась нинішня форма думи.

Сей момент, знов таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новіші історичні та літературні досліди вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострились напади степовиків на Україну, забіранне її людности до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невільника, мотиви боротьби за його визволенне і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені—се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовській держави з Кримською ордою, з Менґлі-ґераєм, що ставши васалем Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енерґію своєї орди на руйнованне України, як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козаччина не зломила до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забіранне у неволю, відірванне бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невільне і вільне ренеґатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволенне, бранців, її успіхи й неудачі, трагічний кінець козака, що кличе до пімсти його товаришів і т. д. Вони й були очевидно оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесенім тоні, за поміччю загальних місць, чи мальовничих засобів народньої поезії свійської,—і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними „сербами“, що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найблизше підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принціпах історично-літературного досліду—еволюції сеї поетичної творчости. Се невільницькі плачі і плачі над долею невільника, про котрі я сказав. Але тим часом, як самі невільницькі плачі дійшли до нас в такій свіжості і безпосередності, як вони могли співатись на українських базарах XVI в., инші елементи сеї первісної невільницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характера, з побутовою або моралістичною закраскою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця, про сокола і ин. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загально-

побутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, держаний уже не в елеґійнім, а в тріумфальнім тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема ґіркої самітньої козацької смерти—далеко від роду і батьківщини так само розроблюється в ріжних напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи иншу мальовничу деталь козацького життя (прощанне козака з бандурою—цікаве особливо своїми полуднево-славянськими анальоґіями), то підносить престиж козацького війська (Федір Безрідний). Иншим разом розвиває поетичні мотиви на тему ґіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнанне пасинка з дому вітчимом). Переходить в сумовиту іронію над ґірким горьованнем козацької сімї, полишеної козаком на власне призволенне. Але з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поединок обідранця козака над пишним татарином. А звертаючи вістре сеї антитези замість турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціяльну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків—сріблянників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елементу, дума часто і залюбки, для більшої документальности прикрашає свої оповідання ґеоґрафичними та історичними йменнями. Сі ніби-то документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи иншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і т. под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум набірали імена з послиху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні прізвища і ситуації, і надавати ім якесь серйозне значіннь не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу, або відбиття дійсних ґеоґрафичних, економичних або культурних обставин, дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї ґрупи тільки *підкрашені історично, але не історичні в основі*. Вони повинні студіюватися з становища історично-літературного, порівняно-фольклорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець-кінцем тема думи. Так під думою про Самійла Кішку викрито історію невільницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізнійших верств в нашім репертуарі, і в історії розвію думи се, без сумніву, одна з новійших стадій. Поруч неї могли бути ще инші пізнійші верстви, які не дожили до наших часів, так як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського, дає взірець таких пізнійших композицій, збіраних з ріжних загальних місць, для поетичного оповідання про пізнійші події. Вона становить явище аналоґичне з такими ж пізнійшими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні й дає здогадуватися про цілу пізнійшу історичну верству, очевидно, затрачену в традиції XIX віку. Правдоподібно, тут були думи про ріжні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загально інтересного епічного змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватись, коли затиравсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуара дум. Не вважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визначається ріжнородністю, богацтвом ріжних течій і мотивів,—особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів, а самі являються контамінацією, сполученнями ріжних загальних місць взятих почасти з тих дум, які ми маємо, почасти—з нині вже затрачених. Історично-літературному дослідові зістається ще велика, інтересна, вдячна робота на сім полі.

Але перед усім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене як найскоріше. За тим може прийти згодом історично-літературний, порівняно-фольклорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музикальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус історичних пісень, далі—баляди. Розуміється, я не хочу недооцінювати всіх трудностей переведення сього пляну в нинішнім розбиттю наукової праці, роспорошенню колишніх збірок матеріялів і т. д. Я даремно роспитую за ріжними рукописними матеріялами: текстами зібранними для старого видання і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друковалися всі видані тексти; може бути що з часом, при заінтересованности сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу виданнє, скажім, отсього корпусу дум я вважаю недопустимми. Дуже можливо, що та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, „робочий“, і тільки згодом буде заступлена виданнем дефінітивним, „ne varietur“. Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересування, руху на сім полі, відкрить нових матеріялів і под.,—тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, має між иншим занятись катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити де-які питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріяли не вивезені за кордон Драгомановим—тексти другої половини XVII в. і цікль гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записи Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Київа в 1870-х р.р. пок. Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікування, як се він потім росповів в „Життю і Слові“ 1895 р.?

Хто знає, де взагалі переховуються які-небудь записи дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопіювання. Бо при виданню бажано взяти до уваги всякі записи, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.

Квітень, 1924 року.

Читано на прилюднім засіданню
Історичної Секції 11 травня 1924 р.

Акад. ПАВЛО ТУТКОВСЬКИЙ.

Здобутки природничого обслідування України за останні десять років (1914—1924).

Розкривати тайни нашої питомої природи, освітлювати яскравим світлом науки наші природні багацтва й робити їх громадським майном,— це принадне завдання здавна приваблювало справжніх вчених, було їх щирою мрією, що їй вони присвячували своє життя та усі свої сили. Тому не диво, що й за останні десять років, за надзвичайно важких часів усесвітньої війни, революції, економичної руїни, за часів голоду й холоду—вчені не могли припинити своїх корисних для народу праць і продовжували свої досліди, почасти використовуючи зібрані раніше матеріяли.

Отже й за останнє десятиріччя ми маємо чимало солідних наукових праць з усіх галузів природознавства на Україні і ще більше праць виконаних, але ще не оголошених через важкі умови друку. Хоч не всі ці праці дійшли до Київа, проте надзвичайно важко зробити навіть короткий огляд усіх тих наукових здобутків, що оголошені й дійшли до нас. Тому доводиться обмежитися лише змалюванням в головних рисах найвидатніших здобутків наукової праці з обсягу ріжних паростей природознавства (геології, гідрології, кліматології, ботаники та зоології).

I. Мертва природа (геологічні дисципліни).

Величезні мінеральні маси (так звані „гірські породи"), що з них збудована у нас земна кора, їх ріжноманітні складовини (мінерали) й ріжні величні явища або зміни, що переводяться в земній корі в велетенському мірилі та історія цих явищ—усе це становить широкий обсяг геології. За останні роки на Україні найбільш пощастило вивченню геології Правобережжа—Волині, західньої та південної Київщини, південної Минщини й сумежних місцевостей (обширі і ріжнобічні праці В. Д. Ласкарева—№ № 10—11 і автора цієї статті—№ № 29—46). [1])

І. Найстарші гірські породи України, що походять з середини землі та становлять найкращі будівельні матеріяли—вибухові лави, кристалічні породи (граніти, діорити, габро-норити, порфіріти то-що) й кристалічні лупаки (гнейси, лоякові лупаки)—були досліджені й докладно описані в багатьох працях Ласкарева (№ 10), Безбородька (№ 2), Тутковського (№№ 39, 40, 41, 45) і ин. Згаслі вулкани України описав Тутковський (№ 35). Явища зрушення (дислокації) в земній корі описані здебільшого в працях Ласкарева (№ 10) і Різниченка (№ 22, на Канівщині). Сліди ко-

[1]) Див відповідні №№ в доданому списі головної літератури.

лишніх гейзерів (№ 46) та велетенські казани (№ 43) в граніті досліджені й описані в працях Тутковського.

2. З окремих мінералів, що описані в багатьох працях, найбільшої уваги варте цікаве відкриття професора М. І. Безбородька, що знайшов радіоактивний мінерал (ортіт) в гранітах Гайсинської та Тульчинської округ і радіоактивні джерела води, що витікають з тих гранітів (№ 4). Це відкриття може мати великі наслідки для техніки й медиціни. З осадових порід (здебільшого Київщини та Волині) описані Тутковським (№ 34), родовища гарного янтаря (бурштина), що можуть мати велику будучину з огляду на майже остаточну вичерпаність єдиних в Європі родовищ янтаря в Прусії (в Замланді) й брак цього потрібного мінерала на всесвітньому ринку. (Раніше знайдено у нас родовища гірського кришталю, топаза, аквамаріна або беріла, яшми та инших цінних мінералів).

3. З ріжноманітних руд металів найбільше звернули на себе увагу великі зложища залізних руд на Курщині, що були відкриті у наслідок яскравих магнітних аномалій на поверхні (№ 3), далі зложища залізних та манганових руд на Поділлю (праці Красівського—№ 6 та Безбородька—№ 4) і залізні руди Кривого Рогу (праці Танатара—№ 26 і инш.). Багато досліджених родовищ ріжних руд ще не оголошені друком, хоч відомі спеціялістам.

4. До дуже цікавих і важливих для практичних пристосовань мінералів належать ще такі мінерали, як графіт і фосфоріти. Родовища графіта давно відомі у нас в Таврії, на Херсонщині й на Волині (№№ 39, 48), а за останніх років вони знайдені й досліджені ще на Поділлю в Хощеватському районі (праці Безбородька—№ 4 та Красівського—№ 6), де знайдені також і надзвичайно цікаві зложища справжнього мармуру (тими ж дослідниками). Відомі здавна родовища фосфоритів на Поділлю (№ 47) докладно досліджені недавно багатьма дослідниками (Палій, Лисенко, Виржиківський і инші); окрім того знайдені нові багаті родовища фосфоритів у Харківщині в Ізюмському повіті (праці Хведоровського) і на Чернигівщині (на узбережжу Десни біля сел Буженки та Розлетів). Фосфоріти вживаються на вироблення суперфосфату, що є найкращим угноїнням для грунтів.

5. З ріжних сортів мінерального палива найкращим є кам'яний вугіль та антраціт. Величезні зложища кам'яного вугля та антраціту, що здавна відомі в Донецькому сточищі (Донбасі), за новіших часів докладніше досліджені проф. Лебедевим з Катеринославу (№№ 12—13) та ленінградським геологічним комітетом; видані нові докладні геологічні мапи цих зложищ та кілька томів технічних описів; вони детально розвідані й вироблені нові плани їх використання. Менше уваги звернуто було на досліди наших зложищ бурого вугля, що теж є добрим паливом і вживався для цукроварень на Звенигородщині та по инших місцях; спроби використання цього вугля біля Києва (у Вишгороді) були невдалі, але старі копальні на Звенигородщині і на Херсонщині знову докладно досліджені і обіцяють дати гарні (з технічного й економічного боків) наслідки.

6. У звязку з браком палива і його дорожнечою велика увага була звернута останніми часами на дослідження і раціональне використання торфа на Україні (праці Тутковського—№№ 33, 37; Опокова—№№ 17, 18 і инш.); Досліджено й докладно описано чимало нових великих зложищ торфа (торфовиськ на Волині, у Минщині, Київщині, на Полтавщині і навіть далеко на південь—в Таврії (Різніченко). Всі ці зложища можуть бути дуже корисними для опалювання ріжних заводів і фабрик та для зниження цін на паливо взагалі.

7. Величезні невичерпані багацтва ріжноманітних і найкращих глин на Україні відомі ще з найдавніших доісторичних часів (згадаймо хоч Трипольську керамічну культуру) й вживалися для гончарства, порцелянового й фаянсового виробництв та инших керамічних виробів. Зложища найчистіших каолінів і ріжних цінних сортів глин надзвичайно широко розповсюджені на Україні і мають велику економічну майбутність. За новших часів дослідами родовищ каоліну й глин займалися дослідники на Катеринославщині (Лихарев—№ 15), на Волині й Київщині (Ласкарев—№ 10, Тутковський—№ 39, 40), а технічними й хемічними дослідами наших глин займався Лисин (№ 14). Усі ці нові досліди дали цікаві наукові й технічні наслідки, з'ясували походження, розповсюдження й властивости багатьох наших глин.

8. У звязку з глинами знаходяться наші ріжноманітні льодовикові поклади, що дають наукові підстави для вивчення грунтів та з'ясовують де-які питання і в археології. Геологичні досліди льодовикових покладів переведені за останніх часів почасти у Харківщині (Дмитрієв) і в дуже широкому масштабі—на Київщині, на Волині, на Поділлю й у Минщині (Ласкарев—№ 10, Різниченко, Тутковський—№№ 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 41, 44, 45). Оголошені теж чималі теоретичні праці що до геологічної історії останнього (четвертинного) періоду в історії землі, до причин плейстоценового зледеніння та до походження неолітичної культури (Тутковський—№ 38).

9. Безпосередню залежність від льодовикових покладів виявляють наші грунти, що становлять велике багацтво України. На докладне дослідження й вивчення цих грунтів з наукового й практичного боків була звернута належна увага (№ 28). За останні часи з'явилося чимало обширих і солідних лабораторних дослідів грунтів України взагалі (А. Н. Соколовський—№ 25, М. П. Флоров, О. І. Набоких, Г. Г. Махів—№ 16, В. Д. Ласкарев—№ 10, П. А. Тутковський—№№ 41, 44 і инш.) і по окремих місцевостях,—на Поділлю (А. Красюк—№ 7), на Київщині (М. Флоров, Г. Махів—№ 16), на Волині (В. Ласкарев—№ 10, П. Тутковський—№ 45), на Херсонщині (В. Крокос—№ 9) і ин. Багато грунтознавчих дослідів зроблено на наших досвідних сільсько-господарських станціях, а весною 1923 р. у Київі відбулася перша нарада грунтознавців з усієї України (з численними докладами—№ 21). Тісний звязок з сільським господарством мають досліди геологичної діяльности ярів або проваллів, так званих карстових явищ (глибоких западин землі у наслідок розчинення де-яких порід підземними водами) і вироблення засобів боротьби з цими лихами (праці Тутковського й популярні його статті—№ 37).

10. Наукову цікавість і ріжноманітну практичну вагу має питання про правильну природну районізацію України. Після широких підготовчих праць це питання оброблене й дуже стисло виложене в працях Тутковського, що в них описані й точно охарактеризовані чотирі основні й чотирі часткові фізико-географічні краєвиди України з зазначенням їх меж, їх сільсько-господарського та культурного значіння й впливу на діяльність людности, на її побут і навіть на фольклор (№ 41). Ці праці дають основну наукову схему природньої районізації, що її дальші деталі треба ще виробити. (Див. ще №№ 65, 76, 87, 88).

11. Згадані вище ріжноманітні геологічні праці здебільшого бувають тісно сполучені з дослідами палеонтологічними (про вимерлі животини та рослини, що залишили свої сліди у ріжних покладах). Палеонтологічні досліди дають підстави для хронологічного розподілу покладів, для встановлення їх відносного геологічного віку (для вирішення питань, які з цих покладів старші, які розмірно молодші і т. и.). Визначення

ріжних останків животин та рослин (так званих скам'янілостей) наводяться в дуже багатьох геологичних працях, але спеціяльних палеонтологічних праць виконано за останні роки на Україні теж чимало. З оголошених друком праць тільки одна праця (Лихарева) описує останки безхребових животин, а саме—крабів (ракуватих) з долішньотретинних покладів Придонецького краю. Решта палеонтологічних друкованих праць присвячені вищим ссавцям здебільшого Херсонщини, почасти третинного віку, почасти потретинного віку; в них описані ріжні носороги (ацератерії, еласмотерії), дінотерії, мамути і инші великі ссавці з ріжних місць Херсонщини й Ставропільщини (праці Марії Павлової—№№ 19, 20, Крокоса—№ 8, Ласкарева—№ 11, Хоменка, Алексеєва—№ 1, Сергеєва—№ 24) та ціла фауна вимерлих ссавців з околиць Севастополя у Криму (праця А. Борисяка—№ 5). Всі ці праці відбудовують перед нами потрохи животинний світ минулих геологічних епох та дають підстави для з'ясування походження ріжних мінеральних покладів та їх послідовности, що має не тільки теоретичну наукову цікавість, але й практичну вагу (напр., для визначення поверхів підземних вод та зложищ руд, що сполучені з певними поверхами покладів).

(Як видко з наведених відомостей, усі зазначені тут здобутки геологічної науки торкаються лише східньої України; про Галичину в тій літературі, що до нас дійшла, маємо тільки компілятивну коротку працю Росієнської—огляд відомостей про будівельні матеріяли та инші корисні копалини Галичини—№ 23 та географічні нариси Галичини й Буковини проф. Танфілієва—№ 27).

II. Гідрологія.

12. Підземні води України взагалі, їх життя (режим), їх корисна або подекуди шкідлива для людини діяльність (утворення зсувів, звалів та карстових западин) були досліджені і описані в де-яких працях за останнє десятьрічча (Тутковський—№ 60).

13. Артезійські води ріжних місцевостей України вивчалися досить уважно (праці Стопневича, Опокова—№№ 53, 56, Ласкарева—№ 10, Іванова—№ 49, Коклика—№ 50, Тутковського—№ 57, 58, 62 і и.); доведено, що артезійські води на Україні можуть не тільки служити для водопостачання і забезпечення водою заводів і цілих міст (Київ), але й для зрошення полей та цінних плантацій (Ставропільщина, Таврія—оазис Чаплі серед півпустині) та для успішної боротьби з посухою; подекуди артезійські води у нас виявилися міцно мінералізованими і дуже придатними для лікування (у Миргороді свердливина 316 сажнів завглибшки дістала артезійську воду з температурою 22°; ця вода дуже міцно мінералізована, цілюча і б'є фонтаном, що постачає більш за 50 тисяч відер на добу, та є почасти радіоактивною—№ 37, стор. 167—168). Взагалі ці праці з'ясували велику вагу наших артезійських вод в сільському господарстві і в техніці та їх велику ролю в майбутності.

14. Поверхневі води на Україні (річки, озера, болота, лимани і и.) досліджувалися переважно з метою пристосування їх для меліорації (зрошення, зводнення, осушення) в сільському господарстві (праці Опокова—№№ 52. 53, 55, 56, Максимовича—№ 51 і и.); в комісії для вивчення природніх продукційних сил України (при Всеукр. Академії Наук) вироблено для цього чимало докладних інженерських проектів, що ще не надруковані. Оголошено повний бібліографічний покажчик літератури по цих питаннях та бальнеології (Тутковським—№ 59). Одеські лимани почали докладно

досліджувати Одеські вчені (Крокос і и.). Досліджувано річковий відплив (Срезневський).

15. Чимала увага була звернута вченими також на використання так званого б і л о г о в у г л я (даремної енергії падання води) на Україні. Відомості про можливі перспективи використання нашого „білого вугля" зіставлені в кількох працях (для усієї України—Тутковського—№№ 37 і 61, Опокова—№ 54), для Київщини—Максимовича—№ 51, для Криму Кочерина і и.); окрім того вироблено де-кілька проектів спеціяльного використання Дніпрових порогів для одержання енергії і для зрошення степів.

III. К л і м а т о л о г і я.

16. Одним з найбільших досягнень кліматології на Україні було заснування за часів революції осередка метеорологічної служби на Україні -Українського Метеорологічного Центру при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України. Цей Центр *(Укрмет)* улаштував у Київі велику осередкову радіо-станцію, що одержує щоденно усі метеорологичні відомости (наслідки щоденних спостережень) з усіх станцій України, а також з головних станцій Союзу телеграфом і по радіо—з головних метеорологічних центрів Європи; ці повні відомості дають можливість що-дня викреслювати метеорологічні мапи й передбачати головні зміни погоди (див. № 66). Укрмет енергійно провадить цілу низку дуже важливих видань (Інформаційний Бюлетень Укрмета, Матеріяли до кліматології України, Матеріяли до геофізичної характеристики України, декадний бюлетень, щомісячна метеор. характеристика України і инш.), що становлять необхідні документи для збудування згодом повної кліматології України. Окрім того *Укрмет'ом* укупі з Геофізичною Комісією Академії Наук зроблено довгу низку окремих метеорологічних та кліматичних розвідок,—солідні праці академика Б. І. Срезневського про посуху, про випарування, про ріжні аномалії погоди, про зливні дощі та їх вирахування, про мапи ізотерм України, про метод хроноізобар для з'ясування походження атмосферних процесів і и. (здебільшого ці праці ще не друковані), далі загальна праця Г. Висоцького (№ 65), праця М. Данилевського про Чернигівщину (№ 67), Бржозовського про Волинь (64) і и. Значна частина розвідок була присвячена практичним питанням, що важливі для сільського господарства, напр. питанню про посуху 1921 року, про посуху взагалі і про засоби боротьби з ними,—праці М. Данилевського (№ 68), В. Колкунова (№ 69), Є. Опокова (№ 56.), П. Тутковського (№ 63) і и. Чимало готових до друку праць ще не оголошено через труднощі друку.

IV. Б о т а н и к а.

17. Для освітлення питання про еволюцію флори на Україні, окрім дослідів торфів (див. далі), за останні десять років оголошені праці про гідрофільні льодовикові рослини взагалі і про умови їх захования (Тутковський № 73) і про історію походження та географичне розповсюдження кавказької азалеї в нашому Поліссі (його-ж, № 74), що належить теж до зацілілих реліктів льодовикової епохи.

18. Над вивченням сучасної флори України працювали Ботанична Секція колишнього Наукового Товариства (що є тепер Секцією Всеукр. Академії Наук) та Ботанична Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України (з багатьма підсекціями). Досліджувалося взагалі рослинність луків, лісів, степів, болот, торфовиськ, вивчалися деревні породи

і т. и.; зібрані великі гербарії квіткових і безквіткових рослин з ріжних частин України. Оголошена велика монографія О. В. Фоміна про рід яловець (Iuniperus) Криму і Кавказу (№ 77) і його ж розвідки про торфові мохи Київщини та Чернигівщини (№ 75) та ціла низка менших розвідок ріжних авторів (О. А. Янати, Пачоського і и.).

19. Чимало уваги було звернуто вченими також на вивчення географічного розповсюдження наших рослин. Доклад про детальну батанико-географичну районізацію України взагалі і лесового краєвиду з окрема в звязку з гіпсометрією був зроблений на першому з'їзді грунтознавців проф. Янатою і Я. Ф. Лепченком (№ 21). Проф. Фоміним оголошена загальна мапа ботанико-географічних районів України (№ 76). Усі ці праці мають велику наукову цікавість і практичну вагу (для сільсько-господарської районізації).

20. Над вивченням питань з обсягу практичної ботаники, що сполучені з сільським господарством та промисловістю, найбільш працювала Ботанічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України, що має окремі спеціяльні підсекції або бюро насінньознавства, селекції, генетики, лікарських рослин, бур'янів, фітопатології, технічних і промислових рослин і и.; знайдено і описано де-які нові прядильні рослини (№ 72) і парфюмерні рослини (№ 74). Багато зроблено було теж проф. Вотчалом для пристосування удосконалених методів здобування цінних технічних продуктів (скипидару, каніфолі) за допомогою раціональної підсочки сосни і для підготовки технічних робітників цього фаху (№ 71); чимало праць було присвячено питанням про боротьбу з шкідниками рослин (див. далі) із посухою (№№ 55, 62, 63, 68, 69, 70).

V. Зоологія.

21. До з'ясування еволюції фауни України спричинилися згадані вже вище палеонтологічні праці (№№ 1, 5, 8, 11, 19, 20, 24), а також дуже цікава й змістовна праця А. Браунера (№ 81), що в ній автор описує низку вимерлих степових гризунів південної України. Але в цій галузі науки залишається ще зробити дуже багато, бо вона ще мало розроблена.

22. Вивченням сучасної фауни України, що ще й досі надто мало досліджена, займалися Зоологична Секція Всеукр. Академії Наук та Зоологічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України. Що до вивчення фауни вищих хребових животин найбільшу наукову вагу мають праці А. Браунера про лисицю (№ 80) і про инших ссавців (№ 82), де наведено багато нових відомостей, а також низка праць М. Шарлеманя про бобра на Україні, про ссавців околиць Київа (№ 85) та взагалі про звірів України (№ 84). З обсягу орнітології нашого краю оголошені цікаві праці Н. Гавриленка (№ 83) і Аверина (№ 78) та низка праць М. Шарлеманя для Київщини, що в них описано вже 310 видів птахів; чималі матеріяли зібрав також В. Артоблєвський.—Про нижчих хребових—плазунів та земноводних оголошена праця М. Шарлеманя (№ 86).—Солодководною фауною взагалі і іхтіологичними дослідами (про риб Дніпра) зокрема займалася Дніпрова зоологічна станція під керуванням Д. Белінга; цікаво, що де-які морські риби (оселедець, голочка і и.) заходять дуже далеко по ріках (геть аж до околиць Київа). Вивчення безхребових животин найбільш було присвячено комахам (з ентомології), що над ними працювали А. Бируля (№ 79), Головянко, Шелюжко, Парамонов, Совинський, Караваєв, Щоголів і и. (переважно над метеликами та шкідниками) і Клодницький (над тлями).

23. Досліди морської фауни України за останні часи дуже поширилися унаслідок заснування в Очакові Всеукраїнської Чорноморсько-Азовської Науково-Промислової досвідної станції (Вукчанпос), що має свої філіяльні станції на Чорному та Азовському морях і з 1923 р. видає свій цікавий бюлетень. Фауну Азовського моря за останні часи почала спеціяльно досліджувати ще експедіція проф Книповича.

Схему зоогеорафичного розподілу животин України виробив та оголосив М. Шарлемань (№№ 87 і 88).

24. Розробленням практичної зоології з її ріжними галузями (сільсько-господарські шкідники, акліматизація, скотарство, зоотехнія, ветеринарія і и.) займалися в широкому мірилі Зоологічна і Зоотехнічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України з її підсекціями, що вже зібрали та підготовили до друку багато важливих і цікавих матеріялів; оголошено де-які праці про шкідників сільського господарства (напр. І. М. Щоголіва, № 89 і и.).

VI. Природнича українська термінологія.

25. Пекуча потреба мати правильну природничу українську термінологію, що досі була надто мало вироблена, спричинила заснування ще при Природничій Секції колишнього Українського Наукового Товариства (що згодом злилося з Всеукраїнською Академією Наук) окремої Термінологічної секції (з ініціятиви і під енергійним керуванням О. А. Янати); тепер ця Секція становить частину Інституту Наукової Мови при В. Академії Наук. Секція працює дуже напружено і видала вже цілу низку ретельно-оброблених наукових матеріялів по ріжних галузях природознавства (див. №№ 90—95) і виготовила ще низку дальших матеріялів, що мають бути надруковані за найближчого часу.

Головніша література.

I. Геологія і грунтознавство.

I. Алексеев, А. Фауна позвоночных д. Ново-Елизаветовки, Тирасп. у., Херсонской губ.—Одесса, 1916 г.

2. Безбородько, Н. Контактовыя взаимоотношенія гранитовъ и гнейсовъ въ связи съ изученіемъ этихъ породъ вдоль побережья Днѣпра (Новогеоргіевскъ—Никополь). Лубны, 1918 г. 8⁰. 263 стр.

3. —— Курська аномалія й Кривий Ріг на Херсонщині. — Червоне Село (Винниця) 1923 р., № 60.

4. —— Полезные ископаемые Тульчинского округа. — Рабоче-Крестьянская Газета, Винница, 1923 г. №№ 97, 98, 175, 197, 198.

5. Борисяк, А. Севастопольская фауна позвоночныхъ. Ч. I і II. Труды Геол. Комит. 1914—1915 г.г.

6. Красівський, Л. Про заклади манганової і залізної руди в Гайсинському повіті на Поділлю.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Товар. 1918—1919 р. I (I), стор. 27—30.

7. Красюк, А. Почвы и грунты по линии Подольской жел. дороги—Петроград, 1922 г. 8⁰ 223 стр., 4 табл.

8. Крокос, В. И. Ацератерій изъ с. Гребеники, Херс. губ. Зап. Общ. Сел. Хоз. Ю. Росс. 1917 г., т. 87, стр. 1—96, 3 табл.

9. —— Материалы для характеристики почвогрунтов Одесской и Николаевской губ.—Ч. I.—Изв. обл. упр. по опытн. делу 1922 г., вып. I, 38 стр.

10. Ласкаревъ, В. Д. Геологическія изслѣдованія въ юго-западн. Россіи. (17 лист общей геол. Карты Европ. Россіи). Петербургъ, 1914 г. 4°. 10+720 стр. с табл. и картами.

11. —— Обзоръ четвертичныхъ отложеній Новороссіи. Зап. Общ. Сел.-Хоз. Ю. Росс. 1919 г., т. 88—89, 48 стр.

12. Лебедевъ, Н. Материалы для геологии Донецкого каменноугольного бассейна.—Наука на Украине 1922 г. № 4, стр. 19—39, 1 табл.

13. —— К истории геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна.—Научно-техн. журнал Укрсовнархоза. 1922 г. кн. I.

14. Лисин, Б. Глини та глиняна промисловість на Україні.—Київ, 1918, 16°, 159 стор.

15. Лихаревъ, Б. Матеріалы къ познанію мѣсторожденій огнеупорныхъ глинъ и каолиновъ. (Бахм. у., Екат. губ.).—Матер. по общ. и прикл. геол. 1918 г., вып. 31, стр. 1—25, 1 табл., 1 карта.

16. Махів, Г. Еволюція грунтів лесової зони України.—Вістн. С.-Госп. Науки 1922 р., т. I, стор. 4—10.

17. Оппоковъ Е. Нѣкоторыя данныя о болотахъ-торфяникахъ Минской, Черниговской и Полтавской губ.—Зап. по свеклосах. пром. 1917 г., №№ 1—5, стр. 20—70.

18. —— Торфяні багацтва України.—Київ, 1918 р. 16°, 30 ст.

19. Павлова, М. Les mammifères tertiaires de la Nouvelle Russie.—Nouv. Mem. d. I. soc. d. Natur. d. Moscou 1915, т. XVII.

20. —— Находки зласмотерия в Ставропольской губ. и др. местах России.—Зап. Геол. Отд. Общ. Люб. Ест., Антроп. и Этногр. 1915 г.

21. Перша нарада українських грунтознавців у Київі.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. I, стор. 128—130.—Укр. Геол. Вісти, 1923 р., ч. I, стор. 12—13.

22. Різніченко, В. До природи дислокацій Канівського району.—Укр. Геол. Вісти, 1923 р., ч. I., стор. 13—14.

23. Россіенская, Р. Восточная Галиція. Карта-справочникъ строительныхъ матеріаловъ и полезныхъ ископаемыхъ западнаго фронта. Петроград, 1916 г. 16°. 35 стр. и карта.

24. Сергеев, А. Динотерий из окрестностей Кривого Рога.—Изв. Геологич. Комит. 1914 г. № 6, стр. 561—590, с 2 табл.

25. Соколовский, А. Н. Из области явлений, связанных с коллоидальною частью почвы.—Изв. Петр. С.-Хоз. Акад. 1921 г., стр. 85—225.

26. Танатар, И. Генезис Криворожских железных руд и вмещающих их кварцитов. Изв. Екат. Горн. Инст. 1923 г., т. XI, вып. I, стр. 76—78.

27. Танфилиев, Г. География России, Украины и прилегающих к ним с запада территорий. Часть II, вып. 1 и 2. Одесса, 1922—1923 г., 8°, 343 и 335 стр.

28. Терниченко, А. Курс хліборобства. Ч, I. Грунтознавство.—Київ. 1922 р. 8°. 130+11 стор.

29. Тутковскій, П. А. Предварительный отчетъ объ изслѣдованіи образцовъ изъ буровыхъ скважинъ по рѣкѣ Птичи.—Матер. для изсл. рѣкъ Полѣсья (№ 52), стр. 49- 82.

30. —— Болѣе глубокія буровыя скважины по сосѣдству съ бассейномъ р. Птичи.—Тамъ же, стор. 83—88.

31. —— Образцы изъ буровыхъ скважинъ въ побережьѣ р. Брагинки.—Тамъ же, стор. 234—244.

32. —— Геологическій очеркъ Минской губерніи.—Кіевъ. 1916 г. 8°, 343 стр.

33. —— Мѣсторожденія торфа въ Минской и Волынской губерніяхъ съ геологической точки зрѣнія. — Зап. по свеклосах. пром. 1917 г., №№ 1—5, стр. 1—19.

34. —— Український янтар (бурштин).—Київ. 1918 р. 16⁰, 14 стор.

35. —— Згаслі вулкани України.—Звідомл. Укр. Акад. Наук. 1918—1919 р., стор. 72—78. Вістн. Природозн. 1921 р., в. I, стор. 16—20.

36. —— Друмліновий краєвид на Україні.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Товар. 1918—1919 р., ч. 3—4, стор. 83—88.

37. —— Нариси з природи України. Вип. I.—Київ. 1920 р. 16⁰ 187 стор. з малюнками.

38. —— Нова гіпотеза про походження неолітичної культури.—Збірн. Укр. Наук. Тов. на память Х. К. Вовка. 1921 р., стор. 62—68.—Наука на Укр. 1922 р. № 3, стор. 17—25.

39. —— Природні багацтва України.—Вісти Київ. Губ. Вик. Ком. 1921 р. № 88.—Пролет. Правда. 1923 г., № 162.

40. —— Природні засоби для кустарного (хатнього) ганчарства та керамичної промисловости на Україні.—Там же, 1921 р., №№ 195, 197.

41. —— Природня районізація України. (Генетична класіфікація і розподіл фізико-географичних краєвидів України на підставі геологичної їх еволюції)—Київ. 1922 р. 8⁰, 79 стор. з мапою і 12 малюнками.

42. —— Тіні забутих предків.—Більшовик 1923 р., № 216.

43. —— Велетенські казани на Україні.—Зап. Фіз. Мат. Відділу В. Акад. Наук 1923 р., т. I, вип. I., стор. 23—30, з мал.

44. —— Минуле, сучасне і майбутнє українських пісків.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. II, стор. 7—12.

45. —— Славечансько-Овруцький кряж та узбережжа ріки Славечни. Геологичний та геоморфологичний опис.—Труди Фіз.-Мат. Відділу В. Акад. Наук 1923 р., т. I., вип. I., стор. 1—72.

46. —— Сліди колишніх гейзерів в українському Поліссі.—Наук. Зап. Київськ. Наук. Коміт. 1923 р., вип. I, стор. 1—6.

47. Фещенко-Чопівський, І. Природні багацтва України. Ч. I—II. —Київ. 1918—1919 р. 8⁰, 169 і 150 стор.

48. —— Графіт на Україні.—Київ. 1918 р. 16⁰. 16 стор.

II. Гідрологія.

49. Ивановъ, В. Ф. Матеріалы по водоснабженію г. Кіева—Кіевъ. 1916 г. 8⁰, 79 стор. 34 табл., 14 діаграммъ.

50. Кокликъ. О. Г. Гидрогеологическій очеркъ Черкасскаго уѣзда и г. Черкассъ—Кіевъ, 1917 г. 8⁰, 108 стр., 3 табл.

51. Максимовичъ, Н. Гидрология рек Киевской губернии.—Киев, 1920 г. 8⁰, 50 стр.

52. Оппоковъ, Е. Матеріалы по изслѣдованию рѣкъ и рѣчнихъ долинъ Полѣсья. Вып. I.—Кіевъ, 1916 г. 8⁰, 422 стр. съ таблицами.

53. —— Глубокое буреніе 1914—1916 г. въ г. Минскѣ.—№ 52, стор. 89—103

54. —— Про використання рухової сили рік на Україні.—Збірн. Техн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918 р., кн. 4, стор. 63—74.

55. —— Про гідрологію взагалі і гідрологію водозбору Дніпра з окрема.—Збірн. Природн. Секції Українськ. Наук. Тов. 1918—1919 р., кн. 4, стор. 39—54.

56. —— Меліорація в боротьбі з посухою.—Харків. 1923 р. 8⁰. 64 стор. з малюнками.

57. Тутковскій, П. А. Къ вопросу о водоснабженіи г. Луцка артезіанской водой.—Отчетъ о дѣят. Общ. Изсл. Вол. 1913—1915 г., стор. 70.

58. ——— Артезіанскій колодезь въ м. Тучинѣ.—Труды Геол. Комит. 1914 г., вып. 77, стор. 283—284.

59. ——— Бібліографичний спис літератури по громадській медицині, гігієні, санітарії, по бальнеології, курортам та народній медицині України. —Збірн. Мед. Секції Укр. Наук. Тов. 1918 р., кн. 4, стор. 109—133.

60. ——— Підземні води України. — Київ. 1918 р. 16⁰, 32 стор. —Вид. 2. Павлоград. 1922 р. 16⁰, 32 стор.

61. ——— Про білий вугіль на Україні.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918—1919 р., ч. І, стор. 4—15.—№ 37, стор. 143—155.

62. ——— Перспективы артезианского орошения на Украине.—Пролетар. Правда 1923 г. № 16.

63. ——— Артезійське зрошення, як могутній засіб боротися з посухою на Україні, і умови його практичного здійснення.—Вістник С.-Госп. Науки 1923 р. т. ІІ, стор. 252—256.

III. Кліматологія.

64. Бржозовський, С. А. Клімат Житомира.—Житомир. 1922 р. 4⁰, 27+42+5 стор.

65. Висоцький, Г. Макрокліматичні схеми України.—Матер. до районіз. України 1922 р., т. І., стор. 81—108, з 12 мапами.

66. Данилевський, М. Українська метеорологична служба завбачання погоди.—Київ. 1921 р. 16⁰. 8 стор.

67. ——— Кліматичні нариси. Чернігівщина.—Київ. 1922 р. 8⁰, 210 стор.

68. ——— „Посуха“ в світлі метеорології. Вид. Укрмет.—Київ. 1922 р. 8⁰, 12 стор.

69. Колкунов. В. Головні шляхи в боротьбі з посухою.—Київ. 1921. р. 16⁰. 15 стор.

70. Срезневський, Б. І. Ознаки посушливости й вохкости. —Статист. Бюллетень 1922 р., ч. 3, 6 і 7.

IV. Ботаника.

71. Вотчал, Е. Ф. Стан підсочки в лісовому господарстві Північної Америки і Франції і можлива роля підсочної промисловости в лісах України.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. ІІ, стор. 13—16.

72. Ралде-Фомина, С. Про техничну прядильну рослину Asclepias та про її культуру на Україні.—Там же 1922 р., т. І, ст. 62—63.

73. Тутковський, П. А. Від Егіпту до України.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918—1919 р., т. І ч. 2, стор. 48—52.

74. ——— Кавказька красуня азалея на Україні, її минуле, сучасне та майбутність.—Наука на Укр. 1922 р., № 4, стор. 143—150.

75. Фомин, О. В. До вивчення торфових мохів Київщини і Чернигівщини.—Наук. Зап. 1923 р., т. І, стор. 34—38.

76. ——— Карта ботанико-географических районов Украины.—Матер. для районир. Украины. Харьков. 1923 г.

77. ——— Монография рода Juniperus Крыма и Кавказа, Flora caucasica critica 1923.

V. Зоологія.

78. Аверин, В. О птицах Харьковской губернии.—Охота и Рыбол. 1923 г.

79. Бируля, А. Материалы по фауне Hy. me. nop. te. ra Радомысльского уезда.—Ежегодн. Зоол. Музея Русск. Акад. Наук 1922 г.

80. Браунер, А. А. Лисица Южной Россіи. (Монографія).—Зап. Новор. Общ. Естеств. 1914 г., т. 40.

81. —— О млекопитающихъ, найденныхъ въ лессахъ Южной Россіи. —Матер. къ изсл. почв и грунтовъ Херс. губ. 1915 г.

82. —— Сельско-хозяйственная зоология. Одесса. 1923 г.

83. Гавриленко, Н. Предварительныя сведенія о птицахъ Полтавской губерніи,—Ежегод. Музея Полт. Губ. Земства 1917 г.

84. Шарлемань, М. Звірі України.—Київ. 1920 р. 16⁰. 40 стор.

85. —— Млекопитающія окрестностей Кіева.-Матер. къ позн. фауны Ю.-З. Россіи 1915 г. № 1.

86. —— Замѣтки о пресмыкающихся и земноводныхъ окрестностей Кіева,—тамъ же, 1917 г., т. II.

87. —— Схема зоогеографических районов Украины.—Труды I-го всеросс. с'езда зоологов 1923 г.

88. —— Карта зоогеографических районов Украины.—Матер. для районир. Укр., Харьков. 1923 г.

89. Щоголів, І. М. Головніші шкідники наших садків. Ч. І.—Київ. 1919 р. 8⁰, 16 стор. з малюнками.

VI. Природнича термінологія.

90. Дубняк, К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. Вид. 3.—Кобеляк, 1917 р. 16⁰, 40 стор.

91. Николаєв, В. Матеріяли до української зоологичної термінології.—Полтава. 1919 р.

92. Тутковський, П. Словник геологичної термінології.—Київ. 1923 р. 8⁰. 10+201 стор.

93. Щоголів, І. Словник української ентомологичної номенклатури.—Київ, 1919—1920 р. 8⁰, 78 стор.

94. —— Словник української фізичної термінології.—Київ. 1918 р. 8⁰. 133 стор.

95. Курило, О. Словник хемичної термінології.—Київ. 1923 р. 8⁰. IX+142 стор.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського брацтва.

Не зважаючи на ту виключну ролю, яку відограло в розвиткові української громадської думки перше таємне товариство 1847 року, його історія, особливо внутрішня, мало освітлена через брак необхідних матеріялів. Як відомо, члени Кирило-Методіївського брацтва не лишили по собі якихось матеріялів, що освітлювали б справу: все було конфісковано при першому трусі в кожного братчика, а саме товариство не встигло ще широко розголосити свої думки й притягти до лав своїх ширші кола. І хоч у признаннях братчиків і згадувалося, что в них було до сотні однодумців серед української інтелігенції, але цей підрахунок був зроблений без певної точности і мав на увазі співчуваючих прихильників, на яких можна було рахувати в практичній роботі, а не формально звязаних членів товариства, які були б поінформовані в справах статуту брацтва та ідеологічних підвалин його роботи. Невеличкий гурток братчиків беріг, як тайну, те, що сам знав про себе, і в тих незначних по кількості споминах, які лишилися від цієї справи ми не знайдемо до кінця розказаної правди: видко було, що автори обережно торкалися в своїх споминах деяких моментів складу та деталів організації. Безумовно, що на цьому, на протиріччях, хитаннях і недомовках сказалося й те, що брацтво захоплено було в самому початку організаційного його періоду.

Спомини про 1847 р. маємо лише від Костомарова, в кількох варіянтах, та від Куліша. Костомарів найбільше відкрив лице брацтва і в ряді статтів підходив і до змалювання внутрішнього, інтимного та ідеологічного боку його життя. Куліш рішуче відцурався від брацтва. Шевченко помер раніш ніж можна було б згадати щось з свіжої тоді ще історії брацтва. Решта, або через своє далеке від літератури становище, або через особливо непріємні згадки, що звязані були з ліквідацією товариства, не залишили по собі писаних матеріялів до історії брацтва і навіть боялись згадок і натяків на своє минуле. Спроба Л. Маціевича одержати якісь відомості від одного з притягнутих до справи—Савича, багато років пізніше після страшного розгрому товариства не привела ні до чого: коли Маціевич лише натякнув на цю далеку історію, Савич припинив усякі згадки, сховався в собі і не обмовився ні одним словом що до брацтва, й на инші питання одповідав неохоче.

Цій таємничості, якої додержувалися й инші братчики, допомагали всі обставини й умови, якими оточили цю справу підчас самого процесу жандарми, а пізніше—цензура. Перші брали підписку з притягнутих до справи про нерозголошення того, про що питали на слідстві в запідозрених,

та винуватих, друга старанно викреслювала й вирізувала не то статті, а частенько й самі згадки про Кирило-Методіївське товариство. З найвідоміших фактів про це можемо нагадати викреслення розділу з Шенрокової біографії Куліша („К. Ст." 1901), в якому росповідалося про брацтво; вирізка й знищення статті В. Семевського з „Русского Богатства" (1911 р. кн. 5 і 6). Крім того нам відомо, що в Ленінградському Музеї Революції переховуються гранки якогось журналу з матеріялами до історії Кирило-Методіївського товариства, не пропущені цензурою [1]). Як що иноді, в тій самій „Київській Старині" й друкувались матеріяли до історії брацтва, то лише в особливій формі, під заголовками, які мусіли вже відразу показати справу в благонадійному освітленні, а самим змістом не нагадували про політичні цілі таємного товариства, а лише висували наперед словянофільські тенденції брацтва.

Але й за кордоном за ввесь час не з'явилося нічого, що могло б бути оціненим, як основне джерело до історії брацтва.

Таким чином, лишалася єдина надія на урядові папери, шо торкалися арешту, слідства, процесу, заслання та адміністраційного догляду за членами товариства. І дійсно, коли за часи революції перед дослідниками одкривалися таємні архіви, вперше—р. 1905 і остаточно після 1917 р., відкрилась нова можливість пустити в науковий обіг офіційні данні про справу і про самих членів брацтва. Правда вже в 1890-х роках, завдяки звязкам своїм і енергійному клопотанню, Мик. Іл. Стороженкові вперше пощастило зазнайомитись з справами, зробити де-які витяги й опублікувати де-які матеріяли. Але йому було показано далеко не все, і зараз красномовним свідоцтвом таємничости навколо справи з'являються прошиті й запечатані сторінки справи, починаючи з 1855 р. (царювання Олександра II): в такому вигляді справа давалася ученому дослідувачу.

Основних справ по Кирило-Методіївському товариству було дві. Одна в Київі—справа канцелярії генерал-губернатора Бибикова за 1847 р. під ч. 313 в двох частинах і друга в Ленінграді в 20 частинах—справа „III Отдѣленія с. е. и. в. канцеляріи".

Розуміється розшуки братчиків, арешти їх по ріжних місцях України, а потім заслання по ріжних містах Росії мали де-які відгуки в паперах і инших урядових канцелярій, губернаторських, губерніяльних правлінь, жандармських управлінь то що. Але основними справами, де відбивалися зовнішня історія та ідеологія брацтва, були ці дві, названих вище.

На жаль сліди одної з цих справ, саме Київської, загублені.

По цій справі ще в 90-х роках були зроблені публікації з паперів Ригельмана в „Київській Старині" [2]), а в 1914 р. справу цю було використовано в Шевченківському Збірнику Наукового Т-ва в Київі, де М. С. Грушевським були надруковані зізнання братчиків. З цієї справи Ор. Ів.

---

[1]) Тут повний текст Костомарових „Книг Битія". По шріфту можна гадати, що це коректурні гранки „Русской Старины". Під матеріялами немає підпису того, хто їх подав.

[2]) „Папери Рігельмана" це був псевдонім, видуманий як форма для публікації кирило-методіївських паперів генерал-губернаторського архіву, котрими зайнявсь пок. Н. В. Молчановський, що від 1891 р. був начальником відділу канцелярії київського генерал-губернатора, а від 1902 її начальником. Він узяв кирило-методіївське діло до дому, в глибокім секреті, з великими обережностями зробив з нього копію (писав її глухонімий переписувач, умисно вишуканий для сього — це оповідав мені пок. Молчановський перед смертю). По смерти Молчановського (в грудні 1906 р.) ця копія переховувалась у його приятеля О. Ів. Левицького. Він носився з гадкою її опублікування, але не відважаючись це зробити, кінець кінцем передав її для опублікування мені, до огляду на 100-літні роковини народин Шевченка, зимою 1913 р. по опублікуванню витягів з неї, копія була повернена Ор. Ів. Левицькому. Ред.

Левицький робив копії ріжних матеріялів до історії брацтва, мав її на руках і повернув по вимозі урядовця, який ліквідував генерал-губернаторську канцелярію в 1915 р. Куди вона попала далі—невідомо, бо в останньому складі генерал-губернаторського архіву її не знаходиться.

Київська двохтомова справа відбивала на собі головно перший етап в розвитку слідства. Кирило-Методіївський гурток мав свій осередок в Київі, до нього тяглася Полтава, але Київ був місцем зборів, вироблення статуту, відозв, планів та мрій братчиків. В Київі ж його й було викрито. Донос Петрова було подано 3 березня київському ж попечителеві шкільної округи. В Київі ж було зроблено труси—29 березня в приміщеннях Оп. Марковича, Костомарова, Тулуба, Посяденка та Андрузького, і перші допити 30 березня—3 квітня було організовано теж в Київі. Отже через київську адміністрацію губернатора й генерал-губернатора йшли перші відомості про викрите таємне товариство. Під час перших кроків слідства по доносу Петрова, генерал-губернатора Бибикова не було в Київі; він сидів по справах у Петербурзі. Перші роспорядження в справі робив цівільний губернатор Ів. Фундуклей, а Бибиков після перших звісток про донос, про перші заходи для дальшого роскриття таємного товариства, збірався зосередити центр слідства в Київі. Принаймні що до Гулака, який під той час теж переїхав до Петербургу на службу, Бибиков уважав необхідним перевезти до Київа, і в листі до шефа жандармів гр. Орлова від 17 березня він просив: „обыскать и если у него (Гулака) найдутся подозрительные бумаги, или по допросам окажется, что в Киеве находятся его участники, или там получил он впервые мысли и идеи о помянутом обществе, то его арестовать и отправить в киевскую крепость в тамошнюю следственную комиссию для улик, допросов и дальнейших на месте указаний и открытий".

Так проектував Бибиков в самому початку справи в той перший—київський період, який найбільше відбився в згаданій двохтомовій київській справі.

Але вийшло по иншому. Не тільки Гулака було залишено в Петербурзі для допитів під час цілого слідства, але й инших братчиків переведено було до Петербургу. III *отдѣленіе* тепер—в другий період—стає центром слідства й адміністративного розвязання справи. Київ грає ролю другорядної слідчої функції в цій справі, відшукуючи додаткові факти й пояснення, виконуючи певні завдання центру. Так факти з слідчої роботи в Київі, що вже їх згадувано—труси, арешти, допити Костомарова, Посяденка, Марковича, Тулуба та Андрузького провадились вже з розпорядження III *отдѣленія* від 22 березня, і гр. Орлов пропонував Бибикову—„по осмотре сих бумаг, если в оных окажется, что либо относящееся до славянского общества или могут служить указанием к обнаружению оного, или вообще содержится что-либо возмутительное, то лиц, у которых таковые бумаги или вещи будут найдены, арестовать и со всеми упомянутыми бумагами и вещами доставить в Спб. в III отделение с. е. и. в. канцелярии в сопровождении благонадежных и верных чиновников и под самым строжайшим надзором". Центр слідства тепер в Петербурзі і всі папери—допити, листування, записки братчиків, все зосередилось там, в III отдѣленії. Київ грає допомогову ролю, й діловодство київської канцелярії цього періоду дубліpує діловодство III отдѣлєнія. Правда, в де-яких дрібницях можливо були б і де-які нові дані й факти, бо цілком можливо припустити, що київська адміністрація, пересилаючи оригінали допитів, „вещественных доказательств" і инших важливих документів, не подавала до Петербургу де-яких деталів арешту, трусу, де-якого листування місцевого значіння, то що. Так зі справи Костомарова в III отдѣлєнії (л. 215)

довідуємось, що Бибиков не всі рукописи, що було знайдено при трусі в Костомарова, переслав до Петербургу. III *отдѣленіе* робило висновок з цього такий: „Как все бумаги Костомарова—преступного и сомнительного содержания были представлены в III отд., то оставшиеся в Киеве должны быть безвредного содержания и потому не приказано ли будет сообщить генерал-ад'ютанту Бибикову, дабы все упомянутые бумаги были пересланы к Костомарову в Саратов". З цього факту маємо можливість гадати, що й в инших випадках, щось залишалося в Київі, про щось більш невинне, дрібне й менш важливе київська влада не сповіщала III отдѣленіе. От чому і в цей період, коли III отд. стало центром слідства, київська 2-х-томова справа мала б певний інтерес і наукову цінність, не вважаючи на те, що в більшости випадків вона уявляла б собою лише копію петербурських справ.

Крім того де-який самостійний інтерес київська справа могла б мати й в тій частині, яка торкалася вже петербурського слідства. Річ у тому, що Бибиков, весь час до середини квітня сидів у Петербурзі і правитель його канцелярії Писарев навіть брав участь в допитах братчиків, як людина, що знає місцеві обставини. Цей період, березень—середина квітня, міг відбитися в київській справі цілком оригінальними паперами-рапортами Писарева про хід допитів, самостійними роспорядженнями Бибикова в Київ, то що. Звичайно й тут варіяції що до основного джерела—справи III отдѣлєнія були б незначні, проте можливі були б встановлення якихось додаткових дрібних фактів. Але дальше перебування генерал-губернатора в Петербурзі дуже швидко було визнано недопустимим. 13 квітня Бибиков подав Орлову копію відозви „К верным сынам Украины". При докладі Орлова Миколі I, цей останній поклав таку резолюцію: „Явная работа той же общей пропаганды из Парижа; долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя, и слава богу, что так разкрилось; Бибикову дай знать, что ему пора на место и надо везде строго смотреть". Граф Орлов трохи позолотив пилюлю, попередив Бибикова, і виставив справу так, ніби сам Бибиков „при нынешних обстоятельствах в Киеве находит необходимым для службы вашего величества немедленно отправиться к своему месту" [1]). Одпущено було з Бибиковим і Писарева. Таким чином безпосередній звязок київського генерал-губернатора зі справою кирило-методіївського братства розірвався в середині квітня. Його діловодство з цього моменту, очевидно остаточно бліднішає, сидючи в Київі, він стає лише передаточним пунктом роспоряджень центру і інформатором та пояснителем по запитанням III отд.

Такий приблизно характер і таке значіння могла мати двохтомова київська справа. Треба додати, що всі допити й записки знаходилися в ній в копіях, які по спеціяльному проханню Бибикова були зроблені в III отдѣлєнії. Навіть допити, що провадились в Київі, в оригіналах були надіслані до Петербургу. І коли порівняти той комплект допитів, який знаходився в копії в київській справі, з тими, які знаходяться в справах ленінградських, то легко встановити, що ціла низка незначних допитів (Гулака, наприклад) зовсім не була скопійована для Бибикова. Крім того, копії матеріялів—записок братчиків не відбивали на собі поправок, закреслень, то що. Все це звичайно дуже принижує значіння, як джерела, київської справи й робить справу III отд. основною.

Справа III отдѣлєнія зветься офіційним іменем „Об украйно-словянском обществе" і складається з 19 частин і двох додатків (рукописи Андрузького й рукописи Куліша, в окремих пакетах, на жаль останні те-

1) Справа III отд. ч. 17, л. 1,4.

пер загублені). Кожному братчикові (Гулак, Костомаров, Білозерський) Куліш, Шевченко, Навроцький, Андрузький, Посяда, Савич, Маркович, присвячено окрему справу. Далі йдуть справи притягнутих до слідства (Рігельмана, Хмільницького та Сердюкова, Чижова та одна справа на вісім осіб—серед яких Тулуб, Галаган, Чуйкевич). Спеціяльну справу присвячено Петрову; решта справ уміщають в собі 1) загальні роспорядження по слідству, 2) про відозву 1847 р., 3) про славянофільство та українофільство, 4) журнал, який складався для височайших докладів.

Оригінальні матеріяли, які складають ці величезні 19 справ, дають багацько нового до того, що вже оголошено було друком.

Не кажучи про дрібні ухилення, пропуски, переїначення в надрукованих в ріжні часи документах, єсть ціла низка зовсім невідомих, досі неоголошених матеріялів.

Маючи на увазі видати систематично всі матеріяли до історії Кирило-Методіївського товариства, ми публікуємо тут з ленінградських справ найбільш важливі документи до внутрішньої історії братства, його настроїв та ідеології.

Всі опубліковані до цього часу документальні матеріяли до історії братства були зроблені з архівів київського ґенерал-ґубернатора (Рігельман, М. С. Грушевський), Міністерства Народньої Освіти (Д. І. Багалій в „Нашому Минулому“) та з III отдѣлѣнія (М. Стороженко, Щоголів в „Билому“, Забіла в „Україні“ 1907 р. та П. Зайцев в „Нашому Минулому“). Вони розпадаються на три групи: 1) автентичні матеріяли: листи, записки, що вийшли з рук самих братчиків до моменту їх арешту й при арешті опинилися в руках слідчої влади, 2) відповіді братчиків на допитах при слідстві, 3) урядові оцінки діяльности як цілого брацтва, так і окремих братчиків, та документи, які малюють хід самого процесу.

Найбільшу цінність має звичайно перша група матеріялів, як голос учасників тих подій, до того ж не змінений ще під загрозою в'язниці та заслання.

На збирання решткы того рукописного матеріялу, що лишивсь після брацтва, мусить бути в першу чергу звернена увага: перед другою й третьою групою матеріялів вони мають особливу перевагу що до документальної правди й історичної цінности. До зізнань братчиків на допитах мусимо підходити взагалі з особливою обережністю, відокремлюючи з них те, що говорилося для „отвода глаз“, і по неясним натякам роблючи висновки про те, що було справді й до чого може не дійшли й слідчі. З другого боку урядові документи (третя група) вже цілком тенденційні й приступати до них можно, як кажуть, „cum grano salis“, а саме добре розібравши ту урядову політику й точку погляду, під якими їх складено. Між тим як документи другої групи безпосередньо вводять нас в інтимну обстановку товариства.

З цих матеріялів першої групи були оголошені в літературі про брацтво так звана „Книга битія“, Устав, „Главные правила“, 2 відозви, де-які листи братчиків, записка Білозерського.

Але всі публікації цих актів не вичерпують вповні рукописного матеріялу. Книга битія лише по одній редакції (українській), а всіх текстів 5 обома мовами; „Устав“, „Главные правила“ і відозви надруковані з помилками й відступленнями від тексту оригіналів. Дві записки Білозерського („Україна“ 1914 кн. 1) подано було по копії, а не по оригіналу. Низка аналогічних матеріялів зовсім не з'явилася в друку.

Лишаючи поправки до друкованого тексту на той час, коли можливо буде видрукувати цілком всі матеріяли до історії брацтва, ми подаємо тут те, що відомо було лише з переказів або з незначних уривків.

На першому місці йде записка В. Білозерського про сільські школи. Вона з'являється надзвичайно цінним свідоцтвом того, як реально думали в гурті братчиків про народню освіту. Другою йде записка Костомарова про панславізм в тому невеличкому уривку, який зберігся, та теж незначний уривок раннього оповідання Костомарова „Панич Наталич". Ідеологічний характер цього оповідання цілком ясний. Глибше заховано ідеологічний зміст кулішевого малюнка до української пісні, як орел видовбує козацькі очі, але проникливі жандарми тлумачили його як спробу змалювати україно-московські відносини.

Ці всі матеріяли, як бачимо, доповнюють ті звістки й уривки з кирило-методіївських актів, які в свій час з'явилися в друку по ріжних журналахі докидають ріжні подробиці до історії цього товариства.

І. Записка В. Білозерського про сільські школи.

В тому програмі діяльности, який собі накреслювали братчики—народня освіта грала першу ролю. З просвітньою метою вони збиралися видавати журнал, друкувати підручники, заводити школи.

Школи для сільського населення були одним з головніших пунктів плану реальної роботи. Освіта народу була навіть передумовою звільнення селян від кріпацтва. В кожному допиті повторюється, що розмова на бесідах товариства зверталася часто в бік просвітніх справ. „Учреждение школ было общим желанием всех", заявив слідчим В. Білозерський. Один з таких планів знаходимо в зізнаннях Андрузького, який схематично так уявляв собі справу широкої народньої освіти: „кожна волость за свої кошти виховує одного з своїх (на навчителя), по скінченню науки він мусить учити до самої смерти дітей своєї волости" [1]).

Другим конкретним проектом з'являється проект Білозерського, який знаходимо в нижче поданій записці. Записка ця, як росказав сам Білозерський на допиті, уявляє собою чернетку офіційної заяви, яку Білозерський, чи з своєї ініціятиви, чи після спільного обмірковування з братчиками; хотів подати до Палати Державних Маєтків для розвязання справи народньої освіти. Записку складено було Білозерським, при чім виходив він з таких міркувань що до форми та деталів сільської школи. На його думку, а мабуть була це думка й инших братчиків, поширення освіти й свідомости що до взаємного братерства слов'янських народів найбільше трудне питання. Селяне на Вкраїні—найбільша перешкода для того. „Ми думали,—показував Білозерський,—що обов'язок поміщиків і кожного, що має засоби..., полегшити становище селян через заведення для них шкіл, які були б „сообразны с их земледельческим бытом".

В показаніях своїх В. Білозерський, як і инші братчики, б'є на те, що все, що вони робили, заслуговує вдячности з боку уряду: „ми думали, що правительство одобрить наши старання, метою яких в цей час не було нічого противного". „І я був такий певний в цьому, продовжує він, що, невважаючи на свою недосвідченість, написав начерно проект прохання про заведення в Полтаві школи для дітей, які беруться з села, в якій навчали б закону божому, ремествам, хліборобству й відомостям, близьким до цього, корисним в хатньому сільському життю, з тою метою, щоб учень по скінченні курсу повернувся до дому й до занять свою стану, але з більшими й грунтовнішими відомостями, які б *дали* йому *можливість* здобути найбільше користі та вигід [2]).

[1]) Матеріяли до історії Кирило-Метод. брацтва. Приладив до друку М. Грушевський. К. 1914, стор. 33.

[2]) Матеріяли, стор. 91.

Звертаючи увагу в своїх показаннях на перші слова, якими починається заява про ту саму погодженність його проекту з „благодетельнейшею целью Правительства“, Білозерський ще раз підкреслює, що думку свою про заведення шкіл він не вважав противною намірам уряду і самий намір подати заяву цю до управління державного майна свідчить про повну лойяльність заходів. В тому разі, коли б дозволили школу, Білозерський мав на увазі збирати пожертви не тільки грошима, але й матеріялами для влаштування на перший раз маленької школи, для досвіду. Але весь цей проект лишився не тільки не здійсненим, але й без жадної спроби реалізації його. „Мне отсоветовали это,—говорить він на допиті,—как безполезное и неудобоисполнимое“.

В проекті Білозерського звертає на себе увагу пункт, який іде всупереч з заявами братчиків про необхідність освіти для селян, розуміючи й кріпаків, і показує, що проект цей і та особлива форма школи, де найбільше зверталося уваги на потрібні в хатньому вжитку ремества, а не на науку, були лише одною з можливих форм і саме не для кріпаків, а для вільних селян, які б шкільну науку свою могли б використати для себе і вона не стала б предметом ще більшої експлоатації з боку поміщиків.

Як спроба конкретного реального заходу для усунення несвідомости й неписьменности в нижчих шарах суспільства, записка Білозерського з'являється надзвичайно цінним документом.

Ми друкуємо її, зберігаючи правопис оригіналу, заховуючи навіть помилки, й переносячи в примітки ті закреслення самої чорнетки, які мають хоч де-який редакційний відтінок:

„Благодѣтельнѣйшая цѣль правительства—ввести мало по малу образованіе въ бытъ низшаго класса народа, полезное въ его домашней и сельской жизни, не можетъ быть достигнута вдругъ, по причинѣ огромныхъ требованій и недостатка [1]) въ дѣятеляхъ [2]) образователяхъ. Заведенные уже школы удовлетворяютъ только нѣкоторым частнымъ потребностямъ [3]) сельской жизни и волостного управленія. Но еще нѣтъ заведеній, въ которыхъ бы приготовлялись воспитанники къ сельской жизни и при томъ, по преимуществу, земледѣльческой, заведеній, въ которыхъ воспитывались бы дѣти взятыя изъ селеній съ тою цѣлію, чтобы опять въ оныя возвратиться съ болѣе основательными свѣденіями о потребностях своего быта и съ познаніями [4]) ремеслъ, необходимыхъ въ земледѣльческой жизни. Желая исполнить долгъ граждан своего отечества и употребить съ своей стороны имѣющіеся средства на благо человѣчества, мы осмѣливаемся предложить свою деятельность [5]) и познанія въ помощь достигаемой благодѣтельной цѣли правительства.

Мы просим позволенія завести на собственныя и складочныя деньги школу для дѣтей поселян земледѣльцевъ на слѣдующих основаніяхъ:

1) Такъ какъ цѣлію такого заведенія будетъ приготовить учеников [6]) къ тому, чтобы они возвратились опять в тотъ кругъ, изъ которого вышли, но съ болѣе ясными познаніями о своихъ обязанностяхъ, о своихъ пользахъ и потребностях земледѣльческой жизни; то и самое воспитаніе должно быть сообразно съ предполагаемой целію [7]).

---

[1]) Далі закреслено: „средствъ“.
[2]) Далі закреслено: „способныхъ“.
[3]) Далі закреслено: „государс.“.
[4]) Закреслено далі: „необходимѣйшихъ“.
[5]) Замість цих чотирьох слів раніше було: „желаемъ по мѣрѣ сил наших употребить свои старанія“.
[6]) Далі закреслено: „къ жизни земледѣльческой и съ тѣмъ“.
[7]) Далі закреслено: „2) Поэтому должно обращать вниманіе на причины, препятствующія правильному и успѣшному ходу образованія воспитанниковъ, и устранять оныя Для того, чтобы воспитанникъ съ успѣхомъ и пользою могъ принимать предлагаемые“...

2) Поэтому въ преподаваніи должно ограничиться следующими предметами:

а) Закономъ Божіимъ. Здесь разумѣется изученіе молитвъ, объясненіе необходимѣйшихъ нравственныхъ обязанностей (правилъ) и значеніе Божественной литургіи съ присовокупленіемъ краткого познанія Св. Исторіи.

в) Необходимѣйшія познанія о явленіяхъ природы, соприкосновенныхъ съ земледѣльческимъ бытомъ; (физика); объясненіе законовъ растительныхъ съ присовокупленіемъ свойствъ тѣхъ произведеній земли, которыя имѣютъ значеніе въ земледѣльческой жизни; потомъ—показаніе средствъ, какими поддерживается успѣшное распространеніе разнаго рода произведеній и выгодъ, кот. можно изыскать изъ оныхъ.

Слѣд: сюда должны входить главнѣйшія основанія земледѣлія, садоводства и лѣсоводства, огородничества и необходимѣйшія хозяйственныя познанія.

с) Наученіе тѣмъ ремесламъ, которыя наиболѣе пригодны въ быту земледельцев: столярному [1]) и токарному ремесламъ съ присоединеніемъ объясненія устройства лучшихъ и необходимѣйшихъ земледѣльческих орудій.

d) Ознакомленіе съ тѣми средствами которыя могут быть полезны при излеченіи болѣзней, нетребующихъ необходимо присутствія врача. Краткое объясненіе свойствъ извѣстныхъ болѣзней.

е) Ариѳметика. Изученіе первыхъ и главнѣйших правилъ счисленія; ознакомленіе съ цѣнностію ходячей монеты.

Условія, на которых это заведеніе можетъ принести болѣе успѣховъ и пользы суть следующія:

1) Мальчики, принимаемые въ заведение, должны имѣть не менѣе 13, и не болѣе 16 лѣтъ.

2) Они должны происходить изъ козацкого сословія и ни въ какомъ случаѣ помѣщичьи крестьяне [2]).

3) Мальчики должны уже быть научены по крайней мѣрѣ чтенію, но бѣднѣйшіе принимаются безъ всяких познаній.

4) Они должны быть предоставлены заведенію на три года и ни въ каком случаѣ не удаляться изъ онаго, исключая важнѣйшія причины. Родители могутъ видѣться с ними в заведеніи.

5) Такъ какъ цѣль онаго воспитать полезныхъ членовъ своего сословія, то съ самаго начала воспитатели должны давать сообразное цѣли направленіе. Поэтому [3]) воспитанники должны оставаться при той мысли, что они впослѣдствіи возвратятся къ земледѣльцамъ; пища и одежда ихъ должны быть самыя простыя, но чистыя; помѣщеніе тоже; всякая роскошь и неумѣренность не должны быть терпимы въ заведеніи.

6) Для нравственного присмотра и наблюденія за воспитанниками и за порядкомъ, должен быть не отлучный надзиратель въ заведеніи [4]).

Средства, которыя необходимы для существованія такого заведенія [5]),

---

[1]) Далі було: „ремеслу съ которымъ будутъ соединяться приготовленіе“...

[2]) Далі викреслено: „во избѣжаніе того, чтобы помѣщикъ въ последствіи не захотѣлъ бы извлекать изъ воспитанника для себя выгодъ непомерными и нечеловѣколюбивими требованіями“.

[3]) Далі закреслено „одежда“.

[4]) Потім цей пункт переправлено було на 7, а 6-м вписано таке: 6) Пріобрѣтеніе моделей важнѣйшихъ земледѣльч. орудій“. Але потім це закреслено і цифру 7 переправлено знову на 6.

[5]) Замість дальших слів на полях без викреслення основного тексту написано: „будутъ состоять въ воспитателяхъ, которые заним.“

будутъ состоять изъ суммъ, пожертвованныхъ во имя любви къ человѣчеству и народному образованію. Они должны быть употреблены на слѣдующее:

1) На наемъ помѣщенія; на устройство классовъ, необходимыхъ учебных пособій и библіотеки, и на пріобрѣтеніе моделей важнѣйших и полезнѣйших земледѣльч. орудій.

2) На одежду воспитанникамъ; на постельное бѣлье и устройство спаленъ.

3) На столъ для воспитанниковъ; на хозяйство заведенія.

4) На заплату надзирателю и (необходимой прислугѣ).

5) На плату мастерамъ необходимымъ для наученія ремесленнымъ искусствамъ.

Доставленіе требуемой суммы, равно какъ и трудъ преподаванія предлагающіе положить начало таковому заведенію, берут на себя.

Польза, которую может принести такое заведеніе, очевидна.

Окончивъ образованіе и получивъ основательныя нравственныя и хозяйственныя познанія, воспитанники, возвратясь въ свое сословіе, въ свои дома, въ хозяйствѣ и занятіяхъ своихъ непремѣнно покажутъ улучшенія; поведеніемъ и познаніемъ они будутъ служить примѣромъ для своихъ собратій и это [1]) благодѣтельно отразится въ самой жизни полезнѣйшаго народнаго класса.

Безмездное и сообразное съ выгодами и требованіями земледѣльческой жизни воспитаніе можетъ пробудить въ народѣ любовь къ образованію и представить его съ истинной и полезной точки. Основанное на нравственности и практической [2]) пользѣ, оно принесетъ несомнѣнно самые благопріятные плоды. Этим достигнется, истинно-хрнстіанская человѣколюбивая цѣль, которая должна составлять сущность деятельности всякаго истиннаго гражданина. Наконецъ, это заведеніе можетъ представить удобнѣйшій случай для многихъ желающих употребить частицу своей дѣятельности и имущества на достойное человѣка дѣло—благодѣтельствовать не имущимъ и привносить въ жизнь истинное просвѣщеніе [3]), на которомъ единственно и зиждется народное благосостояніе. Счастливыми почтемъ себя, если начальство признаетъ наше предложеніе полезнымъ и не оставитъ насъ своимъ участіемъ, совѣтами и необходимою помощію при начальномъ, основаніи этого заведенія; и если оно, принося истинную пользу, оправдаетъ наши ожиданія, то величайшая награда для насъ будетъ въ томъ, что человѣколюбивая цѣль явила и послѣдствія благодѣтельны для отечества [4]).

II. Записка М. Костомарова про панславізм.

Рукопис уявляє собою брульйон на листку в піваркушу звичайного паперу, писаний весь рукою Костомарова. Це початок великої роботи, текст дописано до кінця сторінки й він уривається на половині фрази; очевидно від цілої статті лишився тільки самий початок.

[1]) Викреслено: „непремѣнно".

[2]) Замість цього слова надписано і закреслено: „несомнѣнной".

[3]) Замість цих слів викреслено: „свѣтильникъ образованія".

[4]) В кінці приписка оливцем очевидно когось з братчиків. „Прекрасно. Но главнѣйшими препятствіями къ осуществленію предположенія могли бы служить: а) опредѣленіе пункта для зьведенія, б) трудность въ поддержаніи его наставниками, а тѣмъ болѣе честными мастеровыми, в) самый составъ, по наружности простый, но въ сущности довольно многосложный".

На перших допитах Костомаров нічого не сказав про цю свою роботу. На прямо поставлене слідчими питання про мету записки він одповів лише, що з захопленням говорив про панславізм, як про найкращу ідею свого часу, а в додаткових зізнаннях, які він дав в одміну раніших, він вже сформульовав мету записки; він хотів показати, що розповсюджені в той час мрії не мають підстав; він хотів твір свій розділити на дві частині й в першій довести, що та патріярхальна слов'янська демократія, яку уявляли собі словянофіли на початку історії слов'янського народу, також як і давня освіченість, яку виставляли як зразок для дальших поколінь—все це—мрія й тих світлих основ („начал"), на які спиралися славянофіли, в дійсности не було. Друга частина, як казав Костомаров, мусила довести, що основу для панславізму можна було б шукати лише в історії руського народу, єдиного, який зберіг свою самобутність. Відродження слов'янства, як казав Костомаров могло б статися не по зразках західноєвропейських і не по небувалих зразках первісного слов'янства: як би всі сучасні слов'яне дійсно прагнули до втілення в життя панславистської ідеї, вони мусили б, на думку Костомарова, звернутися в першу чергу до вивчення Росії і шукати зближення з нею.

Так поясняв Костомаров уже на слідстві. В тім уривку, який тут друкується, не маємо й натяку на хід думок історика. Можливо, що й в цьому показанні його був він цілком під владою того настрою, який примусив його плутати и прикривати де-які факти. І це висування вперед „основних начал" які лежали в основі руської держави, можна було б приписати „раб'єму язикові", особливо в тих реченнях, які надто підкреслювали, що Костомаров в своїх думках не розходився з „благонамеренными видами правительства", „не умалял славянством моим ни на волос любви моей к государю моему"—і навіть зовсім одійшов од панславізма.

„Кому изъ читающихъ людей у насъ теперь будетъ страннымъ и чуждымъ слово: панславизмъ, хотя не всѣ, слыхавшіе объ немъ, скажутъ и стараются придти въ состояніе сказать, что это такое, хотя, не всѣ толкующіе об немъ, правильно понимаютъ его умомъ и сочувствуютъ сердцемъ? Между тѣмъ, это идея въ числѣ другихъ порожденныхъ нашимъ мыслящимъ вѣкомъ, едва-ли не самая нравственная, справедливая, богатая жизнію и полная надеждъ. Это стремленіе цѣлаго племени славянскаго выйти изъ вѣковой запоздалости, образованности человѣчества, стремленіе—каждаго изъ славянскихъ народовъ [1]) даровать собственное развитіе при помощи другихъ родственныхъ національностей, всѣмъ вмѣстѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущейся сферѣ образованности человѣчества, и дабы явиться передъ Судіею съ незарытымъ въ землю талантомъ. Ничего не можетъ быть справедливѣе такой идеи, ничего, потому что подобнаго явленія исторія до сихъ поръ намъ не представляла. В духовной силѣ племена и народы возрастали политически и духовно вслѣдствіе внутренней силы и вслѣдствіе обстоятельствъ. Всмотрѣвшись въ исторію нельзя не согласиться что и Греки и Римляне и племена Романскія и Тевтонскія переходили и переходятъ эпохи своей духовной гегемоніи въ человѣчествѣ по очевидной необходимости; одаренные внутреннею силою духа и побуждаемые при томъ обстоятельствами благопріятными ихъ развитію, они играли блестящую роль въ исторіи сначала безсознательно, а потомъ когда уже оглядывались на себя то сознали свое значеніе, вмѣстѣ съ этимъ сознаніемъ получили понятіе о своемъ превосходствѣ передъ другими затѣма родилась и гордость—и оттого всегда съ ихъ совершенствомъ совпадалъ несправедливость къ другимъ племенамъ, противная вѣчной истинѣ христіан-

[1]) Над цим словом надписано: „національностей".

ской открытой какъ человѣку лично, такъ и народамъ и государствамъ и племенамъ. Что же касается до племенъ, которые не имѣли столько силъ чтобы сравняться съ первенствующими, они или коснѣли въ апатіи недѣятельства, или...

III. Уривок з оповідання Костомарова „Панич Наталич".

Костомаров на допиті двічі торкався цього оповідання. В останньому допиті він коротко сказав що метою повісти „Панич Наталич" було одвернути молодих людей од мрій про відродження слов'янства. Він ніби то хотів тут висміяти мрійницьке слов'янофільство і змалював Наталича, який „помешался на пансловизме от уединения и сильного занятия пустыми мечтами". Гарячі промови, які говорить незнакомець перед Наталичем, особливо кинулися в очі жандармам, і на допитах вони виписали одну з них, вважаючи її за записку Костомарова про відродження слов'янства. Костомарову довелося прикласти багацько зусиль, щоб розбити те враження, яке склалося в жандармів. „Я смію представити,—писав він,—що в цих словах немає нічого противозаконного, бо тут говориться про з'єднання слов'ян та про визволення племін слов'янських від чужого ярма, цеб то турецького та венгерського (словаків). Пишучи це, я сам по поняттям своїм не думав, що неодмінно в Київі станеться якесь відродження слов'ян, а змалював тут мрійника, який довів ідею Панславізму до смішного піднесення. Я висміював тут захоплення молоді, і найкращим доказом цього служить те, що герой повісти одружується і стає видатним і добрим урядовцем на митниці, чім хотів я висловити що бред мрійництва згодом проходить і юнак заспокоївшись стає добрим сім'янином та корисним громадянином".

Особливо ця мораль, яку приписує Костомаров своєму оповіданню, цілком видає нещирість пояснення автора. Безумовно центр ваги не в одмовленні Наталича від своїх мрій, а самі мрії, що їх висловлено було в яскравій формі піднесених і гарячих промов незнакомця. З того уривка, який друкується нижче, навіть неясно чи змальовано було цю ідейну еволюцію Наталича в оповіданні. Мрійницькі панславистські ідеї вкладено було в уста не Наталича, а якогось незнакомця. Промова про відродження слов'ян зробила враження на Наталича, але він оцінив її теж як мрійницьку. Останні слова, які дописані були Костомаровим в кінці оповідання: „пускай весь свѣтъ знаетъ, что это была за птица" зовсім не показують того, щоб Костомаров ідеалізував його як урядовця.

Уривок оповідання дозволяє схарактеризувати й письменницьку манеру Костомарова. Оповідання „Панич Наталич" витримано в романтичних прийомах. І довга промова, і поява незнакомця, і „неиз'яснимое таинственное чувство" і нарешті несподівана зустріч автора з героєм нагадують закінчення повістей Лермонтова й инших романтиків, що залюбки вживали ці прийоми в своїх творах.

УРИВОК З ОПОВІДАННЯ „ПАНИЧ НАТАЛИЧ".

Когда всѣ славянскіе народы воспрянутъ отъ дремоты своей, прекратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная ненависть, сильные обнимутъ слабыхъ, знатные извергнутъ въ огонь свои суетные знаки и съ благородствомъ человѣка станутъ рука съ рукой съ тѣми, которыхъ едва счи-

тали за людей, законъ опочіетъ на верховномъ ученіи Спасителя, свѣтъ науки и искусства проникнетъ своими цѣлительными лучами хижину земледѣльца. Свободные, благородные, согрѣтые любовью къ Христу, единому царю и учителю соберутся Славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, Ильменя, съ поморья Адріатическаго и Камчатскаго въ Кіевъ, градъ великій столицу Славянскаго племени, воспоютъ гимнъ Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представители всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, освобожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, возсядутъ на горахъ сихъ, загремитъ вѣчевой колоколъ у Св. Софіи, возрадуютъ благочестивыхъ, устрашатъ невѣрныхъ—судъ и правда и равенство воцарятся, и когда исполнится предреченіе Андрея и будетъ благодать на горахъ сихъ, и будетъ благодать над всею Славянщиною. Вотъ, незнакомецъ, судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная тѣсно съ Кіевомъ и оттого-то твою душу наполняетъ чувство таинственное, святое, и вмѣстѣ сладостное, какъ надежда и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожиданіе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ въ Кіевѣ, и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ [1]) своихъ, крови своей, и всякій Славянинъ, кто ни прибудетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ, ибо здѣсь поднимется завѣса тайнаго и явится безвѣстное.

— Дивное говорите вы,—сказалъ Наталичъ.

— Сохрани его въ сердце своемъ—сказ. незнакомецъ.

— Позвольте же узнать, кто вы?—

— Зачѣмъ вамъ это знать,—сказалъ незнакомецъ:—вы уже узнали отъ меня тайну. Прощайте.

Онъ быстро вскочилъ и побѣжалъ внизъ по извилистой тропинкѣ и исчезъ изъ вида Наталича.

Наталичъ стоялъ долгое время въ раздумьѣ и вдругъ у него пришло неизъяснимое таинственное чувство. Он улыбнулся [2]). Черезъ два дня послѣ того Наталичъ уѣхалъ съ своими добрыми спутниками.

Все это до сихъ поръ описанное я слышалъ отъ самаго Наталича передъ свадьбой его съ дочерью чиновника, ѣздившаго съ нею въ Кіевъ. Болѣзнь ея совершенно прошла и онъ разсказывалъ обо всемъ этом, хохоча во все горло, и объявилъ, что все это была мечта, происшедшая отъ уединенной жизни. Не уѣзжалъ изъ города, въ которомъ живя двѣ недѣли познакомился съ Наталичем. И потому не былъ на его свадьбѣ, но дальнѣйшая судьба его мнѣ извѣстна.

Недавно я былъ в Одессѣ. Я страдалъ грудью, а медики послали меня туда питаться свѣжимъ воздухомъ. Проѣзжая обратно домой черезъ таможню, я былъ остановленъ человѣкомъ почтенной наружности, довольно строгимъ на взоръ.—Боже праведный! Это былъ мой герой. Я имѣлъ честь быть съ вами знакомымъ, спросилъ я въ городѣ ***. Если не ошибаюсь, Вы Святославъ Ростисл. Наталичъ?

Да, я таможенный чиновникъ колежскій ассессоръ Наталичъ, отвѣтилъ онъ сухо:—впрочемъ, до знакомства съ вами мнѣ дѣла нѣтъ. Выкидывайте же свои вещи.

Я прикусилъ губу. Тотъ ли это Наталичъ, который прежде такъ довѣрчиво разсказывалъ свои приключенія? Хотя у меня не оказалось не только контрабанды, но даже изорван. платья, ибо меня мошенники обокрали, но Наталичъ не пришелъ отъ этого въ удивленіе, приказалъ все сложить и непоклонившись мнѣ, остановилъ какую-то молдаванку, шедшую

[1]) Надписано по закресленому: „сыновъ".

[2]) Далі закреслено: „и сказалъ: какой мечтатель".

съ пустыми кувшинами изъ города [1]). В досадѣ на такой пріемъ Наталича я рѣшил на зло ему напечатать его приключенія. Отбрилъ таки его, голубчика. Пусть весь свѣтъ знаетъ, что была это за птица [2]).

IV. Малюнок Куліша до народньої пісні.

В справі Кирило-Методіївського братства було кілька трагі-комічних моментів. То за поданням київського генерал-губернатора Бибикова про те, що ознакою приналежности до братства з'являється малюнок



гетьманської булави, якого витравлено десь на тілі в братчиків, починали їх роздягати й оглядати, чи не має цієї булави на тілі, то не розібравши добре по суті, ставили Кулішеві в провину, що він підписував листи „рукою властною", як мовляв українські гетьмани. Справа з такими обвинуваченнями, якими-б смішними вони не здавалися, легко могла б стати й небезпечною для братчиків. Спокійний і впевнений тон Кулішевого пояснення, що рукою „власною", а не „властною" по українські значить своєю рукою, і не має під собою якоїсь специфічности гетьманської, бо так в старовину підписувалися всі грамотні люди, впливав на жандармів і вони знову шукали, до чого-б причипитися з своїми підозріннями й закидами. Знайшовши в Куліша серед його паперів малюнок мертвої козацької голови з орлом, який видовбує очі, вони за-

[1]) Тут кінчалося оповідання й стояла риса. Потім рису закреслено й дописано два речення, які подані в тексті.

[2]) Рукопис написано на $^1/_4$ арк. звич. паперу. Все рукою Костомарова.

питали пояснень в Куліша. Їм очевидно здавалось, що козацька голова і орел це символи двох народів. Але Куліш знов спокійно і навіть повчаючи росказав їм, що малюнок зроблено було ним як ілюстрацію до народньої пісні, де мова йде про козака, який впав на полі і орел довбає йому очі. „Пѣсни эти напечатаны в Москвѣ Максимовичемъ. Я даже могу привести отрывокъ. Въ этой пѣснѣ орелъ говоритъ вдовѣ козака:

Ой я твого пана знаю,
Ой я з його попас маю:
Біле тіло вищипую,
Ясні очі видовбую.

Другой примѣръ:

В чистім полі орел летить
На козака налітає,
Очі йому випиває.

Есть еще много примѣровъ на эту тему, любимую народомъ при изображеніи въ пѣсняхъ кончины козака на полѣ битвы".

Пояснення Куліша очевидно цілком заспокоїли підозріливість жандармів.

Принаймні, вони більше не зверталися до цієї теми.

Малюнок зберігся в двох екземплярах, один оливцем тонко й художньо намальований. В другому контури по оливцю наведені чорнилом. На останньому, який наводиться тут видко на орігіналі з правого боку внизу між штрихами малюнку дату: 1843.

В. Міяковський.

БАЛЬЗАК НА УКРАЇНІ

(1847—1850).

„Je fais souvent ma priére à l'Espérance et me tourne toujours vers l'Ukraine". (Balzac, Lettres à l'Etrangère, t. I, p. 535. Mai 1840) [1]).

В своїому колишньому етюді про кореспонденцію Бальзака у „Вестніку Европи" [2]) Еміль Золя [3]) докладно спиняється на постійній боротьбі Бальзака з боргами, на його поглядах на драматичне мистецтво та на його політичних надіях і претензіях. Пригадує він і те, що Бальзак побував у Росії, і на Україні, де й одружився з графинею Ганською. Не говорить він тільки нічого про враження й думки Бальзака підчас його перебування

[1]) „Часто молюсь я Надії і завше повертаюсь лицем до України". (Бальзак, Листи до Чужинки, т. I, ст. 535, Май 1840).

[2]) Бальзак и его переписка (Вѣстникъ Европы, 1877, № 1, ст. 257—296): „Кінець минувшого року, пише він у своїм артикулі в 1877 р., ознаменувався надзвичайно великою літературною подією—виданням листів Бальзака (1819—1850). Ніколи ще збірка листів не викликала такого зацікавлення й такої живої симпатії. Не дивлячись на велику кількість споминів про його, можна сказати, що Бальзака не знали до появи в світ цього листування".

[3]) Е. Золя—визначний французький романіст (1840—1902).

на Україні на протязі більше ніж 20 місяців; а цьому в листах Бальзака—головним робом до його сестри—присвячена не одна цікава сторінка [1]).

Раніш ніж нагадати про ці забуті й надзвичайно цінні картинки з листів Бальзака, доцільним буде сказати де-кілька слів про його життя, як він попав на Україну і де там перебував.

Оноре де Бальзак, великий французький письменник і романіст, народився в Турі 20-го травня 1799 р., помер у Парижі 18 серпня 1850 р. В дитинстві не виказував жадних особливих здібностей, окрім охоти до читання, яка не давала йому иноді спати й допровадила раз навіть до хвороби. Після ліцею у Вандомі, а потім пансіону в Парижі, де-який час був урядовцем, на початку в адвоката, а згодом у нотаріуса.

Проти бажання родини роспочав він літературну працю і за 5 років проживання по мансардах надрукував під ріжними псевдонімами до 40 невдатніх романів, від котрих потім сам відмовлявся. Щоб вибитись з грошевої залежности від батьків, він занявся на 25-му році спекуляціями: купив друкарню й почав друкувати дешеві видання Ляфонтена й Мольєра. Підприємство це збанкрутувало і треба було його продати з великими грошевими втратами. З цього почались борги, з якими Бальзак мусів боротися на протязі цілого свого життя.

Він жив постійно у Парижі, алеж коли події якогось із своїх романів поміщав у незнайомому місті, то старався там побувати, і таким робом, об'їздив майже всю Францію. Побував також у Савої, Сардинії, Корсиці, Німеччині, Італії, Росії та на Україні.

Аферист ніколи в ньому не замірав, і фантазія романіста часто штовхала його в сферу ріжних винаходів і фінансових підприємств. Він мріяв, наприклад, про фабрикацію нового дешевого паперу для своїх книжок, чим бажав подавити свою конкуренцію. Проектував здобувати на Сардинії срібло в старих римських копальнях, гадаючи, що в ті часи не знали як слід металюргічних процесів. Але завше в цих справах його переслідувала невдача. І, на щастя для світової літератури, він майже до кінця днів своїх повинен був залишитись одним із найплодовитіших письменників і стати автором „Людської Комедії".

По численності, могутності й різнородності своїх типів Бальзак стоїть наряду з Мольєром і Шекспіром.—порівняння, проти якого нині майже ніхто не буде серйозно дискутувати.

Починаючи з „Шуанів" першого із його етюдів, які він повинен був умістити в „Людській Комедії", Бальзак не мав ні на хвилину відпочинку. Він проводив ночі за працею і підтримував себе тільки кавою: „Я не сплю більше п'яти годин,—пише він,—від півночі до півдня пишу мої твори, а з півдня до 4½ — виправляю коректуру". (Лист до п. З. Карро, грудень 1833). Він пише свого „Сільського лікаря" на протязі сімдесяти двох годин безперервної праці, потім для виправки коректури він „похоронив" на йому шістдесят ночей. І ця божевільна, понадлюдська праця (свого „Цезаря Біротто" він писав двадцять п'ять днів, майже не спавши)—продовжується до виїзду на Україну в 1847 р.

Надзвичайне фізичне й моральне здоровля добряка-атлета давало Бальзакові сили витримати таку грандіозну роботу. Завше він був веселим, сердечним, першим на все горло сміявся із своїх же власних анекдотів. Допомогала йому в цьому окрім того глибока віра й запевненість у самому собі. Незадоволений стояти в рангу „маршалів літератури",

[1]) Кореспонденція Бальзака і до останнього часу викликає великий інтерес, що підтверджують недавні ще публікації в „Revue des Deux Mondes" за 1922 і 1923 р. переписки Бальзака. Найліпшим сучасним знавцем його Marcel Bouteron'ом, бібліотекарем Паризького Інституту й Бібліотеки в Шантії, де переховуються цінні рукописи Бальзака.

він претендує порівнювати свою славу з наполеонівською. Має у себе на столі невеличку статуетку імператора Корсиканця з таким написом: „Того, що не міг він виконати шаблюкою, я виконаю пером". Чудак, алеж не пігмей-карлик, хоч би вже тому, що не тільки один написав більше ніж десяток посередніх письменників, але й тому, що був фундатором реалізму, як по філософії, так і по документації своїх романів.

2. Збори Бальзака на Україну.

Звязок з Україною утворився у Бальзака зараз же після першого успіху де-котрих його творів, що появилися на початку тридцатьох років минувшого століття, як „Останні Шуани", „Фізіольогія шлюбу", „Сцени приватного життя", котрі особливо зацікавили жіночі читаючі кола.

На Україні тих часів не тільки по великих містах, але й по глухих провінціяльних кутках, було досить багато пань і панянок, яких цікавила французька література і серед котрих твори Бальзака безумовно повинні були викликати великий інтерес. Тому нема нічого дивного, що 28 лютого 1832 р. Бальзак дістав через свого видавця в Парижі лист (автограф якого загублений), з почтовою печаткою, положеною в Одесі, і підписаний романтичним словом „Чужинка".

Автором його—як згодом дізнався заінтригований і не менш романтичний Бальзак—була Ева, або Евелина Ганська, народжена Ржевуська із села Погребищ на Київщині. Вихована вона була в небагатій, але великій шляхетській сім'ї (мала три сестрі й трьох братів), тому батьки постарались як найшвидче віддати свою молоденьку дочку за багатого дідича, на 25 років старшого від неї, Ганського. Маєток його був також на Київщині, у Верхівні, там Ганські жили. З дітей четверо померло, залишилась у живих тільки одна дочка, яка вийшла заміж за графа Юрія Мнішка і завше була любимицею Бальзака.

Гарна, молода, з ясно визначеними літературними інтересами, п. Ганська читанням старалась заповнити пустоту свого життя. Легко догадатись, яке враження зробили на неї твори Бальзака. Алеж їй бажалось, згідно з її поетично-містичним вихованням, замість цих занадто реалістичних образів, побачити щось иншого у талановитого автора. Це й було вихідним пунктом для п. Ганської роспочати переписку з Бальзаком, яка через 18 років завершилась шлюбом між ними [1]).

За допомогою, мабуть, гувернантки своєї дочки, походженням із Нейшателя, в Швейцарії, Ганська написала й переслала цей перший свій лист із Одеси до Парижу. Розуміється, що лист, надісланий в ті часи із такого далеку, та щей „Чужинкою", викликав у Бальзака надзвичайне зацікавлення. За першим слідувало ще де-кілька листів з України, в яких прославлявся літературний геній Бальзака, а трохи пізніше, згідно предложенню з України, появилась в анонсах паризького „le Quotidien" відповідь самого Бальзака, що листи її ним отримані.

Ці обережні й боязкі спочатку зносини поштою, скінчились побаченням і персональним знайомством героїв нашого роману в Швейцарії, в 1833 р., потім у Відні й Петрограді, а вкінці й на Україні, в 1847 р.

Не щастило Бальзакові з подорожжю на Україну. Вже з першого побачення, в Женеві в 1833 р., запроханий він був приїхати у Верхівню погостювати, та різні перешкоди не дозволили йому зреалізувати цієї мрії раніш як через 17 років. Ось як він пише про цей свій плян до

---

[1]) Докладніш у Vte de Spoleberch de Lovenjoul, Un Roman d'Amour, Paris, Calmann Levy, 1896. in-8°.

своєї сестри із Швейцарії: „Я поїду побачити Україну й ми пообіцяли собі чудову й світлу подорож до Криму, маловідому, як знаєш, країну і яка, кажуть, в тисячу разів краще Швейцарії й Італії. Ніби азійська Італія“ [1]). (Жовтень, 1833).

Він збірається там побувати вже в слідуючому році: „Я казав Борже, що вересень побачить мене у Відні, а потім цілий рік на Україні, в Криму“ (Січень, 1834) [2]).

Бальзак робить усе можливе, щоб спокійно й щасливо прожити там цей рік, будує пляни для своїх праць, цікавиться й дорожить кожним словом про той край, де жие його кохана. Він бажає приїхати туди молодим, гарним, здоровим. І все це ми дізнаємось із листів до неї ж, з листів до „Чужинки“: „Не бажаю жадних перешкод для мого року на Україні, першого цілковитого щастя мого життя...: прожити на Україні добрих вісімнадцять місяців!“ (Листи до „Чужинки“, т. І, ст. 142). (11 Березня 1834 р.) [3]).

Але ж і в тім 1835 р. Бальзак не вибрався на Україну. Першого березня він пише до Ганської у Верхівню, куди вона повернулась із Відня: „Дістав листа, в якому Ви мене сповіщаєте про Ваш виїзд до Вашої єдиної Верхівні. Таким побитом, я не побачу Вас у Відні. Відкладу мою подорож до Есслінгу й Ваграму на кінець літа, щоб, таким робом, виїхавши—добратись до України“ (ст. 233).

Через два місяці він пише своїй „зірці“ про свої книжки, які буде надсилати одну за другою, щоб вони виробили йому там потрібну симпатію, раніш ніж він туди персонально появиться.

Цим же літом Бальзак дізнається, що до Верхівні можна доїхати з Парижу в одинадцять днів (ст. 251), надіється там розказати де-які „делікатні“ речі про знайомих, що було-б незручно в листі, бажає заробити як можна більше грошей, щоб, виплативши борги, спокійно їхати на Україну і, навіть, купити дім у Парижі, в надії, що, коли п. Ганська туди приїде, він зміг би його їй пропонувати „в подяку за гостинність, яку Ви мені обіцяєте у Верхівні“ (ст. 276).

Але ж видко, що у п. Ганської бували де-які сумніви що до цього гостювання, може в звязку з настроем і бажаннями її чоловіка (якого Бальзак називає иноді з повагою „українським маршалком“ і обмінюється час від часу ласкавими листами й подарунками), бо в листі до неї в жовтні 1835 р. відчуваються де-які відгуки цих верхівнянських настроїв, на які товсто-шкурий Бальзак не звертає особливої уваги: „Дістав Ваш лист із Бродів і дякую за нього з глибини душі. Чим більше Ви мене відмовляєте приїхати до Верхівні, бо це було-б для мене великою втомою, тим швидче я приїду. Але ж заспокійтесь; я не зможу дихати леговіем вільности, почувати себе звязаним, инакше сказати, без боргів, раніш квітня, травня, або червня. Але я поїду у Верхівню спокійно писати Пилипа II, або Марію Туше, або які инші твори, котрі дадуть мені фінансову незалежність, три франки на день, які бажав собі усунений На-

[1]) V-te de Spoelberch de Lovenjoul. Un roman d'Amour, p. 84.

[2]) Balzac. Oeuvres Posthumes. Lettres à l'Etrangère. vol. I (1833—1842) vol. II (1842—1850) Paris. 1899—1901. 2 vol.—1046 cm Nouvelle Serie; Revue des Deux Mondes déc. 1919. p. 814.

[3]) У Відні я зроблю освітлюючі й підготовчі праці на Дунаю, щоб ліпше намалювати бої при Ваграмі й Есслінгу, які будуть моїми сюжетами для праці на слідуючу зіму на Україні, коли бажаєте“... (ст. 159, 10 травня 1834 р.); „коли я сказав відносно гір, то хотів сказати про рівнини, бо Україна, як Ви говорите,—рівнина“ (ст. 170, 13 липня 1834); „Треба буде зробити багато верстов, пішки піти до Верхівні на богомілля, щоб прибути туди в молодій формі, я став таким товстим, що часописі з мене сміються, проклятії“ (ст. 194, 18—19 жовтня 1834 р.).

полеон. Хочу їхати в Верхівню через Німеччину, достойну свого реноме, про яке ми стільки брешемо" (ст. 277). „Через три місяці", підтвержує він ще раз, я зароблю потрібні гроші, без хвилювань і турбот, двома театральними п'єсами... Ви побачите, що я приїду мертвим у Верхівню й повернусь звідтіль живим" (ст. 283).

Ось уже й грудень, кінець 1835 р., а подорож в „країну квітів і зелені" з місяця на місяць, а потім і на довгі роки все відкладається. Алеж Бальзак не губить надії й терпіння, він жиє ідилічними мріями, як він колись увечері сидітиме у Верхівні біля комина, оповідаючи про все, що він „дізнався що-дня... колись в Парижі". Алеж він починає трохи сумувати, бурчати на те, що „виїхавши до Київа забувають про стару, таку віддану приязнь, так забавляються й веселяться ніби то Київ був Парижем" (ст. 304).

Весною, в березні 1836 р. Бальзак проводить гірку паралель, що тоді, як у Київі „веселились", він відмовляв собі, навіть приємности піти в італійську оперу... та як здоровля його настільки погіршало... (ст. 306). Всеж таки не відмовляє собі знову помріяти, як він сидітиме вечером, біля комина у Верхівні, коли загояться його рани серця, розказуватиме про своє лихо-нудьгу замираючим голосом!! (ст. 323). Ближче, ближче до своєї коханої—от його мрії!

І в цьому році подорож усе відкладається з місяця на місяць, і все із-за грошей. Маються ще надії на вересень (ст. 333). Надходить і падолист. Бальзак їде до свого рідного міста, Тура, і відтіль надсилає листа, що ніби то все налагожено, алеж, як знаємо, і в падолисті надії його були помилковими: „...Раніш ніж відректись від Франції та їхати утворяти собі нову батьківщину в Росії, на Україні, я спробував останнє зусилля, і це зусилля вдалося" (ст. 361, 23 пад. 1836 р.).

Справа подорожі й цей раз розстроїлась, тим не менше він і в січні 1837 „прагне Верхівні, як оазісу серед пустині" (ст. 373).

У Флоренції, в квітні, Бальзак виробляє свій перший маршрут: „В серпні я поїду на Україну через Угорщину й Тироль, а повернусь через Дрезден. У Верхівні напишу без сумніву свою першу театральну п'єсу" (ст. 384). В липні маємо вже инший маршрут, придуманий в Парижі. „Це була моя помилка, що я не побував на Україні, алеж я перший і покараний, помилка моя є наслідком моєї бідности. Але тільки що я знайшов спосіб ощадної подорожі, який використаю, як тільки буду вільним. Треба їхати звідціль до Гавру, з Гавру до Гамбурга, з Гамбурга до Берліна, з Берліна до Бреславля, з Бреславля до Львова, і зі Львова до Бродів. Тільки чи виїдете Ви мене забрати в Бродах, де я буду без екіпажу й не знаючи місцевої мови. Осьдечки той проект, який я лелію, і котрий заставляє мене поспішати з моїми працями" (19 липня 1837 р., ст. 413).

Читаючи ці рядки, стає трохи смішно бачити в уже дорослої людини, що зазнала багато лиха, такі юнацькі мрії, надії, захоплення, алеж мимоволі це терпіння, постійна тверда віра в прийдешнє, коли поет-письменник побачить нарешті далекій край, невідомий, де жиє мила йому жінка, викликають здивування й співчуття.

Наближаються вже ті місяці, роки, коли Бальзак у своїх листах буде не так часто пригадувати Україну, Верхівню, майбутнє життя там. Алеж час від часу попадаються рядки, в яких він думає не тільки про свою кохану, але і про країну, де вона жиє: „Ви не повірите, пише він із однієї своєї подорожі по Франції, як я мрію про Вас, переїзжаючи Бос і Беррі, бо це Ваша Україна, тільки на меншу скалю, і кожен раз, коли я їх минаю, моя думка затримується на Верхівні. Ці дві рівнини дуже возвишені, бо в Іссудені ми знаходимось на 600 футів вище рівня моря, і

нема нічого иншого, як тільки хліб, виноград, гаї. Але в Бос земля такої великої вартости, що не сажають ані одного дерева. Ви побачите ці смутні поля колись, як приїдете у Францію, і може, як і я, не будете поділяти ті почуття, які вони навівають на звичайного подорожуючого" (ст. 460, 18 лютого 1838 р.).

А ось знов йому усміхнулась надія добратись до своєї Верхівні, з другого, південного, боку: „Мені треба поїхати в Сардинію, і коли там пощастить, моя радість понесе мене до самої Верхівні,—я буду багатий. Подумайте,—через 15 днів я попливу по Середземному морю. Ех!.. Звідтіль до Одеси, а там же все тільки море, як кажуть у Парижі, все асфальтом укрито а вже від Одеси до Бердичева, то тільки де-кілька кроків" (ст. 465, 28 серпня 1838). „Мені здається,—продовжує він через три тижні з Аяччіо, що шлях на Одесу певний, прямий і дешевий, та найбільше як від Марселю до Одеси морем, коштує чотириста франків. Із Одеси до Бердичіва не повинно коштувати дорого, особливо коли Ви виїдете в Київ мені назустріч. Ви бачите, що скрізь я думаю про Вашу дорогу Верхівню" (ст. 469). І знов відомі вже нам мрії: „Колись роскажу я Вам про цю жінку, то буде славний вечір у Верхівні. Не забувайте оповідати мені про Ваше здоровля, добробут, що-денні випадки життя в глибині України" (ст. 487) [1]).

Завше, як нам уже відомо, подорож Бальзака затримують невдачі в грошевих справах і спекуляціях. Це бачимо на протязі довгих років. Він всеж таки не утихомирюється, і в серпні 1837, і в жовтні 1839 у його все одна пісня: „Ця справа передруків вимагає від мене необхідність передивлятись всю коректуру. Коли-б вона не вдалась, я втішусь подорожжю на Україну. Ех, лишенько моє, можливо поїду туди, щоб знайти собі спокій, який від мене тікає" (ст. 422). „Коли ця справа вдасться, Ви побачите мене незабаром у Верхівні. Хочу прибути туди зімою" (ст. 497). Я поїду, без жадного сумліву, до Петербургу", подає він 2 червня 1839 р. новий маршрут, „і повернусь через Україну" (ст. 511). Тут же знаходимо курйозну замітку: „На цих днях був у мене російський професор із Москви, п. Шевирев, а я так люблю все, що кінчається на *ев* по причині Бердичева,—я до такої міри дитина, що мені здається, ніби то я наближаюсь до Вас" (ст. 513).

На листи з України приходиться вже Бальзакові чомусь довше чекати, а як припізнення з листами иноді бувають і з боку Бальзака, то він поспішає вияснити справу і підкреслити ріжницю: „Зрозуміло, що иноді я проти волі припізнююсь, алеж чому Ви, у якої таке спокійне життя у Вашій Україні" (липень 1839 р., ст. 519). „Я не чую вже більше нічого про Україну. Ось більше трьох місяців як не маю від Вас жадного листа" (ст. 524). В кінці 1839 р., у грудні, новий маршрут подорожі: „Я надіюсь завше, як тільки матиму спокійну хвилину, поїхати до Берліну, Дрездену, до Вас. На протязі де-кількох тижнів прожию без турбот у Вашому оазисі України, коли не без лиха" (ст. 523).

Але і в травні 1840 р. він все ще „часто молиться до Надії і завше повертається лицем до України" (ст. 535), він надіється вже приїхати, несподіванно (ст. 538) і „скоріше всього це буде в середині квітня" (ст. 546, 16 пад. 1840).

Майже на протязі півтора року після цього не знаходимо нічого відносно України в „листах до Чужинки". Алеж 12 квітня 1842 Бальзак написав їй сенсаційного листа та щей з любовною декларацією: „Хоч

[1]) На великий жаль, багато паперів Бальзака, і між иншим листи п. Ганської до нього, загинули під час однієї пожежі.

і прийдешній князь Альберт України (щастя його, що петербурзька цензура не захопила цього листа), я повинен тим не менше виконати мої обов'язки, бо в мене нема ані гроша, ані кошика, а через два місяці я потрібую тисячу дукатів. Але з *дорогою певністю*, яку дає мені Ваш лист, усі нещастя мого життя здаються розами, і я можу з усмішкою переносити багато мук. В цьому віддають честь моєму характерові, а я всміхаюсь ще більше, і тільки Ви одна знаєте, що на України мається містична троянда, і що де-кілька рядків, начерчених Вашою дорогою рукою, роблять ці чудеса" (том II, ст. 30).

Бальзак, як виявилось, глибоко помилявся, що ніхто не знав про його містичну троянду на Україні, бо вже в кінці цього ж таки 1842 р. (19 грудня) він оповідає „чужинці" про одну дуже характерну сценку в паризькому салоні: „Вчора, в неділю, я обідав у Шарля Нодьє..., який робить вечірки кожної неділі; одна пані проголосила, що вона мене обожає й пані Нодьє представила мене їй.

— Обожати, не знаючи мене, так мало компрометує, що про це можна говорити без жадних наслідків,—сказав я цій пані.

— Е, добродію,—каже тут один сусід,—мені довелось чути від однієї пані, що вона Вас обожає вже після знайомства з Вами.

— В такому разі,—відповідаю я,—мій пане, це не було небезпечним!

— Вона жие на Україні...

— А, бачте, кажу я сміючись.

— То одна з моїх сусідок, п. Г.(анська).

— А, цю пані мав честь зустріти в подорожі, і це одна з найбільш розумних жінок, які я бачив.

Я запитав у цього пана його ймення; він мені дав свою візитову картку, і то був п. Вінцент Маленевський. Він розказав мені на моє велике здивування, про смерть п. Г.(анського) і додав: „Нині це молода вдова" (т. II, ст. 31).

Приблизно через рік після цього листа Бальзак починає давати „Чужинці" дружні поради та вказівки—в листі надісланому їй, мабуть до Петербургу: „Добре лікуйтеся; кінчайте так чи инакше з судами й повертайтесь до Ваших баранів на Україні" (20 пад. 1843, т. II, ст. 218).

У грудні ми зустрічаємо перший лист Бальзака на „ти", а незабаром йдуть листи з самими ніжними й ласкавими французькими епітетами, які тільки були в обширному репертуарі Бальзака, як „моя дорога козачко" (II т., ст. 256), „дорогий бекасе України" (II т., ст. 270), навіть найбільш патетичне й чисто французьке „мій вовчику України" з таким надзвичайно тонким почуттям, що повинен вгадати, кому присвячена Бальзакова книжка „Паризькі буржуї" словами — „Постійности — Побіді" (т. II, ст. 270 і 338).

Ще трохи пізніше і ми зустрічаємо Бальзака в ролі закоханого лицаря, готового по меншій мірі пером захищати свою даму від нападків якогось українця. „Повертаюсь до Вашого дорогого, цікавого, ніжного й ласкавого листа. Як би Ви мені сказали титул книжки Українця, я написав би артикул пімсти, алеж це було-б небезпечно, хіба що я був би певний за своє incogn to" (т. II, ст, 342, 7 березня 1844).

Літом 1844 р. приготовлення до подорожі на Україну здаються вже близькими до своєї реалізації, і перебування там передбачається на далеко довший час, ніж це було в попередні роки. Бальзак—весь радість і надія, він роспитується в листі про де-які подробиці,—все бажає передбачати, підготовити. „Ніщо не буде для мене таким любим, як залишитись в Верхівні з липня 1844 до травня 1846, нічим не займаючись, посеред Ваших ланів. Це найбільш усміхається мені, і я надіюсь, що воно

так і буде. Ось я і сказав собі в моєму ентузіязмі: „нехай жие генерал-губернатор і його священне сімейство...“ [1]). Мені треба мати відповідь на слідуючі питання: 1) Як що я їду у Верхівню, то треба брати з собою літній і зимній одяг, книжки, рукописи в праці. Чи зможу я мати рекомендацію для митниці? Можете Ви запитати наперед у Петербурзі, чи це залежить від Вашого генерал-губернатора? 2) Маєте Ви у Вашій бібліотеці всі мемуари про французьку революцію? 3) Може чекати на мене певний провідник у Бродах? 4) Не забудьте мене порекомендувати в Галичині всім тим, кого Ви там знаєте. З якою радістю я двічі зробив би той самий шлях, щоб побачити, як мріють червоні дахи Верхівні при кінці подорожі. Це буде ліпше, ніж Петербург. Ми поїдемо до Київа привітати татарський Рим“ (II т., ст. 363, 365, 369. 1—3 червня 1844).

Але в цю епоху Бальзак починає вже цікавитися й господарськими справами Верхівні, він почуває себе ніби то призначеним допомагати своїй „містичній троянді“ в цих турботах, навіть, навчати її. „Робіть усе можливе“, пише він, „щоб відновити Павлівку“. Особливо відділіть цілком Ваші інтєреси від інтересів Анни (дочки) й не майте завше фальшивої великодушности в роді тієї, яка приневолила Вас відмовитись від духовної небіжчика п. Г.(анського). Дозвольте мені, дорога, дати Вам останню пораду,—повторення того, що я колись уже говорив (покійному) графові в 1833 р. в Женеві: знищіть усе, що торкається до некорисної роскоши що до урядників, які нічого не роблять, упростіть Р...ну адміністрацію, яка вироблена занадто по моделі адміністрації Російської імперії...“ (т. II, ст. 364, 368, 1—4 червня 1844). „Поїду в Одесу. Поїду в Одесу шукати Вашого жита й робити з нього коржі для наших матросів. Боюсь, що Ви не маєте досить нахідчивости для Вашого господарського знання“ (16 липня 1844, II т., ст. 396). „Хліба не вистачає в Польщі, а що Ви маєте навалену його велику кількість, от Ви й багачка над багачками“ (20 вер. 1844, т. II ст. 435).

Цим літом в 1844 р. Бальзак збирався (II т., ст. 370), і мабуть купив географічну мапу Росії, але ж добратись йому на Україну вдалося тільки в осени 1847 р., через Галичину. Переписка його з Ганською на протязі цих останніх трьох років (1844—1847) була такою ж частою і обширною, як і раніш, тільки не писав він уже нічого визначного й характеристичного про Україну, може тому, що більш-менш все було обговорено за 12 років зборів до подорожі з Парижу до Верхівні.

3. Листи Бальзака з України.

Бальзак приїхав на Україну в осени 1847 р., через Галичину. Невідомо, як довго він їхав, і в яких умовах пройшла ця подорож, до котрої він роками збирався, про яку стільки мріяв, в якій надіявся знайти поліпшення свого становища не тільки з матеріяльного боку, але також із морального.

Ми маємо листи Бальзака з Верхівні—головним робом до його рідних—на протязі чотирьох місяців з жовтня 1847 по лютий 1848 р. Зімою він повинен був повернутися для залагодження різних справ до Парижу, де й перебув з кінця лютого до середини вересня 1848 р. 26 жовтня 1848 р. він пише до матері знову з Верхівні, що він там пребуває вже коло місяця. Цей раз він залишився майже безвиїздно у Верхівні до березня 1850 р., так що в цілому він прожив там більше 21 місяця і, перед

[1]) Мабуть ген.-губернатор дав дозвіл на в'їзд на Київщину.

самим поворотом до Парижу, він, дійсно, одружився з п. Ганською у Бердичеві.

Всі виїмки з листів, які слідують далі, взяті з другого тому його Correspondance, опублікованої в 1876 р. і появу якої відмітив Еміль Золя: для ясности прийшлось згрупувати їх по сюжетах, не притримуючись хронольогічного порядку.

Ми зустрінемо в них враження і думки Бальзака про економічне становище України, про її ліси, широкі простори і родючу землю, про життя у панському маєтку з його фабрикою сукон, „фольварком", майстрами й дворовими, про Київ з його „контрактами" і 300 церквами. Дізнаємось ми й про українські злидні—часті пожежі на селі, епідемії, відсутність транспортних шляхів; де що роскаже він нам про клімат України, контроль на кордоні, про духовенство, жидів, лікарів...

Яко чужинець, до того ж ґеніяльний письменник з глибоко розвинутою обсерваціею, він звертає свою увагу на головні риси загального українського життя, на оригінальне, характерне, обминаючи подробиці й другорядне. Завдяки цьому сторінки ці не втратили свого інтересу й значіння й до нашого часу. Вони можуть бути цікаві не тільки для загального читача, бажаючого познайомитись з недавніми ще, але досить забутими картинами життя нашого краю в половині минувшого віку, але також і для сучасного громадського діяча.

Першого листа з України до сестри в Парижі Бальзак написав 8 жовтня 1847 р. Як і можна було чекати від енергійної, бажаючої швидко розбагатіти людини [1]). Перше, що поперед усього звернуло його увагу, це були економічні багацтва України.

Він зацікавився можливістю перевозу дубового лісу „в десять метрів висотою" із України до Франції, де в цей мент якраз була велика в йому потреба для настилання балок на залізницях і „ціна котрого піднялась майже вдвоє при будовах домів і столярних працях".

Бальзак прохає свого шурина виробити „докладний підрахунок усіх витрат, зв'язаних з транспортом від Кракова до Парижа", а сам бере на себе занятись перевозкою від Бродів до Кракова. Для його „все питання зводиться до бажання дізнатись, який транспорт дорожчий, водою чи залізницею; та як коли з великими баришами переправляють сосну із Риги й Архангельська до Гавра й Парижа, то що за бариші будуть, коли замісць сосни переправляти дуб, вартість якого що найменше вдвоє. Ліпше обміркувавши цей проект, він зрозумів трудности його виконання, підтверджені також відповіддю сестри, і він пише їй знову: „Цілком справедливо, що ціна перегрузки з одної залізниці на другу—в Бреславлю, Берлині, Магдебурзі, Кельні роблять неможливим висилку цих багацтв. Нема засобів перевезти ліс до Вісли і нагрузити його в Данцігу на Гавр, бо нема жадного шляху поміж місцем продукції й Бугом, притокою Вісли... Потім же мені сказали, що в Архангельську мається мільйон колосального дерева, яке покриває, ніби величезний плот, Льодовий Океан".

Не дивлячись на те, що він був приготовлений знайти на Україні економічні багацтва, особливо, що торкається землеробства, Бальзак здивований всім баченим і не бажає цього затаювати: „—Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, котрих ніколи не гноять, і на котрих що року сіють жито. Хоч молодий граф з графінею мають собі вдвох якихось двадцять тисяч чоловіків селян, що робить сорок тисяч

[1]) Один із біографів Бальзака сказав про його, що його музами були слава і багацтво.

душ, треба було-б чотириста тисяч, щоб змогти обробити ці землі. Від европейського кордону до Одеси наче одно й безпереривне поле в Бос.[1]) Багацтво й могутність Росії не можна собі уявити, треба побачити, щоб повірити. Ця могутність і багацтва цілком територіяльні, що зробить Росію раніш чи пізніш господарем европейського торгу в галузі натуральної продукції" (стр. 319).

В свому другому листі до сестри в слідуючому місяці він підтверджує ще раз свої перші враження з цього погляду. Знов починає він тими ж словами. „Не можна уявити собі величезних багацтв, навалених в Росії і знищуемих за відсутністю транспортних шляхів. Топлять тут (і Верхівня—це паляцо)—соломою! За тиждень тут спалюють у грубках всю ту солому, яку можна побачити в Парижі на базарі св. Лаврентія. Вчора ходив я на „фольварок" у Верхівні, куди звозять збіжжя, де його молотять машинами, і там було на одно тільки це село, двадцять стіжків, кожен тридцять футів висотою, пятдесять футів довжиною й на двадцять кроків шириною" (ст. 324).

Через два роки—21 жовтня 1849 р.—як і зрозуміло, свідомість Бальзака в хліборобських справах значно поширилась, і він подає подробиці цілком українського масштабу: „В цій країні, похожій на наш Бос, не вистачає рук; тут ніколи не справляють землю, і щож тоді приключається. В цьому році мали чудову пшеницю, але ж занадто велика трава задушила колосок. Я бачив цю траву, вищу ніж я сам, з золотими колосками, в яких не було нічогісенько. Замість збіжжя кинулась, не знати чому, якась трава, маючи вигляд хліба. Це явище не є чимсь виключним для наших земель, від його постражала вся Німеччина. Воно взяло шість десятих жнив. Ця рослина залишае такі наслідки, як саранча. В країні буває голод, коли сніг випадає на землю раніш, ніж вона замерзне, а холоду ще й досі не було (ст. 427, 29. XI. 1849).

Описуючи панську палату у Верхівні, Бальзак не замовчує де-яких дефектів життя „в царстві квітів і зелені", як називав він Україну в одному із своїх листів ще з 1836 р.:

„Це житло, говорить він, точнісенько, як Лувр, а маєток валичиною в один із наших департаментів. Країна ця дивна з того погляду, що рядом з надзвичайним блеском бракує в ній самого необхідного комфорту. Цей маєток єдиний в окрузі, де мається лампа Карцеля й шпиталь. Маються люстри в 10 футів і нема тапетів на мурах. А Верхівня вважається найбільше роскішною на Україні, що величиною рівняється Франції. Палата, де я перебуваю, як остров серед океану—то хліба й степи якогось азіятського розміру" (ст. 326. XI. 1847).

Довідуємося також і про персональне помешкання Бальзака у Верхівні: „Жию в дуже милому помешканню, що складається із сальону, кабінету й спальної кімнати; кабінет en stuc rose, з каміном, чудовими килимами та приємним умеблюванням; вікна всі в люстрах,—таким побитом я бачу пейзаж зо всіх боків. Ви можете уявити собі, таким робом, що то за Лувр у Верхівні, в якому знаходиться на кожен випадок п'ять чи шість помешкань такого ґатунку" (ст. 326. XI. 1847).

Де-які подробиці що-до умеблювання палати й картинної галереї, зустрічаємо в одному із пізніших листів від 21 жовтня 1849: „Гр. Анна та її чоловік привезли із Вишнівців (маєтку останнього) будильник Марини Мнішек, цариці, яка мала його в свому приданому, опис котрого знаходиться в іхньому архиві, намисто із східних перлин і шість сорочок.

[1]) Один із біографів Бальзака сказав про його, що його музами були слава і багацтво.

[2]) Провінція у Франції, про яку вже раніш була мова.

Їх вуйко був останнім королем Польщі,[1]) до якого п. Жоффрін приїздила продавати свої картини). Вони привезли для п. Ганської, найліпшого, якого я тільки бачив, Греза, намальованого ним самим для п. Жоффрін[2]) і два оригінальні образи Ватто,[3]) намальовано Ватто для п. Жоффрін; ці три картини коштують 80 тисяч франків. Окрім того маються два чудових Леслье:[4]) Яків II і його перша жінка, один Ван Дік,[5]) один Кранах,[6]) один Мінар,[7]) один Ріго,[8])—чудові три Каналетта,[9]) куплені королем у Реззоніко,[10]) три Ротарі,[11]) ліпші ніж Грез,[12]) ще 20 инших першорядних. Графіня володіє Ван Диком, купленим її прадідом у Ван Діка, Рембрантом[13]) і т. д. Що за картини!!.. Молода графіня бажає, щоб в моїй галереї були три Каналетті, два Ватто, Грез, два найліпших Ротарі, визначені для мого сальону, обитого шкірами, якому тільки тоді не вистачатиме двох ваз з малахіту. Ще мається тут два Гюісмана[14]) покритих діямантами, яким нема ціни. Які тут цінні скарби в цих польських господах. Страшна річ, як тут отакі вартості лежать рядом з варварством" (ст. 420).

Бальзак звертає також увагу на приватну індустрію існувавшу в ті часи у маєтках великих дідичів: „Верхівня, говорить він, має досить велике населення, тут існує суконна фабрика, дуже добра. Мені роблять пальто на сибирській лисиці на зіму з тутешнього сукна, і це сукно варте французького. Виробляють 10 тисяч штук на рік (ст. 326). Тут треба мати всі майстерства у себе дома: кондитор, обойщик, кравець, швець і т. д. Нині я розумію триста услужуючих, про яких мені говорив у Женеві покійний п. Ганський, котоий мав і свою власну оркестру".

Про одного з тих майстрів він дає ближчі подробиці: „Маємо тут людину, що виробляє з заліза чудові річі. Колиб ти послав мені малюнок Килиха, який би багатий не був, він зуміє зробити його з заліза, або срібла. Це якийсь Бенвенуто Челліні, що вискочив посеред України, ніби-то печериця. Як би ти міг також додати до цього малюнка де-кілька добрих гравюр, які часто продаються ні-защо, і зробити невеличку колекцію орнаментів, я поверну тобі з подякою гроші. Скажу тобі як ти можеш усе те переслати, і ми помогли-б, таким робом, поважаному й великому артистові, давши йому моделі" (ст. 339, лист до Льоран Жан, Париж, 1848).

Химерні здібности Українців підкреслює Бальзак ще в иншому листі від 29. XI. 1848, надісланому в Дрезден до п. Шірковичевої народженої Ржевуської:.. „Можливо, що мені, вдасться Вам подякувати за цю приятельську послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запомітив уже 77 способів приготовляти хліб, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. Чи так воно само й на Литві? Готуєте Ви там каші на 77 відмін?"

---

[1]) Станіслав II Понятовський (1732—1798), коханець Катерини II.

[2]) П. Жоффрін мала в Парижі з 1748 р. дуже впливовий сальон, де збірались найвидатніші літерати й артисти-маляри того часу. Король Польський Станіслав Понятовський в молодості, переїздом через Париж до Лондону, був туди введений.

[3]) Ватто або Вато, франц. маляр (1684—1721).

[4]) Leslie (Ch.—R.). Англійський маляр (1794—1859).

[5]) Van Dyck, A. Голяндський маляр (1599—1641).

[6]) Kranach, L. Німецький маляр (1472—1553).

[7]) Mignard, P. Франц маляр (1612—1695).

[8]) Rigaud. Франц. маляр (1659—1743).

[9]) Canaletto, A. Італ. маляр (1697—1768).

[10]) Rezzonico, C. Клементій XIII (Папою з 1758—1769)

[11]) Rotari, P. Італ. маляр. (1707—1764).

[12]) Greuze. Франц. маляр (1725—1805).

[13]) Rembrandt. Гол. маляр (1606—1669).

[14]) Huysum. Гол. маляр (1682—1749).

В цій кореспонденції знаходиться де-кілька цікавих заміток про українську та французьку дворову челядь тих часів: „Мій льокай одружився і разом з жінкою прийшов вітати своїх панів. Жінка й чоловік простягаються буквально на животі, б'ють лобом тричи об землю й цілують Вам ноги; тільки на Сході вміють простягатись! Тільки там слово влада має значіння! Треба царювати як російський імператор, або не мішатись у ці справи. З Вишневець прийшов чоловічок з річами, які йому треба було сюди принести, і він бажав своїм панам щасливого царювання" (ст. 419).

„У Київі,—пише Бальзак до сестри,—я знайшов молоду ще людину, років двацяти, яку знають, яко дуже порядну, і якій можна довіритись. Він француз, але володіє крім французької ще мовами німецькою, російською й польською; коли-б він міг зробитись добрим льокаєм, то став би для мене дуже цінним (437)". Але ж Бальзак був паном, що забагато вимагав: „Наш молодий льокай курить, і сьогодні ранком я йому сказав, що в Парижі його прожену, коли він не відучиться; тому старайся більше ніж коли-небудь здобути ддя мене знаменитого Антонія" (ст. 450).

В листах Бальзака часто згадується козак, котрий їздить що вівтірка й суботи, а підчас великого снігу й завірюх на день раніш, до Бердичева за листами. Як це не дивно, але письменник, що написав цілу книжку про французьких селян, нічого не згадує про українських, хіба що раз про якогось скоріш анекдотичного „багатого мужика, що прочитав усі мої твори, ставив за мене що-неділі свічку св. Миколі й обіцяв дворовим одніеї з сестер п. Ганської гроші, щоб дізнатись, коли я повернусь, щоб побачити мене" (ст. 326). Навпаки частенько йде річ про управляючих маєтками „грабителів", які радуть, де тільки можна, і під управою котрих маєток нічого не дає, а коли його здають в аренду, то приносить 28 тисяч франків" (ст. 418).

Обов'язок для кожного чужинця мати дозвіл на перебування приневолив Бальзака зробити „дорого коштуючу подорож до Київа, щоб привітати генерал-губернатора, віце-короля трьох губерній, великих, як ціла імперія, і здобути дозвіл на перебування" (ст. 323). „Я бачив північний Рим, місто православія з 300 церквами, багацтвами Лаври, Св. Софії степів. Цікаво раз побачити[1]) (ст. 326). Маємо тут цікавий союз роскоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ. Я привезу для сходів мого дома рисунки Київа, зроблені одним німцем і дуже гарно літографовані" (ст. 327).

[1]) Ці враження з Київа сходяться приблизно з тими, які мала M-me de Staël (1766—1817), що проїздила на 35 р. раніш через Київ: „Перша провінція, яку нам треба було переїхати"—пише вона в своїй книжці *„Десять років на вигнанню"*—творить собою частину російської Польщі; ця країна плодовита, заповнена жидами, як і Галичина, але далеко менш нещасна. Але ж завше буває тяжким спектаклем бачити підвласність одніеї нації під другою. Треба багато століть, щоб єдність настільки затвердилась, щоб примусила забути імення побідника й побідженого. Вирішивши продовжувати свою подорож по Росії, я направилась на Київ, головне місто України, а колись усієї Росії, бо ця імперія почалась заснуванням столиці на півдні. Україна дуже плодородна, але без жадної краси; ви бачите навкруги величезні хлібні рівнини, котрі роблять враження, що вони обробляються невідомими руками, настільки рідкі оселі й жителі. Не треба собі уявляти, під'їзжаючи до Київа й до більшости того, що в Росії іменують містами, що побачите щось подібне до міст на Заході: шляхи не бувають ліпше направлені, селянські доми не дають відчувати більшу заселенність краю. Під'їхавши до Київа, перше,—що звернуло на себе увагу мою, то був цвинтар: таким побитом я дізналась, що проїздила біля того місця, де жили люди. Більшість домів Київа схожі на ятки і здалеку місто має вигляд якогось табору. Але ж посеред цих хат сторчать палати й особливо церкви, котрих зелені й позолочені куполи особливо кидаються в вічі. Коли ввечері сонце грає своїми лучами на цих блискучих зводах, то здається, що бачиш ілюмінацію для якогось свята, а не якусь постійну будову. В Київі показують катакомби, що нагадують трохи римські, і сюди ходят пішки на богомілля".

Двічи їздив Бальзак у Київ на контракти: „На протязі 15 або 20 днів контрактів у Київі, куди приїздять зі всіх кутків Росії, буває такий рух у справах, забавах, що неможливо, щоб я писав тобі, або ж кому иншому“ (ст. 435, 26. I. 1850 р.). „Я бачив на контрактах у Київі чудесні килими в такому роді, як мені дала в останньому році п. Г., і між иншими річами 12 стульців чудового вибору. Але ж усе це було в такій ціні, що прийшлось відмовитись“ (ст. 377).

В самий мент свого приїзду на Україну Бальзак мав можливість познайомитися з одним із наших нещасть на селі, що знайшло відгук у двох його листах: „Мій приїзд був сумно відмічений страшною пожежою, яка знищила де-кілька хат; два дні після цього знов вибухла инша, страшний спектакль якої я мав“ (ст. 318). Приблизно через рік він знову повертається до цієї теми: „Мої друзі перенесли на протязі менше ніж шости тижнів чотирі пожежі, які спалили на моїх очах гарний млин, в котрий вдарила блискавка, знищили врожай одного маєтку, хати і т. д. Великі маєтки,—додає він,—мають такі невдачі й тягарі, котрі роблять їх рівними маленьким, особливо в цьому краю“ (ст. 412).

Докладно торкається в своїх листах Бальзак питання про хвороби й лікарів на Україні, може тому, що це його особисто завше дуже цікавило в останні роки життя; він згадує про лихорадку, кір і найбільше про холеру, яка тримала всіх на Україні в трепеті й неспокою. „Холера“, пише він у першому листі із Верхівні, „знов до нас повертається: вона вже в Київі, або недалечко від його і робить шкоду добро-порядної холери“ (ст. 323). На початку він ще шуткує і посміюється над нею: „Не хвилюйтеся абсолютно за мене“, пише він до своїх племінниць, „бо холера забирає тільки вуйків зі спадщиною, а моя поки що не досить велика, щоб холера взяла мене на увагу; вона залишає в спокою ще людей, які мають борги“. Але ж через місяць він занявся вже її статистикою: „Холера лютує страшенним робом довкруги нас. У Саратові вона забрала дев'ять тисяч люду, а в Київі, куди я їздив, забирала від сорока до п'ятидесяти чоловік на день“ (ст. 325). „Вона перейшла також через Верхівню; в цей мент кажуть вона у Відні, але ж ми всі у доброму здоровлю. Вона забрала сина багатої п. Браницької, в 50 верстах відціль“ (ст. 326).

У Верхівні, на щастя для Бальзака, який під час перебування на Україні багато хворав, був свій лікар і, здається, дуже добрий, бо він ним не нахвалиться. „Ми маємо тут першорядного медика, який перебуває в краю вже 20 років...“ (ст. 326). „Доктор Кнот твердо обіцяє мене вилічити, і те, що він уже зробив, доказує, що він має в цьому переконання. Ось уже вісім місяців“, пише він у другому листі, „як я в руках доктора, котрий, перебуваючи в глуші України, виявляє себе великим лікарем при палаті й маєтках приятелів, у котрих я жию (ст. 421). Він колекціонує скрипки, оружжя й дітей, і в його багато цієї природної продукції. Старший син, теж лікарь, працює з великою ревністю і також обіцює бути видатним лікарем. Яко медик, батько винайшов порошки. Він вилічує де-якими річами, перетвореними в порошок, котрий ковтають в хлібі, але наслідки чудові; мішає порошки в дозах, складає по мірі потреби хворого і найменших періодів хвороби. Це вимагає турбот та догляду надзвичайної точности, але таким робом він переборює хвороби, найбільш важкі. В Парижі я був би вже мертвим, як Сульє.[1]) Наші паризькі лікарі занадто заняті, щоб мати таки спеціяльні турботи й мають вони всі наперед вироблену думку про неізлічиму смертельність серцевих хво-

[1]) Товариш Бальзака.

роб; окрім того, вони цілковито не вміють визначати курації згідно темпераментам. Доктор наш тримає в такій таємниці склад своїх порошків, що не показує їх навіть своєму старшому синові. Радикально вилічив він людей далеко більш хворих, ніж я" (ст. 425—6).

В иншому листі Бальзак ще раз коротенько повторює свої погляди про ріжниці між французькими й українськими лікарями: „Це знаменитий лікар, цілком оригінальний. Він визнає за французькими лікарями вміння поставити діягноз хвороби, але ж проголошує їх цілком несвідомими, за деякими виїмками в терапевтиці, т. з. у визнаванню лічебних засобів. Я дуже вдячний цьому лікареві. Він любить скрипки, як тільки приїду до Парижа, треба буде зараз же знайти дійсного Страдіварія йому в подарунок" (ст. 404, 21 червня 1849 р.).

Про духовенство знаходимо дві ріжних звістки у Бальзака. Він розхвалює того католика, що повінчав його з п. Ганською, й ставиться дуже скептично до панотців селянських—православних: „Вчора в Бердичеві, в приходській церкві св. Варвари, благословив мій шлюб делегат житомирського епископа, святий, достойний панотець у всьому схожий на нашого аббата Гіно, ісповідника герцогині Ангулем" (ст. 443, 15 березня 1850). „Треба зробити 10 верстов довкола", пише Бальзак про других селянських панотців, „в снігах, або серед житів, раніш ніж знайти попа, котрий вимагає 16 франків, щоб тільки показатись, і який відправляє треби не инакше, як за великі гроші" (ст. 351).

Жидів описує Бальзак в таких кольорах: „Відчай бере! Уяви собі", пише він до сестри 18 січня 1849 р., „що за кордон не можна послати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15% і 20% за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би послати—це дійсна руїна! Не можна уявити собі жадности тутешних жидів: Шейлок, то якийсь чудак, невинна людина. Вважай, що справа йде тільки про розмін. Що ж до позичок, то иноді беруть 50% і навіть жид у жида" (ст. 360). Згодом Бальзак дізнався про трохи дешевшу комбінацію: „Виплати, які робляться у Парижі, коштують 12% висланої сумми, і це ще по протекції, завдяки приязні існуючій між Ротшільдом і жидівською конторою в Бердичеві. Прямо руйнуєш себе!.." (ст. 365).

Здавалось би, що Бальзак, живучи в приятельських відносинах, навіть на положенню нареченого, в сім'ї великих дідичів, повинен був у своїх листах дати кольорову картину життя цих магнатів. Алеж за виїмкою де-кількох сторінок відносно душевної доброти, великого музичного таланту графині Мнішек, дочки п. Ганської, ми дізнаємось тільки, що „обоє п. Мнішек—це сама коректність" (ст. 322), що молоді дами бувають на балях „в туалетах королівської роскоші, далеко більшої від усього того, що можна побачити в Парижі, і що вони руйнують чоловіків своїми костюмами; кожна з цих дам має тут термолану, яко домашній одяг, тканину всю із шовків, яка виявляє в своїм виробі всі чудеса праці індійського кашміру, тільки значно більш яскрявого" (ст. 418). Тут же дізнаємося, що Бальзак теж має подібний одяг: „Моя термоляна усипана густо пальметками на чорному фоні, котрі окружені квітками рідкої делікатности з відблиском золота. Зроблене це від руки і схоже на венеціянський брокат, вишитий по шовку сріблом і золотом... Жиди-караїми привозять це вироблене вже яко готове домашнє убрання... Я гадаю, що це фабрикувалось ще в часи Аврама" (ст. 418—419).

За те портрет дочки п. Ганської, Анни Мнішек, він намалював з великим ентузіязмом і рельефністю. Може ще й тому він тут привів стільки подробиць, що це було в листі до племінниць, яким він бажав подати добрий приклад: „Коли її нема в палаті,—мури самі про це зна-

ють, настільки вона розвеселяє їх своєю присутністю. Вона ніколи не зустрічала біди, не знає, щоб хтось їй суперечив, вона завше ідол свого оточення, ангельської доброти й почуття... Вона добре навчена, без педантизму, вже заміжем і дуже милої наївности (ледве шіснадцяти років), дитячої веселости, смішлива, як дівчинка, це не перешкоджає їй мати релігійний ентузіязм для гарних річей. Молода пані розмовляє на чотирьох мовах, так як би вона була народжена в країнах, мови яких вона так досконально знає. Має таку тонку обсерващю, що дивує мене самого; більше того — має надзвичайну витриманість і чудову певність у відносинах з людьми. Після 15 днів, проведених біля неї, не знаходиш ліпшого як слово *чиста перлочка,* щоб самому собі дати її образ" (ст. 344, пад. 1848).

Нема в листах Бальзака нічого особливо цікавого що-до п. Ганської, яка характеризована більше з сентіментального боку й душа її порівнюється з „кліматом Неаполя й Ніцци, що лікує хворих на груди" (ст. 363). Все-ж довідуємося, що її присутність потрібна у Верхівні, щоб заправляти маєтками дітей, вести судові процесі иноді і в Петербурзі. Тому здається шлюб її з Бальзаком затримався до 1850 р.

Мені пощастило знайти в Паризькій Національній Бібліотеці[1]) невиданий ще лист п. Ганської до одного з своїх знайомих, приблизно через 20 років після смерти Бальзака, котрий характеризує її вороже відношення до Росії й певний літературний темперамент. *„19 липня 1869. Villeneusve—St. Georges.*

„Ви прохаєте в мене рекомендації для Росії, не означаючи частини Росії, яку бажає бачити Н. Д. Але-ж назвати тільки по йменню дев'яту частину глобуса це замало. Я не можу навіть адресувати моїх листів до Европи, бо вони (Росіяне—зам. перекл.) ще в Азії, в Америці—ця гидка трава, гігантська й ядовита скрізь простягається й загрожує все задушити. Але навіть, хоч би я й знала куди, й кому адресувати мої листи, це було-б—повірте мені—зробити сумну й гидку послугу вашому приятелеві. На мене там дуже зле дивляться в цій країні, де мені не прощають ні моєї національности по народженню, якої я напевно не вибрала-б, не маючи призвання бути мученицею, ні моєї нової, яка визволяє мене від їхнього грабунку й муки. Окрім того, повірте, ймення п. Г. Діксона[2]) буде завше там, як і скрізь, найліпшим й наймогутнішим із рекомендацій... Те, що називають російською нацією, це те, що носить уніформу придворну або військову в Петербурзі. Решта скотина або пташина на фермі, вона дає жити господарю, от і все..."

Надзвичайну кольоритну і, здається, правдиву характеристику Ганського, дав недавно мабуть один із родичів його жінки Степан *Ржевуський* у Паризькій „La Revue Nouvelle" за 1906 (ст. 129). „Пан Ганський—антипатичний і мстивий, ймення якого ще й до-нині згадують в Україні з презирством, як сіонім жорстокости; здається, що цей вельможний пан Ганський, так само як і багато инших під час кріпацтва, був настільки лютим, наскільки дріб'язковим тираном".

Щоб скінчити за одним разом з характеристиками головних персонажів, раніш ніж познайомитись з поглядами Бальзака на українську гастрономію, цікаво буде нагадати думку одного з дослідувачів його життя й творів A. Breton'a, по якій Бальзак терпеливо вичікував 17 років на Ганську „в надії—панувати з нею над двома, чи трьома тисячами селян України".

[1]) N. a. fr. II. 398.

[2]) H. Dixon (1821—1879), що оголосив у 1870 р. Free Russia після своєї подорожі по Росії, і згадав на де-кількох сторінках і про Київ (II, ст. 71—77), визнаючи його найліпшою столицею для панславізму.

Про гастрономічні звичаї в маетках дідичів і ріжницю української кухні від французької довідуємося з листів Бальзака до його племінниць у квітні 1849 р. Він прохає їх „надіслати йому рецепт добре зредагований і цілком ясний, щоб можна було замовити мужикам-кухарям: 1) Соус із баклажанів, 2) пюре із цибулі, бо, бачте, тут ми знаходимось у великій пустині, і щоб проковтнути шматочок гов'ядини, тоді як цілий віл не коштує тут 100 франків, треба всі ресурси і кокетство на видумку паризької кухні" (ст. 395).

„Роблячи це, будьте горді", пише він далі, „що станете блогодітельками країни, в якій зовсім нема телятини, хочу сказати порядної, бо корови тут мают телять як і де—инде, тільки телята відрізняються республіканською худобою. Гов'ядина, яку можна здобути в Парижі—тут міт!—вона може тільки снитися; в дійсности тут буває м'ясо, із старих може й 20-літніх волів, котрі прибавляються для ваги в коноплі, визначені для експорту. Утішають себе люди чудовим чаєм, чудесним молочним, а що-до овочів, то вони хоч геть їх викинь; морква пахне ріпкою, редька нічим не пахне. Зате як би в реванш тут ви найшли би каші без кінця: роблять ці каші із гречки, вівса, ячменю і т. д. Зроблять її також із деревної кори. Тому, племіннички, пожалкуйте цю країну, таку багату хлібом і таку бідну овочами. Як би Валентина сміялась, побачивши яблука, груші, сливи—не скінчила-б сміятись і після цілого року. Щасливо, мої донечки, потерпіть з Республікою, бо ви ж маєте дійсну гов'ядину, телятину, дійсні овочі і ще й доброго вуйка, цілком щасливого і якого годують кашами. Будьте так ласкаві, напишіть вуйкові про вашу політику в справі соусів" (ст. 396).

Цікаві й характерні для епохи рядки що-до порядків прикордонного контролю в листі до матері від 9 квітня 1849 р.: „Твою скриньку з цукерками дістали ми вчора; все там було перемішано або й зіпсуто через упаковку. Нема сумніву,—ти наповнила пусте місце часописями, а все, що було друковано, виняли на прикордонній митниці. Бачу, що ви ніколи не зрозуміете ні Росії, ні її населення. Вислати друковані речі—це наробити мені великого лиха; можна бути висланим відціль із-за цієї простої події" (ст. 389—390). Через пів року знов підтвердження тих же обставин, тільки труднощі на кордоні відносяться вже й до рукописів: „Що звідціль робити? Вислати рукописи більшого розміру неможливо. Кордони були зачинені по причині війни, і сюди не впустять нині жадного чужинця "(10 грудня 1849 р., ст. 430).

В справі заборони перебування в Росії в той мент спеціяльно французам Бальзак пише: „Є тут чудові комерційні справи, але-ж французи не можуть в'їхати в імперію, і я разом з нашим послом єдині виїмки від наказу—зачинити кордони для людей нашої країни" (9 лютого 1849, ст. 365).

Для повороту до Парижу Бальзак мав де-кілька маршрутів на думці і не один раз зміняв свій плян під впливом тих чи инших обставин. 22 червня 1849 р. він пише: „Майже певно, що повернуся тим же шляхом, що й сюди приїхав; як би не цей стан у Галичині, що викликає неспокій, я був би вже в подорожі" (ст. 379). 5 серпня 1849: „Гадаю, що мої приятелі можуть мати справи в Москві і тоді я повернусь через Москву й Ригу, хоч би для того, щоб уникнути переїзду через Галичину, яка дуже близько лежить до театру військових подій і занята російським військом" (ст. 409).[1]) 26 січня 1850: „Безумовно прийдеться їхати ета-

[1]) Росія вислала тоді військо для задушення революції на Угорщині і вперше в XIX в. безпосереднє познайомилась з Галичиною.

пами, затриматись у Бродах, потім у Галичині, Франкфурті" (ст. 434). 11 березня 1850: „Напишу тобі (матері) із Франкфурта, щоб призначити день, коли ти повинна будеш поставити квіти..." (ст. 440).[1])

Де-кілька коротеньких відомостей знаходимо у Бальзака що-до шляхів і зімнього клімату на Україні — „Готуюсь до подорожі й доведеться мені її робити по такому холоду (ранком ми мали 21 гр.)—лист від 26 січня 1848 р.,—що треба ужити різного сорту предосторожности; але мої приятелі знаються в цій справі і я тільки що попробував надягати поверх шуби мантель подібний до муру. Де-кілька днів назад катаючись в санях, я помітив, що моя шуба сибирської лиси схожа на листок паперу перед цим страшенним холодом" (ст. 328-9).

Зіма 1849 р. була також дуже холодна, про що дізнаємось із листа Бальзака від 4 березня 1849: „Зіма нас тут не жаліла; мали ми морози як в 1812 р, і я захватив у Київі четвертий нежить, який мене довго й тяжко промучив" (ст. 376).

Ось як Бальзак описує клімат і українські шляхи в-осени: „Неможливо вже подорожувати з початком листопаду инакше як тільки на санях, коли сніг досяг такої висоти, що дозволяє їхати на санях, але санний шлях певний тільки в січні, та як ти розумієш, що робиться з екіпажем під-час ожеледі. Так що треба, щоб зіма добре устоялась і закріпилась, щоб насмілитись рискувати, і щоб білий килим в 6 футів прослався від Бердичева до Кракова, на протязі 250 льє"[2]) (ст. 415, 20 жовтня 1849). „Мій від'їзд уже вирішений", пише він 29 падолиста 1849, „чекаю тільки на санний шлях; в цей сезон неможливо виїздити, поки сніг не досяг певної висоти й твердости; инакше можна залишитись 15 днів, а то й місяць в якомусь селі, зробивши довгу подорож. Вчора впав невеличкий сніг, але вже він ростає" (ст. 427).

Тільки в кінці січня були вже певніші вигляди на те, що Бальзакові вдасться поїхати за візами до Київа, а потім рушати на весні до Парижу: „Твій лист від 3 січня, моя люба й дорога мамо, я дістав увечері; двадцять три дні поки лист дійшов сюди, поясняють тобі в якому стані знаходяться шляхи. Їх цілковито неможливо вживати через суворість сезону.—Ми маємо 30 градусів, з вітром це рівняється 60. Ранком температура трохи спала і через два дні, коли такий мороз затримається, ми виїздимо до Київа" (ст. 434).

Весною, в Дрездені, 11 червня 1850 р., Бальзак додає останні кольорити до цієї картини подорожі по Україні, поки ще не було залізниць: „Нам прийшлося більше ніж місяць робити той шлях, на який потрібно шість днів. І не один раз, а сто разів на день життя наше було в небезпеці. Нам часто треба було мати 15—16 чоловік з лопатами, щоб витягти нас з бездонної грязюки, де ми були поховані до висоти портьер. Вкінці кінців ми вже тут,—живі, але ж хворі й змучені... „Ця страшна подорож", пише він в той же день до матері, „усилила мою хворобу".

І дійсно, через три місяці після приїзду до Парижу, Оноре Бальзак помер від своєї старої хвороби серця, від якої його, як знаємо, так успішно лікували на Україні.

Ця передчасна смерть Бальзака була причиною тому, що не залишилось творів, в яких би він ближче обговорював, або пригадував про

[1]) Мати повинна була все приготовити для прийому молодих у власному домі Бальзака. Нещасний випадок бажав, щоб замість радісної зустрічі в мент їх приїзду прийшлось зламувати ворота й двері, щоб увійти в дім, яскраво освічений во всіх вікнах, нагло збожеволівшим сторожем. Ця подія, мабуть, приспішила смерть Бальзака.

[2]) Бальзак майже завше в своїх листах подає тільки приблизні географічні дістанції. Льє = $3^1/_2$ km.

своє перебування на Україні. У Верхівні він написав тільки l'Etude sur la Russie [1]), який переховується нині невиданим ще серед його рукописів в бібліотеці міста Шантійї. Про зміст його, або причини такого припізнення з виданням, нічого не появилося в друку.

Де-кілька років назад в Парижі був заснований „Музей Бальзака" в тому домі, в котрому він де-який час жив [2]). Там знаходиться де-кілька цікавих фотографій Верхівні з тієї епохи, дім Ганських, рідкі видання творів Бальзака. Це один із куточків Парижа, де часто пригадується про Україну.

Ф. Савченко.

Париж, 1922.

НОВІ СТОРІНКИ З АВТОБІОГРАФІЇ В. Б. АНТОНОВИЧА.

Автобіографію В. Б. Антоновича, власне початок її, або кілька уривків з початку, що встиг В. Б. сам написати й продиктувати, було надруковано в Літературно-Науковому Вістнику в рік смерти історика тодішнім редактором ЛН. Вістника М. С. Грушевським з рукописа, переданого йому родиною покійного (1908 р., кн. VII, VIII і IX).

Серед матеріялів до біографії Антоновича ці записки його без усякого сумніву уявляють собою найбільш цінні документи, хоч вони уриваються майже на самому початку, освітлюючи лише дитинство, юнацтво й студентські роки, і припиняються на самому інтересному місці—виходу Антоновича на широкий життьовий, науковий і громадський шлях.

Автобіографичні записки розбиваються на дві нерівних частини: перша—власноручно написана, складається лише з трьох розділів, які широко задумані й широко розгортають картини обстановки й впливів, серед яких пройшло дитинство. Ці розділи: 1) Антропологія, 2) Дитячі спомини (1834—1840), 3) Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840—1844).

Двічи на дозвіллі приступав В. Б. Антонович до запису цієї автобіографії своєї—в Римі р. 1897 і в Катанії р. 1900. І не скінчивши 3-го розділу, вже перед смертю почав диктувати спогади свої Д. Дорошенкові, в запису якого й зберіглася друга частина мемуарів Антоновича. В Літературно-Науковому Вістнику (кн. 9) цю частину було надруковано теж з розбивкою на розділи (1. Польське суспільство України, 2. Подорожі по Україні, 3. Суд, 4. Початок старої громади). Кілька сторінок автобіографії, продиктованих перед смертю, вже значно звужують масштаб і в короткому, але глибоко змістовному і цікавому викладі дають історію найбільш інтересного періоду як в житті Антоновича, так і в житті української громади взагалі—періоду кінця 50-х і початку 60-х років і на цьому не закінчивши його уриваються. В цій другій частині мемуарів знаходимо так би мовити фактичне тло, основу, на якій зросла в свій час „Моя исповедь" Антоновича, знаходимо старечу оцінку юнацької думки, юнацького запалу й боротьби.

В. Б. Антонович безумовно був центром тодішнього українського руху і цілком зрозуміло якими цінними скидаються правдиві свідоцтва історика про давно минулі літа його молодости, про хлопоманство, опір польському велико- й невеликопанському „мошродзейству" і працю на користь українському селянинові.

---

[1]) Lovenjoul, Oeuvres de Balzac, 1879, p. 328.
[2]) Rue Rejnouard, 47, Paris (XVI).

Передостанній розділ, помічений редакцією Вістника титулом „Суд“ в 9-ій книзі журналу уривається на півслові. [1])

Маємо змогу тепер подати закінчення цього розділу.

Власне він говорить не тільки про суд польського дворянства над зрадником своєї класи Антоновичем з товаришами, а також про інші політичні справи, до яких притягали й Антоновича й товаришів його та взагалі про умови й про обстановку роботи гуртка хлопоманів з окрема Антоновича. Нові сторінки автобіографії дають цілу низку нових невідомих, або мало відомих фактів з життя історика в 60-х роках. Вони дають і кілька нових рис до історії утворення старої громади, вносять і в той останній розділ, що його було надруковано в свій час в Літературно-Науковому Вістнику кілька нових рядків.

В. М.

Дворянський суд над хлопоманами.

Наші подорожі були остатнім проявом, що викликав реальні відносини до нас шляхетської суспільности. Як виявилось, за діяльністю нашою дуже охоче слідили єзуїти. Їм відомі були і наші збірки літературні, і зміст рефератів, що на їх читались, і рукописний журнал, що випускав кружок і, нарешті, існування так званої семилітньої школи. Школа ця була, розуміється, офіціяльно недозволена. Удалось нам зібрати може 15 хлопців, содержувати їх на складчину й вчити в національному напрямі. Розуміється в журналах, в рефератах і так далі вибирались теми і в викладі їх були проведені прінціпи українства і демократії з різкою критикою шляхетського побуту й шляхетських теорій. Все це в побільшеному виді, ніби пропаганда різні, було зведено в систему й шляхтичі обернулись до уряду з проханням оборонити їх. Об тому, що збірається буча, я перший раз дізнався від Пирогова. Як раз тоді я скінчив університет і пішов до його з прошенієм дати мені місце кандідата педагога по латинській мові. Кандидати-педагоги це були молоді люди, котрі, скінчивши університет, зоставались на два роки в чині кандідата-педагога, приготовляючись до вчительства під рукою професорів і старших учителів гімназій. Пирогов проглянув моє прошеніє, положив його й зовсім несподівано для мене задав мені питання: „Что вы сделали помещикам здешнего края? Я недавно об'езжал округ и не было места, где бы на вас не приносили жалобы“. Я в короткому нарисі росказав йому свої гріхи. Тоді він мені сказав: „Место я вам дам. Моя служба педагогическая, а не полицейская. Только берегитесь, это дело на мне не кончится“. Справді, як я бачив потім, за цей час генерал-губернатор отримав від поміщиків ріжних місцевостей 42 доноси. Всі писані на один зразок,— неначе-б то в Київі завелась група, яка поклала собі метою вирізати всіх панів, через що вони просять оборони від уряду. Через два місяці після моєї розмови з Пироговим, в Київі зібрались дворяне на вибори, і порішили судити нас дворянським судом. Від маршалка Бердичівського повіту, до которого я належав, я отримав відозву, щоб явитись в означене місце для одповіди на обвинувачення, які будуть мені висловлені дворянами.

Сподіваючись якоїсь халепи від дворян, я заздалегідь склав коротенький виклад своїх переконань, де виложив прінціпіяльні головні основи

[1]) Через те, що розділ під титулом „Суд“ з додатком новознайдених сторінок вже не відповідає своєму титулу, нам довелося трохи змінивши титул додати новий розділ, якого не було в Літ.-Наук. Вістнику: „Політичні процеси й догляд поліції“.

й старався розбурити всі легендарні нарости (підозріння ріжні і т. ин.). Цей огляд в рукописних копіях розійшовся доволі широко, і, як оказалось, послужив основним мотивом для обвинувачення. На суд дворянський покликано було кілька чоловік, але прийшлось явитись мені одному через те, що були вакації й решта товаришів повиїздила з города. Війшовши в кватиру маршалка, я застав чимале зборище дворян, чоловік 60 або й більше. Хазяїн почав справу з того, що їм відома пропаганда, яку я веду, маючи на меті пропаганду атеїзма, антіпатріотизма, ненависти до панів і т. ин. Що кружок наш роздає селянам книжки, котрі закликають їх до різні. Як на доказ покликались на виклад моїх переконань і на прислану їм волинським маршалком губерніяльним Микуличем книжку, яку він одняв од селянина в своїому селі; ця книжка була не що инше, як недавно видана „Граматка" Куліша. Хоч в тій книжці не було нічого політичного або соціяльного, але вона перелякала дуже шляхтичів, і вони вже посилали депутацію до губернатора, жалуючись на те, що в Київі продається книжка, котра явно кличе до різні панів. Добродушний генерал-губернатор, князь Васильчиков, роздивившись книжку, об'явив депутатам, що він окрім азбуки нічого в ній не знайшов; хоча йому вказували, що в кінці книжки надрукована дума про Наливайка, давно відома зі збірників Срезневського й Максимовича. В одному місці була він'єтка, на котрій в дуже маленькому розмірі було змальовано дерево, розбите громом, і під ним убитий чоловік. Дворяне доказували, що цей чоловік єсть зарізаний шляхтич. Щоб заспокоїти панів, Васильчиков видав часову постанову про те, щоб граматка не продавалась у Київі, і книгарі устроїли її склад в Нікольській слобідці.[1]) За тим друга депутація від дворян знову обернулась до генерал-губернатора зі скаргою на те, що в балаганах даються кукольні вистави, котрі пропагандують різню. Це була давно відома балаганна драма про Ваньку-Каїна, котрий побиває людей ріжних сословій, жидів, панів, поліцейських і т. д., і, нарешті, його побиває смерть. Дуже багато клопоту мав Васильчиков, щоб довести панам, що ця балаганна драма істнує вже півтораста літ і що року в балаганах виставляється. З таким обвинувачуючим матеріялом довелось мені сперечатись. Я коротко схарактеризував і „Граматку", і балаган, висловив думку, що серіозно з цим сперечатись не можна і що на кінець це не моє діло. Тоді затребував голосу представник єзуїтів Шембель; він признав, що все це дурниці, але зовсім не дурниця той огляд моїх переконань, що ходить по руках і де висловлені основи пропаганди атеїзма, антіпатріотизма і соціяльної революції. Я приніс з собою примірник і попросив тут же прилюдно роздивитись його, чи справді там єсть ті прінціпи, про котрі росказував пан Шембель. Стали їх вичитувати по пунктам. В першому пункті було сказано, що в релігійному взгляді я признаю повну свободу совісти, рівноправство всіх релігій і повну взаємну толєрантність. Як пункт цей був прочитаний, я обернувся до читавшого з запитанням: чи він признає в ньому пропаганду атеїзма, чи пропаганду віротерпимости. Читач мені одповів неохоче, що там окрім толєранції нічого не видно. Тоді обернувся я ще до кількох панів з проханням сказати їх думку. Вони повторили теж саме. Тоді я спитався, чи присутні дивляться на толєранцію, як на діло небезпечне. Не знаю, чи сором їм було перечити толєранції, чи може вони зовсім не думали про це, але постарались замять діло й перейти до другого пункта.

В другому пункті було сказано про національність і висловлена

[1]) Справу з забороною „Граматки" Куліша розказано в статті В. Міяковського „З просвітньої діяльности П. О. Куліша". Л. Н. В. 1919, ч. VII—IX.

думка, що всяка національність повинна мати свою свободу, признання й пошану, і що так, як в краю нашому більшість народу належить до української національности, то народність ця повинна бути признана найголовнішою. На це хтось з присутніх, невідомий мені, завважив, що теоретично може воно й так, але на практиці це значить, що треба винищити в краї польську національність. Я одповів, що як в одному краї живе дві або три національности, то при взаїмній пошані, вони не тільки не будуть заїдати одна другу, але будуть взаїмно собі помагати в своїому розвитку. Як примір, я вказав на Фінляндію і на відносини там Шведів і Фінів. Третього пункта вже не читали, а тільки дали голос пану Бобровському, одинокому чоловікові на всю губернію, маючому диплом магістра. Бобровський був справді чоловік дуже добре розвинений і видко було, що він багато займався соціяльними науками. Він сказав дуже гарну промову, в котрій виявив, що він дивується, як можна з пріпціпів теоретично-філософського мишлення робить обвиноваченння, що з всього того, що він чув, він виніс тільки враження, що молоді люди удовольняють своїому становищу, не тратячи час на гульню, але занімаючись студіями общеських і соціяльних питань, і закінчив промову свою бажанням, щоб і далі молодіж ішла по цьому напрямку. Пани побачили, що їх головний лідер не спочуває їхнім передсудам. Після нього кілька хвилин була мовчанка й на кінець хазяїн-маршалок, щоб закінчити неприємну розмову, заявив, що вже чай поданий. На тім і закінчилось засідання. Але не закінчилось діло. На другий день до мене приїхав незнайомий мені пан Сорочинський. Він почав з того, що поздоровив мене кажучи, що я дуже ловко оборонився вчора, але слідком за тим запропонував, щоб я дав йому екземпляр викладу своїх переконань і підписав під їм, що я переконався, що вони несправедливі й що беру їх назад. Як ви цього не зробите,—сказав він,—то я вас перестерігаю, що будете мати великі неприємности і вже не з дворянами, з которими легко вам вести полеміку, але з адміністрацією. Я сказав Сорочинському, що такого підпису я не дам і просив його закінчити розмову й оставити мене в спокою. Він пішов з словами: „Пожалкуєте цього, але жалкуйте самі на себе".

Політичні процеси і догляд поліції.

В-осени того ж року я дізнався випадково, що зроблено було трус в домі моєї сестри, що жила в бердичівському повіті. Відомість про те, що у сестри сховані мої книжки та бумаги доставив начальству її сусід, поміщик Меленовський, і зараз же після трусу повідомив про це згаданого вже Шембеля, прославши до Київа свого економа, що був понятим при трусі. Відомість ця мене не дуже занепокоїла. Я знав, що у сестри переховуються тільки старі книжки, що дістались мені від батька, колекція рисунків, портретів і де-які рукописи недокінчених статтей. Через тиждень, може, після трусу, частний пристав, заїхавши до мене потребовав, щоб я разом з їм їхав в спеціяльну комісію, призначену по мойому ділу. Комісія засідала в канцелярії генерал-губернатора. Війшовши в канцелярію, я обернувся до першого, що мені трапився, стола з запитанням, де засідає комісія? Канцелярія генерал-губернатара була тоді переповнена поляками. Так як був указ про те, що всі дворяне повинні 2—3 роки прослужити на державній службі, то поміщицькі сини, не скінчивши ніякої школи, гуртом записувались на службу до місцевих канцелярій, де без жалування служили 2—3 роки. Два паничі, до которих я

обернувся, указали мені двері комісії і разом з тим я почув у себе за спиною таку розмову: „Дивись, це комуніст!“ На що другий одповів: „Комуніст, і такий невзрачний“... Слово „комуніст“ було не даремне вжите, підчас допроса я запримітив, що діло про мене і про Рильського носило заголовок: „Дело об устройстве коммунистического сообщества“ [1]). Склад комісії був доволі численний, чоловік з 10, з їх я пригадаю: предсідателя Марка Олександровича Андрієвського, старшого чиновника по особим дорученням генерал-губернатора, котрий завідув спеціяльно політичними справами, за тим були правитель канцелярії генерал-губернатора Жандр, ополячений француз, жандармський полковник Гржибовський, поляк [2]); предсідатель якоїсь палати, здається, уголовної—Янкуліо; чиновник особих доручень при губернаторі Кільчевський; инших не памятаю. Допит вів Андрієвський. Я зараз примітив, що це чоловік розвинений, здержаний і безсторонній, чого об инших членах комісії не можу сказати. Допроси роспадались на дві частини: перша про істнування кружків студентських, друга про пропаганду в народі, головним робом про подорожі; питання про кружки було формуловане так, щоб довести істнування таємного товариства. Істнування кружків я не отрицав, признав, що були справді літературні вечери, на котрих читались реферати про спеціяльні наукові—історичні теми, але ж організації ці кружки ніякої не мали. Участь в них приймав хто хотів і коли хотів. Теми для рефератів усяк сам собі вибирав. Мене спитались, чи в мене не зосталось яких небудь рефератів. Я сказав, що можу доставить два чи три, про церковну Унію, про початок козацтва і про побут селян у нашому краю в 18 віці. Потім перейшли до другої половини, про пропаганду в народі і про подорожі. Спитали, з якою метою були ці подорожі. Я одвітив, що єдина мета була в мене—познайомитись з побутом народа, з його етнографією і остатками історичних споминів. На питання, чи серед подорожі не случалось мені говорити селянам про те, щоб різати панів, я одвітив, що таких розмов у мене справді ніколи не було і як доказ запропонував комісії, що я готовий представити маршрути своєї подорожі. З проханням, щоб комісія зробила допит в указаних селах і найшла хоч одного селянина, з котрим я б говорив про різню. Всі ці допити велись доволі довго. Перший сеанс заняв цілих п'ять годин. Серед систематичних запитань Андрієвського, инші члени комісії втручались доволі неуміло; так Янкуліо старався вибрати моменти, де вся моя увага була звернена на одвіт і разом обертався дуже швидко з запитанням, наприклад: „А председатель у вас был?“ Прийшлось одповідати, що ніякої нужди в предсідателі ніколи не було. Або знову, также несподівано, питання; „А реферати о коммунизме у вас читались?“ Я одвітив, що політичною економією мало занімаюсь і про комунізм маю дуже неясне поняття. Полковник Гржибовський держався другої тактики. Він переривав мене доволі грубо словами: „Как хочете, я этому никогда не поверю, все это неправда“. Після двох чи трьох таких переривів я обернувся до Андрієвського з проханням, щоб він попросив полковника або приводити факти, по його думці неправдиві, або висловити мені поводи його недовір'я, тому, що без цього я не знаю, що йому одповідати. Андрієвський в півголоса сказав Гржибовському: „Оставьте, кажется его рассердить нельзя будет“. Після скінчення допроса Андрієвський сказав мені, що мої по-

[1]) Підписувався він Грибовский, В. М.

[2]) Справа ця називалася: „О студентах унив. св. Влад., входивших с крестьянами Бердич. у. в суждения об улучшении их быта и проч. в этом деле о образовавшемся между студентами обществе коммунистов“. Її викорастино в статті В. Міяковського „В. Б. Антонович перед слідчою комісією“. Червоний Шлях. 1923, ч 3.

яснення здаються йому задовольняючими, що ще разів зо два прийдеться мені побувати в комісії, але що він не находить потрібним арештувати мене. Затім одпустив мене на волю. Ще разів зо два прийшлось мені бувати в комісії, принести рукописи, про котрі мова була, і дати де-які пояснення. Тоді діло скінчилось, і більше мене не тягали. Результата ж определення комісії мені не об'явили. Трошки трудніше пройшла справа Рильського, хоч він і одповідав те саме, що я, але як чоловік більше молодий і нервовий, він гарячився, на грубі виходки одвічав теж грубостю, иноді сарказмами, так що комісія порішила вислати його в Казань, хоча після, даючи загальні сужденія про обидва діла разом, змінила свій попередній присуд і порішила оставить нас обох під строгим надзором поліції. Дня через три після першого мого допросу діло все було передано для перегляду губернському маршалкові Горватові, который розказував, що він читав подслідственні одповіді і найшов, що люди призналися в усіх своїх учинках, та тільки зробили це так хитро, що причепитись юридично нема до чого.

До цього часу вся діяльність наша велась серед товаришів польської корпорації. Корпорація ця була сильна і добре організована. Статут складав товариш Єніч; в прінціпі вся корпорація роспадалась на п'ять земляческв (gmin); доволі правильно були зазначені функції земляцтв, їх виборна система, складки і инші студентські інституції. Та ґміна, в котору ми були записані, була ґміна українська. Нам здавалось, що ми зуміємо поволі обернути цю ґміну в українство. Але прийшлось тієї думки [1]) зректись. З одного боку ворожнеча з шляхтою ставила нас в дуже трудну позіцію, з другого боку, з 1860 року почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготовляла повстання. Очевидячки являлось, що культурний напрямок, який ми розвивали, не удержить більшости, і так або инакше може заплутати нас в інсурекційне діло. Зібравшись тісним кружком, ми порішили стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка ми предложили вибрать одно з двох: або зоставатись далі при своїй роботі, і в такім разі виписатись із ґміни і засновати свою, справді таки українську громаду, або кому трудно зробить той рішучий крок, зоставатись в ґміні і розірвать з нами звязки. На зборі нашого кружка 15 чоловік рішились вийти з польської корпорації. З них пригадаю кілька чоловік, котрі до кінця життя зостались вірними українській ідеї. Це були: Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і де-кілька инших, котрі або раніще померли, або я загубив їх сліди.

Догляд поліції в перші годи був доволі невигодний. За два роки мені прийшлось одповідати про 12 діл, дуже ріжномастних; все ж таки не проходило 2—3 місяців, щоб мене не кликали для одповіді. Пригадаю собі важніші з цих діл. На першому місці стояли діла, причиною которих були показанія поляків, що вже почали судитись за інсурекціонну конспірацію. Хоча до тієї конспирації ми не мали ніяких відносин, але ж судившіїся поляки приняли метод покривать свої звязки і відносини, заміняючи прозвища своїх людей нашими прозвищами. Так, наприклад; у відомому ділі Огризка він показав, неначе б то я приїздив до Петербурга, щоб дати йому адрес літератора Крашевського. Чиста нісенитниця, бо Крашевський тоді видавав дуже розповсюджену газету „Gazeta Polska", де його адреса друковалась що-дня, і не було ніякої потреби нарочито їздити з Київа до Петербурга, щоб її завезти.

[1]) На половині цього слова „дум..." кінчається відомий текст записок, надрукований в 9-ій книзі Л. Н. В. за 1908 р. (стор. 406). Далі йдуть новознайдені сторінки.
В. М.

В процесі подольських маршалків, що подавали петіцію про те, щоб прилучити подольську губернію до царства Польского, один із обвинованих маршалків—Ліпковський виявив, що петіція їх мотивується тим, неначе київський уряд протежирує українофільство, що грозить жизні польських дворян і т. ин. Були діла зовсім випадкові. В подольській губернії була сімья поміщиків Ге; із чотирьох братів один відомий, як маляр, другий, Григорій був співробітником „Основи", третій Йосип находився давно в кореспонденції з нашим кружком [1]). Загалом усі вони більше або менше українофільствовали. Не знаю, з якого поводу, у Йосипа Ге зроблений був трус. Найшли при цьому кілька моїх листів. Правда, нічого ясно неблагонадежного в них не було. Все ж таки були вирази більше або менше сумнівні. Комісія, що допитувала мене про це діло, головним чином старалась вияснить, для чого мої листи писані по українськи. Прийшлось одповісти, що мова ця не заборонена законом і, на мій погляд єсть одна з самих багатих, хоча малооброблених слав'янських мов. Слідователь замітив мені, що мої пояснення дуже рисковані і радив мені в моїх інтересах перемінить їх. Я одвічав, що так як пояснення мої правдиві то мінять їх не приходиться.

Затім насунулось діло Познанського. Діло це состояло в тому: Познанський, чоловік дуже щирий, порішив поселитись серед народу, добув собі місце прикажчика у одної пані (Габель, вдови жандармського полковника) і став жити зовсім по народньому, женившись на місцевій селянці. Його добрі відносини до селян і значний вплив, який він встиг виробити собі, звернули увагу сусідніх поміщиків. Посипались доноси, все ж таки про різню. На дуже настирливі домагання сусіднього поміщика Парчевського, канівський ісправник арештував Познанського і оповістив про це губернатора. Але позаяк ні в доносі Парчевського, ні в рапорті ісправника не було конкретних фактів, але тільки огульні разглагольствованія, то вища адміністрація порішила Познанського випустить, ісправникові же дать виговор за превишення власти, позаяк він власною владою не мав права арештовувати дворян. Тим не менше зроблено було слідство, до котрого притягли всіх приятелів Познанського, названих в доносі. Про відносини до Познанського зостався мені в пам'яти один анекдот. Не знаючи, що над ним висить біда, ми з Рильським поїхали до нього в гостину. Через дві чи три години після цього приїхав становий пристав, потребував наші паспорти і послав з ними розсильного до ісправника. Тимчасом, так як діло було над вечір, то він остався ночувать з нами. Мені прийшлось забавлять його розмовою, бо в Рильського була пропасниця, і він увесь вечір пролежав, укрившись свиткою і тремтячи од лихорадки. Становий розбалакавшись порадив мені, щоб ми завтра вранці виїзжали на пароход до Київа—„будет спокойнее и вам и мне".

Справді, на другий день вранці ми поїхали, а становий провів нас до самого парохода. В близькому сусідстві від села, де жив Познанський, був великий маєток Остен-Сакена, у котрого домашнім лікарем служив мій товариш Андрієвський. Через де-кілька місяців після Андрієвський, бувши в Київі, зайшов до мене росказать про свою розмову з тим же становим. Не знаючи про те, що ми з Андрієвським товариші і приятелі, становий росказав йому про наш візит у Познанського. „Иногда,—говорив становий,—правительство предпринимает лишніе хлопоты. Так у мене

[1]) Йосипа Мик. Ге військовим судом р. 1865 було засуджено на заслання до Сибіру за підготовку до повстання в 1863 році. При трусі в нього одібрано було листи Антоновича і одною з провин Ге було виставлено—„корреспонденцию с подозрительным лицом Владимиром Антоновичем". В. М.

есть список 16 революціонерів, которих я повинен стерегти, як приїдуть в мій стан. Недавно два з них приїхали до Познанського. Я зараз же принял мери. Розмістив 12 понятих в сусідніх хатах і сам не без страха вийшов у хату Познанського. Я думав, що революціонери—люди великого росту, ходять, розпоряжаються, кричать і, чого доброго, бьють по морді. Коли ж прихожу в хату: один лежить в куточку і труситься, другий малого росту, говорить тихо і обращається ввічливо. Які це у чорта революціонери!"

Те діло, которе найбільше нам коштувало клопотів, це було діло про семілітню школу. Школа ця істнувала вже годів два чи три. Ми хтіли з хлопцями пройти курс гімназії, розуміється з своїм напрямком. Але як затяглась поліційна опіка, прийшлось хлопців роскасіровать. Ми їх розібрали по своїх квартирах по два або по три і порішили, не одкладаючи на далі здать їх в гімназію. Тільки що ми встигли це зробить, як на квартиру, де поміщалась школа, явилась поліція з трусом, але застала тільки двох хлопців, а решти в школі вже не було. Почалось слідство. Потягли до одвіту всіх, хто в неї учителював. Ми стояли на тому, що школи в нас не було, бо по закону школою називається таке учебне заведеніє, де єсть не менше семи учнів. У нас же есть по два, по три учні, которі нам доручені родичами за плату (в сумі було у нас 16 учнів). Слідователі звернули увагу на сочиненія учнів. Але ми цього сподівались і через те забрали з школи всі сочиненія на теми більше або менше патріотичні і зоставили такі, що були на теми або індіферентні, або благонадежні. Серед їх слідователь вибрав сочиненія про Дмитрія Донського і допитовався, із-за чого така тема була дана учням: „Как хотите, говорив він, а это с целью прославления свободы!" На це я образився за честь Дмитрія Донського і став допитувать у слідователя, чи він бажав би, щоб Росія досі була підвластна монголам. Слідователь неначе-б засоромився і залишив цей сюжет. Як епілог відносин до поліції за цей час пригадаю екзамен, який нам учинив головний наш опекун, пристав Матковський. Він порішив серьозно занятись довіреним йому надзором. Через те закликав нас по одинці і проїзводив екзамен благонамеренности. Першим попався йому товариш Давиденко, котрий був завідующий школою. Це був чоловік, котрий зовсім не звертав уваги на свій костюм і обстанову. З нього сміялись, що в його костюмі не було ні одного гудзика, а все шнурочки і ремінці. Після Давиденка черга була за мною. Знавши формальні відносини поліції до людей, я зібрав у знайомих ріжні частини костюма, которий в сумі вийшов доволі шикарний. Затім Матковський, глянувши на мене, не витерпів і сказав: „И как тут угадать людей! У одного драна свита і все ремешки да ремешки, а другой прилично одетый". Тоді почався самий екзамен. Памятаю, що перше питання було таке: „Что такое, по вашему мнению, Литва?" Я одвітив, що Литвою називаються губернії Віленська, Ковенська і Гродненська. „Хорошо, сказав він, но кому она должна принадлежать по вашему?"—„Губернии эти принадлежат России, значит, и вопроса об этом быть не может". В такому тоні пішли і дальші запитання, яких я вже і не памятаю. Кінчилось усе наївною виходкою Матковського: „Скажите мне неоффициально, какие вы книжки читали, что можете ответить на всякий вопрос. У меня в будущем году сын поступает в университет, и я б хотел ему посоветовать прочитать эти книжки". Я сказав, що книжок дуже багато, і всіх прочитаних я не пригадаю, але можу йому посовітовать хороший каталог, хоч би книгарні Глазунова і вибрать звідти все, що йому буде здаватися корисним. Відносини мої до Матковського прийняли зовсім несподіваний характер. В звичайних відносинах я почував, что треба йому дать хабаря,

щоб він легче вів надзор. Але ж грошей у мене зовсім не було. Він сам дав мені вихід з цього становища. Тоді губернатором був у Київі доволі ліберальний чоловік Казнаков. Він мав звичай переглядувать місцеві газети, одмічать усі статті про зловживання власти і робить дослідування з цього приводу. Через те поліція його дуже боялась, а ще більше боялась обличительних статтей. Раз до мене явився Матковський і сказав, що я йому можу оказать велику услугу. Діло в тім, що в „Кіевскому Телеграфі" була стаття, де його обличали в якихсь неправильних діяніях по шинкам. Він просив одповісти на це оправдательною статтею. „Окажите мне эту помощь, а моя помощь будет вамъ не лишнею". Я сказав, що можу написать йому статтю, але тільки під умовою, що я не буду її підписувать. „Это пустяки, сказав він, у меня есть сто человек таких, что подпишут". Так установились наші відносини. Він давав одобрительні одзиви про мое „поведеніе", а я раз у два або три місяці писав йому полємічні статті. З відносин до Матковського можу ще згадати доволі характерний факт. „В Кіевскому Телеграфі" якийсь обиватель умістив дуже різку статтю, в котрій жалівся на часті крадіжки в городі і на те, що злодії завжди зостаються не розшукані, бо їх покриває своєю опікою либедський Меркурій. Матковський не добре розумів, в чім діло і порішив попросить пояснення. Раз я седів в Архіві працюючи над актами, коли появився квартальний и спитався, де мене можна знайти. Розуміється, всякий допит поліції не робив на мене приємого враження. Я спитався квартального, чого йому треба. Він попросив вийти в осібну хату і сказав, що Іван Павлович, т. є. Матковський просить пояснить йому „чѣмъ завѣдывалъ богъ Меркурій". Побачивши, що діло сміхотворне, я посовітував квартальному спуститься в професорську лекторію і попросить пояснення у професора Драгоманова, который в університеті завідує грецькими богами. Квартальний предложив мені таке питання: „а може б і ви могли сказать?" я одвітив, що дещо можу сказать, але не ручусь, щоб воно було дуже певне. Він достав книжочку і приготовився. Я нарочито, догадуючись в чім діло, став говорити зовсім сторонне, що по словам Гомера Меркурій проводив душі померших на той світ, що греки лічили Меркурія опікуном злодіїв. Квартальний, записавши остане указаніе, сховав книжочку і став мені дякувать. „Да почекайте, сказав я, може я ще що пригадаю!" „Нет, сказав він, совершенно достаточно". І з тим пішов.

Початок української громади [1]).

Вертаючись до кружкових наших відносин після розрива з польською корпорацією, ми порішили прилучиться до української громади, котра вже тоді істнувала,—але про це буде в иншій частині споминів,— а також завести правильні зносини з редакцією „Основи". Для цього доручили мені поїхати в Петербург і завести стосунки з редакцією. В редакції Василь Михайлович Білозерський прийняв мене дуже привітно й ознайомившись загалом з тим, що я міг сказати, попросив зайти у вечорі на довшу розмову. Вислухавши загальну характеристику відносин у нашому краї польської суспільности до українства, він предложив мені письменно це виложити. Так як я ждав цього, то у мене була готова стаття Рильського про ці відносини, котру я й оддав Білозерському, зро-

[1]) В цьому місці в рукопису стоїть довга риса, яка розділяє текст. До цього розділу ми й відносимо назву останнього розділу, що її було дано самим Антоновичем.

В. М.

бивши де-які доповнення по його вказівкам.[1]) За тим редактор сказав, що журнал буде зовсім одкритий для нас і просив співробітничать в ньому. А за тим просив дрібні біжучі факти вже як інформації присилать в редакцію. Ми з цього дозволу скористувались доволі широко. В „Основі“ появилась друга стаття Рильського вже за його підписом і за тим дві мої статті, теж з підписом. Друга з них моя „Исповѣдь“ викликана полемікою польського літератора Фіша (Подаліца) була остатнім голосним актом розрива з польською суспільностію.[2])

Зараз після приїзду мого в Київ—це було в 1850 році, я постарався як можна більше познайомитись з українською літературою й джерелами української історії. Доставать ці джерела було доволі трудно. Недавно пройшов процес кирило-мефодієвського братства і через те доставать усе українське було трудно. Так, три роки всі мої росшукования, щоб ознайомитись з творами Шевченка були даремні. Допіро на третій рік я міг достати „Чигиринського Кобзаря“ і то під великим секретом. Джерел до української історії було не багато в ті часи. „История Руссов“ була заборонена. Я достав її в рукописному виді у букініста на Подолі. За тим прочитав Бантиша, Маркевича й Ригельмана, літописи Грабянка і Самовидця й, накінець, літопись Величка, котора дала мені багато знання: розуміння козацької епохи. За тим довелось мені прочитати три томи „Киевлянина“, що видавав Максимович, кілька томів „Молодика“ харківського, та збірники пісень: Максимовича, Метлинського й Срезневського. Цими книжками в той час обмежувались всі джерела для українофільства. Разом з тим став я шукати серед товаришів людей, що більше мене знали й займались українськими ділами, але на нещастя таких людей, здається, зовсім не було. Серед студентів ніхто не говорив по українськи й мої питання про літературні та історичні джерела зустрічали як зайву й ексцентричну вигадку. За три роки я зустрів тільки одного чоловіка, который мав хоч слабе, але все ж таки поняття про те, чого я добиваюсь. Це був студент Самусь, котрий дав мені збірники пісень, але далі цього сам він не йшов. Допіро на четвертий год я зустрів доволі оригінально двох людей, котрі більше або менше відчували українську національність. Про одного з них, Николая Сильвестровича Ковалевського, я почув серед товаришів сміхотворне оповідання, що він постоянно розказує про українську національність і, як сміялись товариші, хоче бути малоросійським імператором. Я зараз же пішов до його знайомитись. Це був чоловік вже не першої молодости, літ під тридцять, дуже доброго й привітного характеру, з виробленим національним почуттям. Другий чоловік, про которого я зовсім випадково дізнався, був медик Федір Панченко. Про його я прочув, що він чоловік оригінальний. Жив він в общих квартирах казенно-коштних студентів. До його прийшли побачитись його батько і брат, обидва селяне, і він не тільки не соромився, але дуже привітно вітав їх, що привело в удивленіє його товаришів по камері.

Незабаром познайомився я з Панченком. Від його першого почув я про Кирило-Мефодієвське братство, і він мені добув „Чигиринського Кобзаря“. Так склався перший кружок український, з которого потім розвилась „Громада“.

В. Міяковський.

---

[1]) Стаття ця була надрукована в „Основі“ з подписом „Грицько Чорний“. Прим. в рукоп.

[2]) Тут кінчається новий текст і далі йде як в Л. Н. В. кн. 9, ст. 406—407.

ЗАПОВІТ ОЛЕКСАНДРА II і ОКРАІННА ПОЛІТИКА.

На початку Жовтневої революції мені випадково пощастило перечитати бувше раніш недоступне діло одної з центральних установ колишнього міністерства імператорського двору. В ділі знайшлася копія заповіту Олександра II, якого, як відомо, ніде досі не було оголошено. Копія заповіту була власноручно засвідчена що до вірности з оригіналом Олександром III.

Усякий, кому доводилося мати діло з рукописами Олександра II, відразу міг переконатися, що ця копія є найдокладніша копія з оригіналу: в ній додержано всі характерні особливості рукописів Олександра II: незмінні риски після крапок, ряснота нових рядків, підкреслення слів і т. и.

Заповіт було написано в Ліваді 8/20 вересня 1876 р., значить за 4½ років до події 1 березня 1881 р. З діла видно, що заповіт відносився до 1881 року, цеб-то, що його не було скасовано ніяким пізнішим роспорядженням.

Як читач довідається, заповіт має сімейний і політичний характер. Мало не всі сімейні навчання носять політичний зміст. Що до державного ідеалу, якого заповідав Олександр II своїому синові, то він дуже короткий і цілком визначений. Силу Росії Олександр II вбачав у монархічнім устрії й в охороні єдности держави; він навіть визнавав за згубне окремий розвій окремих народностей своєї імперії.

Де-які заповітні вимоги підкреслено такими словами, як „заклинаю", що 4 рази повторюється в документі.

З окремих частин заповіту звертає на себе увагу посилання на заповіт Миколая I, родинне атестування Олександра III й особливе призначення одного з капіталів, про що написано було власноручного листа до наслідника. Мабуть це останне роспорядження відносилося до морганатичної сім'ї Олександра II.

Під час розрухи 1917 р. в Петербурзі, архіви державних установ перебували в прикрім становищі, а де-які цілком загинули. Можливо, що в революційнім вогні знищено й заповіта Олександра II. Коли-б це сталося, то нижче подана від мене копія буде єдиним джерелом збереження для історії цього документу.

Значіння він має й для історії України, яко частини бувшої Російської імперії, хоч про Україну в ньому й не згадується. А одна з заповітних вимог одбивалася й на українському питанні—це заборона окремого розвитку народів, яка висловлена в дуже загальній формі й яку автор заповіту ідеологічно мотивує умовами державної єдности й могутности Росії.

Перший у Київі, кому мені довелося показати цей історичний документ, був шановний історіограф небіжчик В. С. Іконніков. Він дуже радив мені як-найшвидче надрукувати заповіта, аби зберегти його для історії та щоб попередити появлення апокрифів і підробки. Відсутність у Київі наукових журналів перешкодила мені це зробити й до цього часу.

Нижче подаю заповіт з захованням усіх особливостей оригіналу й правопису:

Ливадія 8/20 сентября 1876 г.

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа, аминь.

Лучшаго совѣта дѣтямъ моимъ не могу дать, какъ то, что завѣщалъ намъ незабвенный Родитель нашъ: Завѣщаю имъ всѣмъ любить и чтить

Родительницу ихъ.—Пещись о ея успокоеніи; предупреждать ея желанія и стараться утѣшать ее нѣжною ихъ попечительностію.—Никогда ничего важнаго, во всю ихъ жизнь, не предпринимать, не испросивъ предварительно ея совѣта и материнскаго благословенія.

Заклинаю ихъ не забывать никогда словъ ихъ Дѣдушки, которыя я имъ часто повторялъ,—что вся ихъ жизнь должна быть посвящена службѣ Россіи и ее Государя, чувство, которое въ сердцахъ ихъ должно быть нераздельно.

Тоже заклинаю и всѣмъ прочимъ членамъ нашего семейства.

Я увѣренъ, что сынъ мой, Императоръ Александръ Александровичъ, пойметъ всю важность и трудность высокого своего призванія и будетъ и впредь, во всѣхъ отношеніяхъ, достоинъ прозванія честнаго человѣка, которымъ величалъ его покойный старшій братъ его Никса.—Да поможетъ ему Богъ оправдать мои надежды и довершить то, что мнѣ не удалось сдѣлать для упроченія благоденствія дорогого нашего отечества.

Заклинаю Его, не увлекаясь ложными теоріями, пещись о постоянномъ его развитіи, основанномъ на любви къ Богу и на законѣ.—Онъ не долженъ забывать, что могущество Россіи основано на единствѣ государства, а потому все, что можетъ клониться къ потрясенію сего единства и къ отдѣльному развитію различныхъ народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо.

Благодарю Его въ послѣдній разъ, отъ глубины нѣжно любящаго Его сердца, за Его дружбу, за усердіе, съ которымъ Онъ исполнялъ служебныя свои обязанности и помогалъ мнѣ въ Государственныхъ дѣлахъ.

Заклинаю всехъ прочихъ сыновей моихъ и всехъ членовъ нашего многочисленного семейства, любить и чтить своего Государя, отъ всей души служить Ему вѣрно, неутомимо, безропотно, до послѣдней капли крови, до послѣдняго издыханія и помнить, что имъ надлежитъ примѣромъ быть другимъ, какъ служить должно вѣрноподданнымъ, изъ которыхъ они первые.

Ставлю имъ въ примѣръ всѣхъ трехъ братьевъ моихъ и благодарю ихъ отъ души за ихъ вѣрную и добросовѣстную службу.—Увѣренъ, что они и Сыну моему будутъ продолжать служить съ тѣмъ же усердіемъ.

Сыну моему Александру принадлежитъ по праву первородства, (Аничковскій) собственный дворецъ въ Петербургѣ и Гатчинскій съ имѣніемъ и со всѣми принадлежностями, за исключеніемъ тѣхъ вещей, о которыхъ упомянуто будетъ ниже.

Ему же долженъ принадлежать собственный арсеналъ мой, находящійся въ одномъ изъ павильоновъ Аничковскаго Дворца, равно и въ Царскомъ Селѣ.

Ему же завѣщаю, подаренное мнѣ покойнымъ Родителемъ, Бородинское имѣніе и желаю, чтобы оно всегда оставалось у старшаго въ родѣ.

Собственный капиталъ мой, хранящійся въ кабинетѣ, раздѣлить поровно между всѣми сыновьями моими, такъ какъ часть, причитавшаяся дочери моей, была уже ей выдана при бракосочетаніи, и съ тѣхъ поръ для нее ежегодно откладывалась только 6-ая часть того, что я могу добавлять въ мой собственный капиталъ, чему и велся особый счетъ въ кабинетѣ.—Часть эту слѣдуетъ ей выдать послѣ моей смерти.

Часть капитала, причитавшагося сыну моему Алексѣю, получила уже особое назначеніе, о чемъ дано было особое приказаніе кабинету, которымъ онъ и долженъ руководствоваться при выдачѣ ему остального капитала.

Другому капиталу моему, въ кабинетѣ же хранящемуся, подъ названіемъ Особаго Собственнаго Капитала, даю особое назначеніе, указанное въ письмѣ моемъ къ сыну Александру, которое должно быть вручено ему послѣ моей смерти.

Благодарю отъ глубины сердца всѣхъ меня любившихъ и мнѣ вѣрно служившихъ. Прошу всѣхъ, кого могъ огорчить неумышленно, меня простить.

Прошу похоронить меня въ Петро-Павловскомъ соборѣ, у ногъ столь нѣжно любимой мною покойной дочери моей Александры, близь стѣны.—Не могу при этомъ не поблагодарить Бога отъ всей души за счастіе, которое онъ намъ даровалъ ее рожденіемъ и во все время короткой ея жизни на этомъ свѣтѣ.—

Нѣжная любовь ея, отъ самой колыбели, была величайшею моею радостью.

Желаю, чтобы меня похоронили въ мундирѣ Л. Г. Преображенскаго полка, въ которомъ я началъ мою дѣйствительную службу.

Образъ Спаса Нерукотвореннаго, который до кончины батюшки всегда возился со мною, долженъ быть повешенъ у моей гробницы.

Крестъ, который получилъ при крещеніи, оставить на мнѣ, равно и всѣ образа и кольцы, которые носилъ.

Оставить на мнѣ такъ же браслетъ съ портретомъ Лины, который никогда меня не покидалъ.

Я умираю съ благодарнымъ сердцемъ за все благо, которымъ Богу угодно было меня наградить, съ пламенной любовью къ нашей матушкѣ Россіи, которой служилъ по крайнему моему разумѣнію, и сожалѣю только что не могъ произвести всего того добра, котораго столь искренно желалъ.

Прошу всѣхъ меня любившихъ молиться за успокоеніе души моей, которую предаю милосердному Богу, съ твердою надеждой на Его благость.

Аминь.

Подлинное писано и подписано собственною рукою въ Бозѣ почившаго Государя Императора Александра Николаевича: „Александръ".

Съ подлиннымъ вѣрно: Александр (собственноручная подпись императора Александра III).

М. Корнилович.

НЕВІДОМА ДРАМА ПАНАСА МИРНОГО.

Серед рукописів редакції Літературно-Наукового Вістника знаходилась невідома драма Панаса Мирного (Панаса Рудченка) [1]) під заголовком „Не вгашай духу", життьові малюнки в п'яти справах (227 сторінок), яка лишилась ненадрукована через те, що видання Літературно-Наукового Вістника було припинено, тепер вона передана до Полтавського Пролетарського музею.

Написана ця драма в 1905 р. Частина її, яка знаходиться в Полтавському Пролетарському музеї (№ 95) має дату 25/I III 1905. Задумана вона-ж була мабуть раніше, бо серед паперів П. Мирного є чернетка адреси

[1]) За можливість скористуватися з цієї рукописи приношу свою подяку Н. Д. Романович-Ткаченко.

Заньковецької від 23 грудня 1903 р. (№ 106), а з приводу її 25-річнього ювілею кілька поезій (№ 30—32). Таким чином, видно, що діяльність цієї видатної артистки цікавила П. Мирного, наслідком того, крім поезії, явилась і його драма в котрій він, як побачимо нижче, змалював постать Марії Костантинівни. Дія відбувається, очевидно, в початку 80 р.р. минулого століття; у п'єсі говориться про заходи ліберальної київської професури, про відкриття В. Ж. Курсів, що було в початку 80 р. XIX ст.

До повітового міста після скінчення гімназії в Київі повертається молода дівчина Харитя Зайчиха. В останні два роки перебування в Київі, Харитя оберталася в гуртку молоді, який складався з гімназисток та студентів і який читав ріжні книжки, балакав та сперечався про те, що було написано в цих книжках, а нарешті тут співали та танцювали під роялю (42—43). Читала ця молодь більш такого, що сприяло виробити погляд на людське життя. Кожен задумався над тим, чим йому стати, як доведеться школу покінчити... Як своє життя заснувати так, щоб з його більше всього було користи за-для краю й народу. (42—43). Це був звичайний культурно-освітний гурток, який мав на меті виробити у своїх членів певний громадський світогляд. І Харитя гадала після скінчення гімназії поступити на Вищі Жіночі Курси в Київі, про відкриття яких тоді були зроблені заходи ліберальною Київською професурою, і іменно на педагогичні курси, бо, скінчивши їх, зразу можливо, по її словам, братися до діла (45). Крім того, її вабить до себе історія, Тут і про життя людей дізнається, і про тих великих поводарів, що вели їх за собою, допомагали вибитись на волю, заснувати краще життя. Окрім цього, тут може бути особистий виділ про письменників й письменство, що теж її дуже цікавить (45). Одним словом, це звичайна дівчина, яка стремить до широкої освіти, дівчина, яка ще не має певної громадської мети і яка думає, що перш усього треба „набути найбільше знання, а як ним скористуватися, про це вона ще не гадала. Їй здавалося, що це само потім прийде" (46).

Дома у Хариті є мати—звичайна добра жінка і дядько Петро Петрович Хмара, бувший педагог, який через свої українські погляди мусів вийти в одставку і живе на пенсії. Це тип поступовця з т. з. утопічно-соціялістичними поглядами. Його світогляд ясніше всього проступає в його бесіді з Гунею-радикалом. Петро Петрович каже, що у нас самих, у житті людському є ті перепони, що не дають зразу всього добути. Треба потроху та помалу до всього доходити, камінець на камінець накладати, вивести ту чудову будівлю, що приведе людське життя в царство боже (68). Нам історія показує й доказує, що життя людське простує своїм натоптаним шляхом, і як ти його не спихай з тієї стежки, а воно знов на неї повертає. Усе робиться по черзі, поспіль одно за другим. Коли і лучиться иноді могучим реформаторам збити його з натоптаного шляху, перескочити через чергу, то того нічого доладного не виходе. Візьміть ви першу революцію у французів. Що то за радикальні були заміри! А куди їх знову життя повернуло?" (69).

Але як конечний ідеал він має соціялістичні думки. Він думає, що життя громадське повинно бути улаштовано на зовсім инших засадах, ніж ті, які він бачив навкруги себе, щоб усі рівні були, усі однакове право мали, кожний володів тілько тим, що сам своїми руками спроможеться заробити. А то тепер як завелося? Люде помежувалися так, що в одного, куди-б тільки він не задумав,—всюди доступ,—і до панування, і до служби, і до науки; а в другого — тільки й права, щоб мозолявими руками собі хліб загорювати (152),—і він малює ідеал такого життя, здійснення якого ми бачимо у відомому творі Панаса Мирного

„Сон". Очевидячки, це були улюблені ідеї самого автора, коли він висловлює їх і від самого себе, і доручає їх висловлювати дієвим особам своїх творів. Між иншим Петро Петрович був якимсь видатним громадським діячем, бо коли Харитя їхала додому, то у Київі їй всі казали: „Щаслива ти, що їдеш додому. Там Петро Петрович живе... багато він знає, дуже освічений чоловік... отого послухати" (46). Але, як ми вже казали, по своїм поглядам, Петро Петрович належить до типу поступовців, до дрібно-буржуазної інтелігенції, і цій останній надає великого значіння в історії. В бесіді з Гунею він каже, що у нас досі тільки й є два стани— пан та мужик, а до тієї буржуазії, що в Європі так пеклувалась про освіту людей та про їх права, нам ще далеко" (67). Проти такого погляду рішуче повстає Гуня і каже, що нам зовсім не треба тієї хімерної буржуазії, з її химерними витівками, коли вона не принесла людям справжнього щастя, ні однакового за-для кожного достатку. Сама набула собі всякого добра, тай верховодить, а про бідноту, та про тих, хто не зміг видратись угору, їй байдуже (67). Повстає Гуня і проти народолюбства в формі українства, проти милування тими одмінами, якими одрізняється одна порода людей від другої і які перечать їм полюбити одно одного, стати братами (70). Гуня каже, що він по породі українець, а по думках чоловік тай годі, любить всіх людей однаково (72). Але такій думці заперечує українець Юрасенко, який каже: „Ото-то й є, що ви, космополіти, зарубили собі на носі, що народолюбство доводе тільки до ворожнечі поміж людьми і не сприяє братерству, а це—брехня" (70). Всіх разом на його думку, любити не можна, і космополітизм із його любов'ю до всіх людей є роспутство, яке нагадує роспутство тих жінок, що люблять усіх чоловіків (72). Таких же думок відносно національного питання додержується і Петро Петрович, укладаючи в них той соціяльний зміст, про який говорилось раніше.

Серед таких обставин, повернувшись додому, опинилась молода дівчина Харитя, яка ще не встигла витворити собі певного світогляду. До її приїзду в будинку матері було дуже сумно, бо через лібералізм Петра Петровича в неї ніхто не бував, боячись себе скомпрометувати. Але, коли приїхала Харитя, то у неї почала бувати молодь, яка і задумала зробити українську виставу з благодійною метою. „Добрий" справник дозволив таку виставу тільки з тим, щоб про нього не оголошували в газетах, і була поставлена „Наталка Полтавка". Всі, хто приймав участь у цій виставі, дуже добре грали, і особливо Харитя, так що це зробило дуже велике враження на місцеву публіку, і навіть протопоп міста Хведір, захопившись театром від переказів своєї матушки, яка була на виставі, прийшов подякувати Хариті за її гарну гру. Захопився грою Хариті, а ще більше її красою, і місцевий інженір Крушельницький, який теж прийшов до Хариті подякувати їй „за то высокое наслаждение, которое доставила (ему) ее бесподобная игра, так очаровавшая всех" (104) і крім того попрохати артистів, щоб вони поставили цю саму п'єсу в його залізничних майстернях, щоб дати розумну розвагу робітникам. Артисти погодились, спектакль було поставлено, а нарешті Крушельницький закохавсь у Хариті і зробив її пропозицію стати його дружиною. І ось у душі Хариті підіймається страшенна боротьба, так що вона навіть заслабла. Автор не малює нам докладно причин цієї боротьби—треба думати, що Харитя закохалась тільки зовнішньою красою Крушельницького, але своїм серцем почувала, що він чоловік не добрий. Мати проти цього шлюбу, бо Крушельницький був поляк, а Петро Петрович радить Хариті тільки тоді виходити за Крушельницького заміж, коли вона почуває, що дійсно його кохає. Але Крушельницький остаточно привабив до себе Ха-

ритю тим, що обіцяв їй повну волю учитись, грати і взагалі розвивати свої артистичні таланти. Шлюб Хариті з Крушельницьким був нещасливий. Крушельницький виказався чоловіком недобрим, хапуном, ворогом усякого визвольного руху, і коли почалось перше непорозуміння між ним і його жінкою з приводу того, що вона продовжувала свою артистичну діяльність, то він навіть зробив донос на її дядька Петра Петровича, обвинувачуючи його в крамольних ідеях. Про все це дізналась Харитя, і, нарешті, покинула свого чоловіка, щоб не забруднити своєї чистої душі в тих обставинах, в яких вона опинилась. Якраз у цей час її знайомий, який теж приймав участь у виставах, Довбиш, бувший офіцер, який кинув військову службу, щоб бути вільним, одержав від Кропивницького оповістку про те, що Кропивницький закладає свою трупу і має думку удатись до столиці. Кропивницький запрохував і Довбиша в свою трупу і питав, чи не знає він ще кого, хто-б згодився до його заміру пристати. Особливо йому жінок та дівчат зовсім бракувало. І Довбиш пропонує Хариті: „Давайме разом утирати заплакані очі матері Україні“ (215). Харитя кидає свого чоловіка, і цим закінчується п'єса.

Уже із переказу змісту п'єси видно, що вона не має драматичної дії,—це дійсно життьові малюнки, як казав їх автор. Відомо, що Панас Мирний не мав видатного драматичного таланту, не проявив він його і в цій п'єсі. Велика п'єса складається із балачок дієвих осіб, які й виявляють свої характери в бесідах [1]). З де-якими особами ми уже познайомились, залишилося сказати де-кілька слів про других.

Це перш усього о. Хведір Гуня, батько того молодого радикала, про якого ми вже казали. Це звичайний піп, який тільки і пеклується про свою кешеню і про те, щоб у нього було побільше парафіян. Як він міг захопитися театром через переказ своєї матушки, це залишається незрозумілим,—це зроблено тільки для того, щоб і цей тип вивести перед очі глядачів.

Досить живий тип, але звичайного обивателя, реготуна, намальовано в постаті старого Сидора Трохимовича Юрасенка, міського скарбника. Останні типи міської інтелігенції, зараховуючи сюди і молодого українця Юрасенка, теж штукаря, дуже бліді і не виразні.

Більш яскравости ми бачимо в народніх типах—бабі Килині і покоївці Прісці. Перша являється типом, правда не новим, самовідданої слуги, яка виходила баришню Харитю й до кінця хоче пеклуватись про неї, а друга—Пріська це тип моторної дівки, яка попсована міським життям і може скакати в гречку зі своїм паном.

В основу цієї п'єси, можна думати, лягли дійсні події, а в де-яких образах, намальованих у ній, ми можемо бачити дійсних людей, які навіть живуть і до сього часу.

Так у Довбишу офіцері, якого автор малює, як чоловіка високого росту, з чорними довгими усами, який виглядає дужим козарлюгою,—без усякого сумніву, можна бачити Миколу Карповича Садовського. Якраз у той час, коли відбувається дія у п'єсі (в початку 80 р.р.) М. Садовський служив офіцером у Бендерах і грав разом із М. Заньковецькою в аматорських спектаклях: уже тоді вона зробила на нього „страшенне враження, як незвичайно талановита людина“. (М. Садовський, Л. Н. В. 1907, кн. VI, 410). У Хариті тоді треба бачити М. К. Заньковецьку, яка теж, як і Харитя, походила з дідицького роду, скінчила гімназію, правда не в Київі, як Харитя, а в Чернигові, де вона ще гімназисткою брала

[1]) Чимось штучним показується і те, що Харитя, дочка богатої господині, 5 років вчилась у гімназії в Київі і ні разу за цей час не була дома.

участь у виставах учнів і робила велике враження („Україна“ 1907 р. XI—XII). Харитя теж, пробуваючи в Київі, грала Н. Полтавку і, по словам Юрасенка, дуже гарно (57). Покинувши військову службу, М. Садовський, по пропозиції М. Л. Кропивницького, поступив в українську трупу, (ibid. 404), що зробив і Довбиш, а потім, коли Кропивницький склав свою окрему трупу і треба було для неї прем'єрку, то указав йому на Заньковецьку, яка й виступила перший раз у трупі Кропивницького в ролі Н. Полтавки [1]).

В особі-ж поважного навчителя, Петра Петровича, який має великий вплив на всіх, хто коло нього обертався, треба бачити відомого Дмитра Павловича Пильчикова, який залишивши урядову посаду в Полтаві, оселився в Харкові, де й жив до кінця свого віку (1893 р.). Останній період його життя в Харкові носив на собі характер миру та супокою без особливих турбот, без особливих хвилювань, каже в своїх посмертних згадках про нього Іван Сердешний („Правда“, 1893 р., 696). До кінця свого віку небіжчик Пильчиков невтомно працював за-для свого ще більшого саморозвитку, хоч він мав уже без того широкий та міцний ґрунт всебічної ерудиції. Хата його була відчинена як для української так і для московської молоді, і кожен міг почути від нього любе та правдиве слово по тому чи иншому питанню, яке-б його зацікавило. Автора спогадів Пильчиков зі сльозами на очах благословив щирим словом на рідну працю на трудному безпросвітному шляху до щастя та волі України (ibid). Про великий вплив Дмитра Павловича на брата М. Садовського—Івана Тобілевича—ми знаходимо дані в спогадах Софії Тобілевич. Іван Тобілевич, познайомившись з Пильчиковим, увесь свій вільний час просижував у надзвичайного вчителя. З цього часу він почув, що наступила нова ера для його духовного розвою, що його сіре, одноманітне життя росцвітає живим цвітом нових питань і інтересів. Самий спогад про Пильчикова й на схилу життя запалював в душі Івана давній молодий ентузіязм, який будили йому проповіді того справжнього апостола науки й народолюбних ідеалів. Тільки дякуючи його ясному розумові, його силі слова й переконань, що гуртувала біля нього думаючу молодь, Іван став тим, чим він був вже до кінця віку, щирим народолюбцем узагалі, а свідомим українцем зокрема (Л. Н. В., 1913 р., III, 531).

Таким чином, великий вплив Пильчикова на одного з сім'ї Тобілевичів—Івана нам відомий. Певне він міг відбиватися через Івана і на других членах цієї славної родини. На жаль, ми не знайшли ніяких даних про родинні звязки М. К. Заньковецької з Пильчиковим (як у Хариті з Петром Петровичем), може їх і не було, письменник може й вільно комбінувати факти дійсности, але тепер нам стає ясним, відкіля й у Тобілевичів і у М. К. Заньковецької явилась така любов до рідного краю й до рідного театру—все це з'ясовується впливом Дмитра Павловича Пильчикова, образ якого й намалював нам Панас Рудченко в постаті Петра Петровича, показавши його значіння для розвою української свідомости серед тих тяжких умовин, в яких тоді приходилось жити.

Все те, що ми сказали про цю п'єсу Мирного, разом з тим, що ми здобуваємо з аналізу другого його твору „Пропаща сила“, кидає де-який світ на процеси творчости нашого письменника. Очевидячки, він належав до так званих поетів-реалістів, які в своїй творчості виходили од дійсности і тільки цю

[1]) В бабі Килині—няньці Хариті П. Мирний, очевидячки, обмалював відому няню М. К. Заньковецької, стару бабу Сухондиху, від якої Марія Константиновна—як каже її біограф—пройнялася любов'ю щирою до простого люду, полюбила українську мову, українську пісню (О. Корольчук, На честь сорокалітньої праці М. К. Заньковецької).

дійсність комбінували, перетворювали в своїй фантазії відповідно своїм художнім завданням.

І ця драма, як і інші твори П. Мирного, перейшла також через цензуру його старшого брата Івана. Яку участь узяв Іван в утворенні цієї п'єси, ми сказати не можемо, бо про це не залишилось, наскільки нам відомо, ніяких слідів у паперах П. Мирного, але в остаточній рукописі 1905 р. є дві вставки Івана, написані його рукою. Одна знаходиться в справі 3 на стор. 105. Сидір Петрович каже о. Хведору між иншим таке: „Всі гріхи наші на себе приймаєте... Другий би не видержав такої ваги, а ви слава тобі господи". Потім він каже, що о. Хведір любить дуже жидів христити—„жидів христите—аж усі кричать! а найбільше по части женського полу, тоб-то жидівок—преимущество оддає женському полу". Тут же в цій вставній Іваном сценці о. Хведір дуже пеклується про те, щоб у нього було побільше прихожан, і каже католику Крушельницькому, що йому треба належати до його приходу, бо він усе-таки християнин. Друга вставка зроблена Іваном на стор. 114. Петро Петрович балакає з Крушельницьким про політику, але Крушельницький каже, що він нею не цікавиться й гадає, „що якби в Польщі було меньше волі, то вона б існувала і по сей час."

М. Марковський.

ЛИСТИ Л. УКРАЇНКИ ДО МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО.

I.

Київ, 13 грудня, 1893 року.

Високоповажаний Добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в редакції „Дзвінка". Товариство Педагогичне у Львові згодилося на те, щоб українські твори надсилані до Дзвінка редагувались у Київі і щоб до Львова посилалися звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому Дзвінок має виходити в иншому форматі, але в подвійному об'ємі і через те в ньому могтимуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані [1]) в скількох числах, себ-то який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися тої засади, якої досі трималася Редакція Дзвінка, що приймала тільки такі оповідання, які поміщалися в одно число. З тієї засади вийшов той скуток, що числа стали наповнятись писаннями дуже стислими об'ємом, а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі останнього часу у Львові нікому було занятись Дзвінком. Ми одважилися приняти на себе редактування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редактуватись. Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльности і буде редагування Дзвінка. Отож тепера ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали Дзвінкові своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помочі при сій не блискучій але користній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось

[1]) В оригіналі помилково: друкові.

отримати від вас, ми прийматимем з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від ймення всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею.

Щиро поважаюча Вас

Леся Українка (Л. Косач).

Прошу писати на адресу: Київ, Стрѣлецкій переулок № 9, Лариссѣ Косач. Або: Київ, Маріинско-Благовѣщенская № 105, Людмілі Мих. Старицькій.

II.

Чернівці, ул. Новий Сьвіт, 61.
11/v (28/iv) 1901.

Високоповажаний Добродію!

Ще перед Великоднем отримала я від п. Чернявського запросини до участи в Вашому Чернигівському Збірнику та через дуже прикрий стан свого здоровья не могла тоді ні віршів переписати, ні навіть на листа як годиться відповісти. Дуже прошу, нехай п. Чернявський вибачить мені сю негречність, що й тепер не пишу до нього просто, а се тим, що я згубила його адресу, чи може лишила її ненароком вдома.

Тепер я оце від двох тижнів пробуваю в гостині у п. Ольги Кобилянської, отже ми зважили послати наші вкладки літературні вкупі, та ще взяли три вірша від п. Маковея, що теж тут в Чернівцях мешкає. Сподіваємось, що наша посилка прийде ще не занадто пізно.

Як-би до Вашого Збірника мої „Єгипетські фантазії“ не придались, то дуже прошу прислати мені їх назад, бо переписування мені тяжче йде ніж складання віршів, а тим часом треба вже помалу братись до переписування для того видання віршів моїх, що має таки вийти (може я зберу на те енергію!) на Україні російській.

Мій щирий привіт Вам з дружиною, п. Чернявському і всім, хто мене собі пригадує у Чернігові. Панна Ольга Кобилянська теж просить привітати Вас і просить вибачити, що не пише Вам сама через надмір літературної і всякої иншої праці.

З найбільшою повагою *(Л. Косач)*.

III.

10/i. 1904. Тіфліс.
Тер-Гукасовська, 2.

З Новим Роком!
Високошановний пане Товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я вам на ваш ласкавий лист, але 2 не хотіла посилати відповіді, поки не перепишу і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на прелімінарний розгляд (бо там, здавалось мені, треба дещо перевірити з історичного погляду). Я воліла послати вам той вірш ніж оці, що тепер посилаю, бо на мою думку, той мені більше вдався, та що-ж коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу вас далі затримувати з друком, тай неподоба-ж було-б мені і „взяти назад“ свою обіцянку, бо я-ж її дала щиро, а не „для годиться“.

Вірші сі ніде ще не були друковані, тай написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я-б може вам що ліпшого послала (і давно вже!), а так—вибачайте й на сьому!

Мій щирий привіт вашій дружині. З правдивою пошаною до Вас.

Ваша товаришка *Л. Косач.*

Подані тут три листи взято з дуже цінного і не вповні ще розібраного архіву М. М. Коцюбинського, що зберігається в І-ому Чернигівському Музеї (б. В. В. Тарновського). Ними й обмежуються поки-що всі сліди листування Л. Українки з Коцюбинським.

Перший з листів (13 грудня 1893 р.) стосується до відомої уже справи з организацією в Київі помічної редакції „Дзвінка“ і доповнює кількома рисами оповідання Л. М. Старицької-Черняхівської.

„На першу чергу задумано було з літературних справ піднести „Зорю“ і „Дзвінок“. Заложено було навіть у Київі так зване „Літературне бюро“. На молодших упав обов'язок прийняти на себе редагування „Дзвінка“.

„Леся захопилася всім серцем цією справою. Ми уложили вже кілька номерів з оповіданнями, з науковими розправами, з віршами і навіть із загадками і віршованими загадками для менших дітей. Як зараз пам'ятаю, ці шаради Лесині були дуже влучні і веселі, і ми самі з охотою розгадували їх. Але праця наша тривала недовго: вийшло якесь непорозуміння з львівською редакцією, і ми залишили нашу працю. „Дзвінок“ лишився при старій редакції і старій програмі“. („Старицька-Черняхівська, Л. Хвилини життя Лесі Укр., Літ-Наук. Вістн. 1913, X, стор. 17).

Другий лист становить відповідь Лесі Українки на запросини взяти участь у присвяченому пам'яти Куліша Збірникові „Дубове листя“, в редагуванні якого, поруч Б. В. Грінченка, брали участь М. Ф. Чернявський і Коцюбинський.

„Єгипетські фантазії“ (1. Сфінкс, 2. Ра-Менеїс), що їх прислала Леся У., під тою-ж загальною назвою і видрукувані (Дуб. Л., стор. 67—72). Вкладка Кобилянської — блискуче оповідання „Битва“ (там же, стор. 158—175). Із вкладки О. Маковея уміщено нарис „Самота“ і вірші „Думка“ та „Коли умрем і заростем квітками“ (там же, стор. 176—185).

Третій лист,—Тифліський, з. 10. І. 1904,—є відповіддю на циркулярного листа Коцюбинського і Чернявського до українських письменників з запросинами взяти участь в альманаху, яким би „задовольнялись потреби інтелігентного читача“ і який би містив твори „на теми соціяльні, психологічні, історичні і инш.“ Лист цей був розісланий на початку 1903 р.,—принаймні, відомий з друку лист до П. Мирного („Черв. Шлях“ 1923, кн. 9, стор. 198—199) має датою 28. І. 1903. Альманах мав спочатку називатися „На новий шлях“, але потім назву з пропозиції Коцюбинського було змінено на иншу: „З потоку життя“ (вийшов у Херсоні р. 1905).

Зіма 1903—1904 р. в творчости Л. У. була мало продуктивна; цим, певно, треба пояснити в передостанньому абзаці листа: „Як-би були ліпші часи“... і т. д.

— Вірш, пересланий на прелімінарний розгляд до одного вченого чоловіка, поема „Одно Слово“, яку Л. У. справді посилала на розгляд проф. А. Ю. Кримському.—Вірш, присланий до альманаху („Було це за часів Святої Германдади“) видрукуваний в ньому („З потоку життя“ Херсон 1905, стор. 157). Його рукопис в Архіві Коцюбинського зберігається.

Подав М. Зеров.

ДУМА ПРО СОРОЧИНСЬКІ ПОДІЇ.

(1905 р.)

Мало не кожен випадок у громадському житті м. Полтави на протязі послідніх десятиліть відбивався в рукописній літературі на російській та українській мовах. Українською мовою, найбільше віршами, озивався анонімно Панас Мирний. Згадаймо постанову земства про різки для селян (1895 р.), про шукання місця для пам'ятника Котляревському і т. и. Чернетки всіх цих віршів і знайшлися в автографах Мирного, що зберігаються в Полтавському музеєві.

Але дивно, що в тих автографах нема ніякісенького відгомону на відомі сорочинські події 1905 р., котрі почались кривавими розправами в Сорочинцях, а закінчились у Полтаві, де забито було совітника Філонова, що був на чолі „карательнаго отряда“ [1]).

До останнього часу можна було думати, що ці події відбились тільки в полтавській пресі того часу, а рукописної літератури так і не було.

Алеж от, бувши в Миргороді, я одержав від вп. Оп. Ю. Сластьона для Полтавського музею рукопис, на аркуші білого паперу, досить заялозеною, на котрім, на перших двох сторінках, рукою В. Г Короленка, досить чітко, з невеличкими поправками написана дума, під назвою „Чорна неділя у Сорочиньцяхъ (про Барабаша)“.

Передаючи думу, д. Сластьон додав такі згадки про походження її.

В часи сорочинських подій, коли помічник справника Барабаш та совітник Філонов „усмиряли“ сорочан, загального знущання зазнав і відомий, тепер уже покійний, кобзар Михайло Кравченко. Над ним і його сім'єю теж знущались.

Коли все утішилось, Кравченко, скористувавшись тими думами що знав, склав про ці події компілятивну думу, досить довгу, співав її. Дума ця, на жаль, не була записана. В. Г. Короленко, коли був у Сорочинцях, теж слухав цю думу, алеж вона йому не подобалась. Одного разу він приніс Кравченкові аркуш паперу з написаною думою і казав вивчити її і співати замість тієї, що зложив Кравченко. Алеж і Кравченко зі свого боку не вподобав думи, що дав Короленко. „Ні, каже, це щось не так. Чому це:

Ой Барабаше, Барабаше,
Лихо твоє й наше...

яке його лихо? Наше то справді. „Ні, — каже,—не буду її співати. Мені,— каже,—скільки разів її проказували, але мені вона не сподобалась“.

„Дума“ справді написана в примиренному тоні, тому і не могла сподобатись роздратованим подіями людям.

Д. Сластьон не міг з певністю сказати, чи „Думу“ цю скомпонував Короленко, чи тільки переписав для Кравченка.

Дякуючи вп. Є. Я. Рудинській, розшукано в архіві родини В. Г. Короленка й передано до музею чернетку цієї „Думи“.

Це два аркушики паперу в 4⁰, очевидно з великого блокноту, писані теж рукою Короленка і теж досить чітко, з невеличкими поправками його-ж рукою.

На першому, на двох сторінках, написана вся „Дума“ з такими незначними відмінами в тексті:

---

[1]) Подробиці див.: В. Г. Короленко—Сорочинская трагедія. СПБ. 1907.

стор. 4 ....замітае... залітае?...
7 А нумо (закр. донци)...
14 Вірш виправлено так як і в чистому спискові.
15 ... вичной...
16 (закр. субсту) неділю у вечіръ...
17 (закр. у неділю) въ понеділокъ...
22 ...зачыньщыківъ....
24 Та ой, ... не гайтесь!
26 .....покоряйся!
27 ...було вамъ... „новый“ теж приписано.
20 Жинкамъ.....
31 Ой якъ крыкне....
33 ..... топчить...
34 Раны й....
37 .... рештуваты, царського шынка закрываты,
39 ....воля, сынамъ та унукам...
40 Та ой,....
41 ..... та яснее....
44 .... лютой....
45 .... вкрыла...
52 Ніякои жалосты....
55 ... Та щей мали диточкы
58 Та на....
60 і 61 В одному рядкові.
65 Ой Барабаше, Барабаше! Муже - покійнику, Барабаше!
68 Та донцівъ-черкесівъ... й у народа...

Збоку на першій сторінці написано:

Въ Сорочынцяхъ славныхъ
Посередъ базару
Красне поломья палае

На другому аркушикові написано тільки на одній сторінці. Попереду написано 4 вірші, очевидно варіянт початку:

Ой у полі заверюха плаче якъ дытына,
Наступае зъ Миргороду та лыха годына...
Въ понеділок въ Сорочинцяхъ у дзвінъ задзвонылы
Наступае зъ Миргороду зъ Барабашемъ сыла.

Потім написано 13 віршів початку, такого-ж як і в першому рукописові, з такими невеличкими одмінами:

стр. 6. Донцівъ-козаківъ съ собою клыче-выклыкае
О-ой, о-ой выклыкае
7. А нумо жъ донці,....
7 і 8 рядки—в одному рядкові.

Після 10 рядка закреслено:

Щоб намъ, чыновныкамъ, по викъ на (слово не розібр.)
тіи паны панувалы та й по викъ вичний пануваты
12. ... та зачыньщыкивъ....
13. Та намъ чыновныкамъ, якъ тіи паны панувалы, такъ и намъ пануваты.

Чий твір—оця „Дума?“ Чи записав її Короленко з уст якого Кобзаря, чи переписав з якого иншого рукопису; чи зложив її якийсь письменник, наприклад П. Мирний, чи сам В. Г. Короленко?

Добре видержаний розмір, а також і злажений, не дуже гострий зміст не дають змоги думати, що вона творчість народня, тим більше, що в ті часи в цій місцевості другого кобзаря, окрім Михайла Кравченко, здаєтсься, не було, а Кравченкові, як запевняє д. Сластьон, вона не належить.

З другого боку—як перший рукопис так і чернетки не мають на собі ознак творчости, а роблять враження, наче-б Короленко переписував „Думу“ з якогось оригіналу і потім трохи поправив. Це теж не дозволяє з певністю сказати, що належить вона Короленкові. Так само ніяких нема вказівок і на П. Мирного. Взагалі на питання про автора „Думи“ з тими відомостями, що тепер маємо, відповісти немає змоги. Хіба що якийся щасливий випадок дасть нові якісь дані.

На першому аркушикові чернетки стоїть дата рукою Короленка „(июль 1906)“, котра повинна визначити чи час складання, чи час записування з уст кобзаря.

Нижче приводиться „Дума“ з рукопису, що передав д. Сластьон зі збереженням усіх ознак оригіналу. Як бачимо вона написана ярижкою, але не скрізь додержаною.

В. І. Станиславський.

Чорна неділя у Сорочиньцях.

(Про Барабаша).

1. А чы то чорна хмара та сынее небо вкрывае,
Та сынее небо вкрывае, навкругы облягае,
Снигомъ-заверюхою дориженьки у полі замитае,
О-ой замитае, та ой, замитае...

5. А тожъ зъ Мыргорода [1]), славного города Барабаш выизджае,
Донцивъ та черкесивъ за собою выклыкае:
А нумо жъ черкеси й донци, славныи молодци,
Нумо у Сорочынци у госты!
Нумо у госты гостюваты, прыстава вызволяты

10. Та царськый маныхвестъ у народа одбыраты...
Та ой! одбыраты...
Та маныхвестъ одбыраты, зачыньщыкивъ у кайданы коваты
[3]) Щобъ намъ, чыновныкам, по викъ вичный пануваты,
Ніякого нового [4]) закону незнаты [5]),

15. Народъ у вічнои [6]) темноти держаты.
Ой у суботу [7]) вечіръ в Сорочынцяхъ у дзвоны задзвоныли,
А у неділю рано козакы зъ Барабашем до волосты прыступылы,
Та й [8]) народу говорылы:
А нуте сорочане нашои сыли покоряйтесь,

20. Та на маныхвестъ надіи не покладайте,
Прыстава видпускайте,
Зачыньщыкивъ покирно оддавайте...
Та нуте й поспишайте,
Та о-ой, поспишайте, не гайтесь...

25. Ой Барабаше, Барабаше! Ты й самъ не пышайся,
Самъ не пышайся, царському маныхвесту покоряйся...
На що жъ було й вамъ той новый [9]) законъ ломаты,
Та нашыхъ людей безвынно та безсудно у тюрму забыраты,
Та жинкамъ, та малымъ диткамъ жалю завдаваты,

---

[1]) Було „Миргороду“ [2]) було „городу“ [3]) Закр. „Та“ [4]) „нового“ приписано [5]) Далі закр.: „тількы жъ свою волю сповняты!“ [6]) „вічнои“ приписано. [7]) Закр. „у“ [8]) „й“ приписано [9]) „новый“ приписано.

У народа волю одбыраты!
Ой, як крыкнувъ той Барабашъ та на козацьку сылу:
„Быйте-жъ тихъ сорочанъ та не жалійте,
„Кіньмы топчить, зъ рушныць стриляйте,
Раны и смерть завдавайте!...
Покажемо-жъ имъ, вражымъ сынамъ, як начальство невважаты,
Та на маныхвестъ надію покладаты,
Та ще й прыстава рештуваты,
Землю й волю добуваты...
Буде имъ земля й воля, дитямъ та унукамъ [1]) нещасная доля...
Та о-ой, нещасная доля!
Ой чи тожъ впьять [2]) тая хмара яснее сонце вкрыла,
Молоньямы свитыла, та гримамы й загримила?..
Чи то орда набігала, що колись дидівъ-прадидівъ у неволю загоняла,
Та была й рубала, лютои смерты предавала?... [3])
А то жъ не чорная хмара яснее небо крыла, та й не громом загриміла,
То й не орда набігала, що дидівъ-прадидівъ у неволю забырала...
Кынулись на сорочанъ донци й черкеси,
Пидковамы топталы, зъ рушныць стрилялы
Та на вулыцяхъ догонялы [4]),
На дворахъ та на левадахъ лютои смерты предавалы,
Былы й мордувалы,
Жалосты не малы...
Ой у неділю у вечіръ впьять тая заверюха закрутыла,
Та дориженьки снігомъ крыла...
А у Сорочыньцяхъ жинки та батькы ще й [5]) мали диты
Дрибні слізоньки пролывають, та мерцівъ обмывають,
На столы покладають...
На столы покладають, Барабаша проклынають:
Ой Барабаше, Барабаше! лыхо твое й наше,
Що ты нашыхъ дитокъ посыротывъ
Та й самъ свою голову положивъ...
А у Мыргороди, славному городи
Та надъ Барабашевою хатою чорный [6]) воронъ кряче,
А у хати вдовыця Барабашыха плаче.
Ой Барабаше, муже-покійныку, Барабаше!
Лышенько-жъ наше, та ой, лышенько наше!
Було бъ тобі, Барабаше, зъ Мыргорода не выизджаты,
Та донців не выклыкаты, та у народъ не стриляты,
Раны й смерть не завдаваты...
Ой Барабаше, Барабаше... Лыхо твое й наше...
Та о-ой лышенько лыхо... Твое й—наше...

---

[1]) Було: „що“ потім закреслено і дописано „та ще й унукамъ“, потім закр. „та ще й“, написано дитямъ та .. [2]) „впьять“ приписано. [3]) було: прадавала. [4]) Далі закр. в цьому рядку: на дворахъ та на левадахъ. [5]) „Батьки ще й“ дописано [6]) Було дописано „та чорный“, потім „та“ закреслено.

ЛИСТИ А. А. ШАХМАТОВА ДО І. М. СТЕШЕНКА.

З ласкавого дозволу родини небіжчика І. М. Стешенка я розібрав весь архив небіжчика, де одшукалося чимало цікавого матеріялу. Склавши докладний інвертар усієї літературної спадщини, я передав його для друку редакції „Україна". Але, поки ця статя („З архива І. М. Стешенка") буде надрукована в цілости, шановна Редакція побажала з 32 листів ріжних осіб до І. М. Стешенка зараз надрукувати 4 листи до нього покійного академ. А. А. Шахматова (вмер 16 серпня 1920 року) з огляду на наукову вартість третього з цих листів.

О. Тулуб.

I.

Милостивый Государь Иванъ Матвѣевичъ.—Обращаюсь къ Вамъ по уполномоченію редакціи изданія „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ" съ предложеніемъ приготовить для этого изданія очеркъ украинской литературы за XIV—XVIII в. (до Котляревскаго). Въ этомъ очеркѣ должны быть сжато изложены всѣ главнейшія явленія в области письменности за этотъ періодъ. Размеръ въ 2 листа (листъ въ 40 т. буквъ). Гонораръ 100 р. за листъ. Срокъ 1—15 Сентября, но въ крайнемъ случаѣ можно задержать и до 15 Октября. Отвѣтъ прошу Васъ адресовать по адресу: Сарат. губ. Сарат. уѣзда почт. ст. Вязовка, Алексѣю Александровичу Шахматову, приписавъ въ письмѣ „спѣшно" или „весьма нужно", для того, чтобы это письмо переслали мнѣ, въ случаѣ я выѣду на нѣкоторое время изъ деревни.—Съ искреннимъ уваженіемъ остаюсь А. Шахматовъ.—20 Іюня 1911.

II.

Глубокоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ.—Не откажитесь, прошу Васъ, сообщить мнѣ, въ какомъ положеніи Ваша работа для Украинской Энциклопедіи. Я не тороплю Васъ, но мнѣ необходимо точно знать, когда именно я могу расчитывать на полученіе Вашего очерка укр. литературы XIV—XVIII в.—Весьма обяжете отвѣтомъ.—Искренне Васъ уважающій А. Шахматовъ.—Адрес: С. Петербургъ, В. О., Имп. Ак. Наукъ у Дворцова моста.

III.

Глубокоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ. Ф. Е. Коршъ и я, мы прочли Вашъ очеркъ. Весьма признательны Вамъ за присылку его. Считаемъ себя обязанными сообщить Вамъ свои замѣчанія.—Необходимо дать библіографію въ концѣ очерка. Замѣчается нѣсколько механическое распределеніе матеріала по столѣтіямъ и даже полустолѣтіямъ. Быть можетъ, это можно устранить вставкой нѣсколькихъ фразъ и опущеніемъ двухъ-трехъ мѣстъ.—Едва-ли правильно относить Цамблака и Фотія къ дѣятелямъ югозападной письменности.—Недостаточно освещены условія, въ которыхъ находилась Украина въ концѣ XIII в., последствія паденія Кіева, истребленія верховъ общества, быть можетъ, почти всего интеллигентнаго слоя.—Недостаточно освѣщены отношенія Южной Руси къ Западной и не проведена граница между литературами Юга и Запада; ср. напр. отнесеніе къ числу памятниковъ, подлежащихъ Вашему разсмотренію, Смоленской лѣтописи, Похвалы Витовту. Разумѣется, связь между Кіевомъ и Вильной была тѣсная, но историку литературы ясно a priori, что связь эта создавалась только обмѣномъ культурныхъ цѣнностей, между тѣмъ, какъ мѣ-

стныя условія были совершенно отличныя. Повидимому, югозападная Русь (Львовъ, Кіевъ) задавали тонъ сѣверозападной; съ юго-запада пошло и южнослав. вліяніе, оттуда шли и тѣ или иные пріемы письма.—В частности можно-бы сдѣлать еще нѣсколько замѣчаній. Ограничусь указаніемъ на Ваше молчаніе по поводу жидовствующихъ; между тѣмъ въ Новгородъ они попали, повидимому, изъ Кіева, изъ югозападной Руси. Многое указываетъ на то, что Толковая Палея проникла въ Псковъ изъ югозападной Руси (Креховскую Палею, изданную Франком).—Вы не упоминаете о крупномъ литературномъ явленіи XV в.—составленіи обѣихъ Кассіановскихъ редакцій Кіевопечерскаго патерика (кстати, только что вышло изданіе Патерика подъ ред. Д. І. Абрамовича въ серіи изданій Археогр. Комиссіи).—Вы умалчиваете объ югозападномъ хронографѣ (см. о Пат. у Попова и у Петрика въ его Александріи).

Если-бы Вы пожелали воспользоваться нашими замѣчаніями и вообще пересмотрѣть еще разъ свой очеркъ, напишите мнѣ, и я немедленно же вышлю его Вамъ.—Съ искреннимъ уваженіемъ остаюсь А. Шахматовъ.—16 Декабря, 1911 г.

IV.

Многоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ. Рукопись Вашу я отослалъ въ Москву въ Товарищество Гранатъ и К-о.—Благодарю. Искренне Васъ уважающій А. Шахматовъ.

25 Марта 1912 г.

УКРАЇНСЬКА ПРОКЛАМАЦІЯ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ.

(В десятиліття світової війни).

Світова імперіялістична війна 1914 р. почалася, як відомо, під гаслами визволення. Обидві ворожі сторони не просто зводили давні рахунки та захожувались нові закладати, а конче „визволяли“ когось од супротивної сторони, забуваючи звичайно про тих, кого треба було од них самих визволяти. Попереду, ніж заговорила зброя, зняли галас—офіційні і продажні—пера і такого туману були напустили, що довгий час трудящі маси, навіть більш свідомі проводирі їхні не могли скинути з себе того чаду й слухняно йшли на страту, несучи й иншим чорне поневолення під гаслом визволення. Лицемірство й гіпноз тісно з'єдналися були на початку цієї облудно-визвольної різні, цього суцільного божевілля, що раптом прорвалося й увесь світ було охопило.

Надто було багато цього лицемірства й гіпнозу в тодішній царській Росії.

Темна сама—вона устами офіціяльних заступників оповістила боротьбу за світло. Поневолена—бралася инших визволяти. Укрита мов коростою старими і новими болячками—вона витикала ними своїм ворогам... Це було щось таке надприродне, що лиш загіпнотизована темнота й вимірковане лицемірство могли датися на підману, могли вірити облудним вигадкам і ще облуднішим обіцянкам. Але така була поєднана сила гіпнозу, темноти й лицемірства, що справді багато вірили тоді в те, що царська Росія може когось визволяти.

На початку війни виросла була ціла література відозв, прокламацій, зазивних листів, адресованих до людей, що перебували у ворожому таборі. Здебільшого цю офіціяльну літературу містила тодішня преса, органи

її на перебій подавали „сенсації“ та силкувались випередити один одного в „патріотизмі“. Але бувала й „потаєнна“ література, що її незручно було подавати всім—вона не потрапляла на газетні листи й лишалася тільки в прокламаційній формі, а тому швидко й загибала, не кидаючи жодних слідів по собі.

У мене зацілила колекція таких відозв з перших днів війни. Надруковано їх у великій таємниці з тим, щоб розкидати з аеропланів на ворожій території,—чи розкидувано справді, тепер звичайно провірити не можна—добути ж їх мені пощастило тільки через звязки з друкарями. Ці листки, звичайно, не датовані, не підписані (лиш одна „Аустроугарским народим“ має підпис „Верховни војвода Царске војске генерал-адјутант Николај“ і дату „Аугуст, 1914“, не позначено навіть друкарень - усі типові ознаки „нелегальної“ літератури в наявности. Ріжними мовами вони силкуються втолкувати слов'янським народам Австро-Угорщини, який то ворог для них Австрія і який приятель та доброчинця з Росії. І—характерна річ—серед прокламацій російською, чеською та сербською мовами знаходимо одну й українську. Офіціяльна Росія, що військові дії почала власне з Київа, знищивши тут усеньку українську пресу, в перших днях, видимо, що не була певна перемоги і тому оберталася до галицьких українців тією мовою, яку заборонила тут у Київі, а потім і у Львові, коли на часину „визволила“ була його з під Австрії.

Подаючи тут автотипічну репродукцію цієї надзвичайної рідкої прокламації (в оригиналі вона має 18×26 сант.) скажу кілька слів на пояснення. Український текст, видно, це просто переклад з російського (в такій редакції прокламація єсть російською та чеською мовами). Мова українського тексту показує, що переклад робив хтось із галичан мабуть із тих, що „випадково“ знайшлись тоді в Київі, склали зараз „Карпато-Русскій Освободительный Комитетъ“ і вже 10 серпня ст. ст. випустили перше число „Прикарпатской Руси“, під редакцією С. Лабенського. Але коректу зроблено неохайно, і через те сила характерних помилок („бобнети“ зам. баґнети, „общинки“—обіцянки і т. и.). Про зміст цієї прокламації багато говорити не доводиться: офіціяльні публіцісти нічого не знайшли кращого, як спокушати „Галичан“—„свободою независимій чеський держави“ та об'єднанням „всіх Сербів в Королевство“ та ще заперечуванням „Богемської“ губернії... Видко, навіть під час вагання й непевности царська Росія не мала що обіцяти галицьким українцям, і цей своєрідний нігілізм незабаром уповні себе виявив—під час окупації російським військом Галичини. Розпочавши одразу-ж шалену русифікацію, серед оргій її окупаційна власть забула, що ще недавно сама-ж пробувала з окупованими принаймні їх мовою говорити.

Акад. Сергій Єфремов.

Наші закордонні брати.

Наступив великій час,—час борби славяньства за свою будучність.

Кождий, в кім пливе кров славяньстка, в тую сьвятую для нас минуту, повинен оказати ділу борби щирую поміч в зависимости від свого положеня—щоб доказати всью духову силу нашого великого племени.

Австрия начала війну против славяньства в рядах своіі армії поведе против славян тих же братів славян

Австрійскіі русини і чехи мають підняти оружіе против своіх братів?

Вспомніт братя цілу історию борби Росиі на Балканьскім півустрові.

На вістрях рускіх бобнетів була принесена свобода Болгарии

Великою для нас буде нагородою, если тіже бобнети въ теперешній борбі принесуть свободу незовисимій чешскій державі і зеднають всіх Сербів в Королество

Беручись за оружіе в війні не Росиею початій. Росия бере велике історичное діло славяньства і кождий славянин в икій би армії не був не ворог нам, а брат і друг.

Австрия в моменті теперешнім не поскупить для Вас братя заманчиві обцинкі і буде обицатв Галичанам і Чехам то, чого Ви безуспіху домогались в мирній и правильній борбі.

Щоби перетягнути на свою сторону Австрия говорить Вам, що при успіху Росия зробить для Вас тількі то що заложить Богемскую губернію.

Лож—лож—лож!

Братя славяне як тількі зійдуть ея армії руская и австрійская. Кидайте оружіе і ідіть до нас зяднатисья в тій великій борбі славяньства против германизму!

Зменшене fac simile відозви.

Критика, звідомлення, обговорення [1].

Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte*, B. VII, VIII, IX, X, 1917—1920.

Творець психофізики, один з коріфеїв німецької наукової мислі—Вільгельм Вундт, мав рідке щастя—вже старечими руками довершити філософічно-соціологічну систему, над котрою працював все своє довге і незвичайно плідне життя. 2-го жовтня 1920 року, на 89 році свого життя він спочив, випустивши останній, X том своєї „Народньої Психології", котру обробляв протягом останніх двадцяти літ.

З великих соціологів XIX в. йому одному судилось розгорнути повну систему своїх думок про еволюцію людського громадянства, підданих студіями людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряду людського усуспільнення.

Лікар по освіті, він вибрав своєю ученою спеціяльністю фізіологію, і сей предмет почав викладати ще в 1850 р., як доцент. Від фізіології одначе скоро перейшов до психології, виступивши сміливим новатором і началоположником експериментальної психології, котра ставила своїм завданням прослідити, дорогою досвіду, взаємовідносини між фізіологічними вібраціями людини та псіхологічними змінами в ній. Розвиваючи тим чином стару тезу Спінози, що в основнім вияві духовного істнування—мишленню, і в основнім вияві фізичного істнування—просторонности добачав паралельні прикмети тої же самої субстанції, Вундт виясняв, що психічні і фізічні процеси являються двома формами того же самого буття, і ставив проблему дослідження психології на фізіологічнім грунті. Але при тім, не вдовольняючись, як звичайно, індивідуальною псіхологією сучасної культурної людини, він застановлюється, з одного боку, над психологічною еволюцією від звіриного єства до людського (капітальна праця: Vorlesungen über die Menschen-und Tierseele, 1863), а з другого—над взаємовідносинами психології індивідуальної і колективної. Поруч великих праць, присвячених законам людської мислі, морального і інтелектуального життя (Grundzüge der physiologischen Psychologie 1874, Logik 1880, Ethik 1886, System der Philosophie 1889), все більше займають його фактори колективної або соціяльної психології, і перед усім людська мова. Він прилучається тут до напряму, зазначеного від 1860 р. звісним видавництвом Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissentchaft, заснованим Ляцарусом і Штайнталем, котрого потім глибшим і впливовим представником у нас став покійний Потебня, на три роки молодший від Вундта, але так давно уже страчений наукою!

Начеркнувши взаємовідносини психології індивідуальної і колективної в своїм Grundriss der Psychologie (1896) Вундт приступивд о детального вивчення тих психологічних продуктів людського спільного життя і заразом—мо-

[1] В сім відділі, в найблизших книжках, обговорюватимуться публікації з 1918—1923 р.р., а в де-яких випадках сягатимемо і до раніших видань, не обговорених в нашій науковій літературі, через брак наукової часописі.

гутніх факторів суспільнення: мови, міту, етичних і релігійних понять. 1900 вийшла перша частина сієї соціяльної психології, котру він за прикладом Ляцаруса і Штайнталя назвав „Психологією Народів", або „Народньою Психологією" (Völkerpsychologie.) В р. р. 1905—6 з'явилася друга—присвячена мітові і релігії. Праця викликала велику увагу силою влучних і оригінальних гадок, а також масою етнологічного матеріялу, використованого автором. Вона все розросталась при нових виданнях. В останнім, випущенім за життя автора сі дві часті вийшли в шости томах (том перший і другий—мова, третій—мистецтво, четвертий, пятий і шостий—міт і релігія). Мабуть це розростання спонукало Вундта перервати публікування дальших частей, щоб подати коротший і суцільнійший перегляд еволюції суспільности з свого становища,—уже не в системі певних явищ суспільного життя, а по хронологічним верствам матеріяльної та духовної культури. Се він і зробив в книзі, котру назвав „Елементами народньої психології", додавши до того підтитул, який краще характеризує зміст: „Основні лінії історії психологічного розвитку людства". Вийшов дуже цінний підручник, добре придатний для обзнайомлення з системою Вундта і високо корисний богатим матеріялом і влучними спостереженнями.

Випустивши в 1912 р. сей компендіум, Вундт вернувся до головної праці і докінчив її в 4-х томах, випущених в р.р. 1917—1920. Томи 7 і 8 Völkerpsychologie містять в собі огляд соціяльного розвою людства в трьох стадіях його: життя первісного (перед-племінного роздроблення) (Urgesellschaft) и життя племінного (Stammesgesellschaft) і життя державного або „політичного"—politiche Gesellschaft. Том 9-й затитулований „Правом" присвячений психології юридичних відносин. Нарешті том 10—„Культура й історія", випущений за кілька місяців до смерти автора, подає огляд розвою матеріяльної і духовної культури та їх відносин до соціяльного розвитку. Ним Вундт закінчив свою систему „соціяльної психології", чи соціяльної еволюції взятої з психологічного становища,—третю з ряду, по Конту і Спенсеру, велику соціологічну систему, так само як і ті взяту з становища ідеалістичного: розвою людської мисли—будівничої життя.

Хоча автор свідомо вводить певні критерії матеріяльної культури в означенню стадій соціяльного розвою, але економічна база соціяльної еволюції в його викладі все таки лишається на далекім плані, часом ледве зазначена, часом зовсім ні. Психологія індивідуальна і колективна се властиво той фактор, що досліджується автором в ріжнородних соціяльних функціях, на ріжних степенях культури і усуспільнення. Побудування соціологічної системи з відповідними корективами історичного матеріялізму зістається завданням XX в., тим часом, як велична система Вундта являється завершенням психологічних концепцій XIX століття. Треба одначе признати, що при всіх високих прикметах Вундтового методу, останні томи його системи вже мають познаки і старечого упадку мисли. Викладові часто бракує ясности, він многословний, ростягнений, не досить докладний. „Елементи" з сього погляду стоять значно вище, і не-спеціялістові можуть заступити доволі таки тяжке читання opus majus покійного мислителя. *М. Грушевський.*

Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'histoire.* Paris. Librairie E. Ghampion, 1923 (Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves, I), ст. VIII + 246.

Після одержання свого державного признання в 1919 р. Чесько-Словацька Республіка, з участю також і Югославії, фундувала при пари-

зькім університеті інститут словянських студій відкритий зимою 1919/20 р. На чолі його поставлено історика словянських народів, професора паризького університету Ернеста Дені. Був се акт вдячности з боку чеського уряду і чеського народу свому приятелеві й коли хочете—протекторові, що під час війни всім своїм науковим авторитетом пропагандував ідею чеського визволення від Австрії, чеської незалежности й державности. Дені одначе скоро вмер і місце його заступив проф. Люї Ейзенман—по предметам історії. Фільольогічні дисципліни поручені були визначнішому з французьких славистів і лінгвістів взагалі Антуану Мейе. Завданням Інституту крім провадження семінара з молодими чеськими та юго-словянськими стипендіятами було поставлено видавання наукового журналу славістики се—Revue des études slaves, від 1921 р., трьохмісячник—звизвичайно виходить подвійними книжками, два раза на рік; за смертю Дені на чолі його стали Мейе і Поль Бойе, директор Ecole des langues orientales vivantes, властиву редакцію поручено Андре Мазону, спеціялісту від нової російської літератури, тепер професору нового страсбурського університету (колись був доцентом французької мови в харківськім університеті, ученик П. Бойе). Друге завдання—видання підручників по славистиці—тут бачимо граматики словянських мов (вийшла польська й чеська, мала вийти сербо-хорватська) і компендії по основним питанням: про спільну словянську мову А. Мейе, про старословянську мову Кульбакіна, кирило-методіївське питання Ф. Пастернока, вступ до історії словянського права К. Кадлеца. Як перший том сеї серії вийшов компендій проф. Нідерле, котрий хочу коротко обговорити.

Автор хоче подати світовим кругам в короткій формі результати своїх праць над „Словянськими Старинностями". Тридцять літ тому поставив він собі завданням поновити клясичну працю Шафарика „Словянські Старожитности" на підставі нових даних і новими методами. Приступом була книжка „Про походження Словян" (O původu Slovanů, 1896), за нею „Старинні відомості про географію східньої Європи (Starověké zprávy o zeměpise východni Evropy, 1899). Від 1902 р. стали виходити Slovanské Starožitnosti—перший том про прасловянську добу, другий—про розселення полудневих Словян (1906—1910), потім виходили паралельно томи присвячені розселенню і культурі: серія: Život starych Slovanů т. I, 1912 – культура матеріяльна, 1916, т. II, перша половина—релігійні вірування, 1921, т. III—ремесла, і серед них 1919 р. вийшов т. III першої серії—про розселення західнього словянства. Тепер по французьки вийшла в скороченню вся перша серія: огляд доби прасловянської і розселення словянства полудневого, західнього й східнього. За сим має піти другий том—огляд словянської культури „при кінці поганства". В передмові автор попереджує, що се французьке видання не просте скорочення чеського: де-які части перероблені, доповнені, а инші таки і вперше в нім з'являються.

Се правда, і до сього я додав би, що французьке видання в порівнянню з чеськими визначається більшою прозорістю і переглядністю, більшою пропорціональністю в росподілі матеріялу і уваги, тому читається значно лекше й приємніше ніж видання чеське. Але з другого боку воно настільки коротке, що дає тільки дуже загальні вказівки по головнішим питанням, тим більше, що хоч я й сказав, що трактовання сих питань більш рівномірне, ніж в чеськім, але все таки й ся рівномірність—тільки релятивна.

Перша частина на 41 сторінках обговорює „прасловянську одність": відокремлення словянства, прасловянську територію, найстарші назви, під котрими Словяне виступають, та диференціяцію галузей чи „народів"

словянських. Автор признається, що його давнійші зусилля—уставити прасловянський антропологічний тип (довгоголовий, ясний, як він доводив), не привели до позитивного результату, і приходиться, навпаки, вважати словянський антропологічний тип одвічно мішаним. До такого погляду прийшов я в Історії України - Руси доволі давно, коли ще проф. Нідерле обстоював свій словянський тип. Тепер і він приходить до переконання, що прото-арійці не були чистою расою, і прото-словяне, мешкаючи на пограниччі північної раси—ясних доліхокефалів і раси центрально-європейської—темних брахікафалів, були їх мішанцями, тільки тисячу літ тому серед Словян переважали прикмети першої раси, а тепер мають перевагу прикмети другої, наслідком її більшої життєздатности (с. 12).

Так само признає він безрезультатними всі зусилля, положені на те, щоб уставити словянський похоронний тип перед V в. по Хр. і на тій підставі визначити межі словянського розселення. Свого часу він положив багато праці для уставлення словянської приналежности піль з урнами між Одрою й Лабою, але тепер переконавсь, що се даремна праця, тому що звязок з історичними похоронами пізнішими, безсумнівно словянськими не може бути виказаний (там же).

Натомість обстоює словянські елементи в подунайській хорографії II—IV в.в., як доказ переселення дрібних словянських груп, почавши від I—II в.в. (с. 59).

Далі на північ він зараховує до прасловянської території (перед розселенням) не тільки поріччя Березини, Сожу й Іпуті, але й Київщину з Подесенням (долішнім), Волинь і навіть Поділля (с. 24). Але заразом ростягає до „північної частини басейну Припяти“ розселення литовське (с. 186), не вважаючи потрібним пояснити, як се погодити з попереднім означенням прасловянського осідку. Поняття прасловянської території зістається доволі хитким і неясним.

З трьох розділів дальшого розселення, присвячених Словянам полудневим, західним і східним, нам, розуміється, найбільш інтересний сей останній, не тільки тим, що він присвячений питанням нам ближчим, але й тому, що се вперше автор висловлює в суцільній формі свої погляди на історію східної Европи приблизно до кінця першого тисячоліття по Хр., як се він сам означає.

Розділ цей займає 64 сторінки—приблизно стільки ж, скільки займає і кожний з двох попередніх, а поділяється на 4 глави. Перша по вступних замітках про язикове відокремлення східньо-словянської групи, займається сусідами східних Словян, методом виключення їх території виясняючи територію східньо-словянського розселення. Друга маленька на 9 стор. говорить про східних Словян перед приходом Руси з Скандинавії: державу Антів і находи Готів, Аварів і Хозарів. Третя на 10 стор. говорить про ту „Скандинавську Русь“. Остання, розмірно найбільша дає перегляд поодиноких східно-словянських племен і побіжно говорить про значіння сього племенного поділу та його відносини до витворення трьох головних східньо-словянських розгалужень. Таку силу матеріялу в таких тісних рамках можна було скільки небудь ясно й прозоро освітити тільки при великій економії слова, прецізії гадки й влучнім виборі головного й сущного з по-між другорядних подробиць. Але сим талантом не володіє автор взагалі, а в сім розділі особливо почувається, що він пише не як хазяїн сеї теми, котру опанував вповні, але як референт, який старається орієнтуватись в мало звісній йому області за поміччю авторів, котрим довіряє, на котрих спускається, а не має власних, самостійною працею здобутих поглядів. Тому спеціялістові ця частина не дає майже нічого. Він не знаходить тут наукових здобутків, з котрих міг би чогось навчитись,

або з котрими мусів би рахуватись. Стрічає перечислення ріжних, давно вже звісних йому, раніше висловлених поглядів, і більш менш субєктивно зазначені позиції, котрі займає супроти них автор: йому те то „здається", він з тим то „охоче погожується", з тим то „не погожується",—не вияснюючи мотивів, не входячи в перегляд аргументів за і против, не оцінюючи вказівок джерел.

При тім література, котрою роспоряжає автор, дуже припадково дібрана й в значній мірі перестаріла. Він, напр., дуже багато цитує Шахматова: то йде за його поглядами, то з ними полемізує, противоставляючи їм голоси його критиків. Але се далеко не весь Шахматов; напр. вся величезна праця пророблена пок. дослідником над джерелами, над літописанням, не тільки не цитується, але й взагалі не відчувається в праці. Так само в питаннях історичної географії оракулом її зістається книга Барсова, а вся пізніша історично-географічна література майже не відчувається: навіть такі праці, скажім, як монографії пок. Голубовського про кочовників, про Смоленську землю і под. За те автор дуже рахується з „добре звісною книгою по старій історії Руси—Івана Филевича" (с. 169), чимало уваги присвячує поглядам Самоквасова (с. 208 і на инш. місцях), ділетанта-Флорінського (не київського), і под.

Просто таки прикре вражіння роблять традиційні дати старої літописи, давно передані до архіву: скажім 882 р. Олег здобуває Київ, 885 він підбиває Радимичів (с. 216, 222) і под.—все се зовсім серіозно і без застережень. Рюрик, Сінеус і Трувор, Аскольд, Рогволод, Тур творять цілком історичну галерею „перших князів" варязьких (с. 207). Annales de Nikon (en 914) et celles de Novgorod (en 922) цитуються, як джерела для історії Уличів (с. 216), так як се можна було робити тільки 30 літ тому, і под.

З другого боку, неприємно відчуваються певні наперед повзяті тези, від котрих автор видимо не вважає можливим відступити. Скрізь у його в подіях IX—X в.в., „руські племена", Russie, nation russe, навіть є purs Russes (224)—в розуміння Руси словянської, хоче автор заразом виступає правовірним норманістом, „без страху й сумнівів". Кінцеві фрази книги заявляють урочисто (с. 231), що „Біла, Велика й Мала Русь зістались і до наших днів зістаються частями єдиної нації—хоча з сеї одности виключають український нарід, навіть ідуть до тверджень, що він не руського походження"... „Русь Біла, Україна і Велика Русь, навіть коли-б кожній з них удалось осягнути політичну незалежність, не можуть стати инакше, як тільки частями єдиної нації, і дай то Боже—єдиної Руської держави, зложеної з елементів свобідних і братерсько об'єднаних".

В світлі такої декларації не можна вважати просто припадковим і се підчеркування єдиного руського терміну, включно до того, що цитуються завсіди тільки „руські учені", „руські історики", „руські філологи". Та й се мабуть не припадково, коли взагалі так рідко й крадькома згадуються взагалі українські наукові праці (навіть коли й використовуються), й учені не „чисто руські", як, напр., історики так званої київської школи, або львівські. Страх автора перед яким небудь „захитанням руського єдинства" може ілюструвати, напр., отсе остереження в справі Антів. Висловивши свій погляд, що „Антський нарід, або краще — Антська група складалася з великого числа споріднених племен de la Russie du sud", він спішить додати: „одначе се не був окремий нарід, малоруський або український, як то доводять де-які нові теорії, бо між IV і IX віком ще не було українського народу. Се були тільки де-які полудневі племена, що мало що відріжнялись мовою від північних, а були зібрані в одну переходову політичну одність" (с. 191—2).

Як підручник для широкого світу книга має також великі хиби. В такім маленькім компендіумі, що хоче дати першу інформацію по такому складному комплексу питань, не повинно бути нічого зайвого, як найменше субєктивного, як найбільше провіреного й певного, все ясно й координовано. Тим часом тут дуже багато зайвого, а часто по найважнішим питанням не дається ясної відповіди, або тільки субєктивні міркування й не обґрунтовані твердження. Автор дуже любить полемізувати з поглядами, котрі не мають ніякої ваги в науці, і тим часом легко переходить над серіозними і нерозвязаними проблемами, не втаємничуючи читача в істоту контроверсій. Так, напр., зовсім зализано кімерійське питання; питання норманське загнане в нотку, і тут переказуються нікому не потрібні погляди Тредьяковского, Ломоносова й Морошкіна, але зовсім не пояснюється, в чім лежить сучасна контроверсія норманістів і не-норманістів. Читачеві полишається доходити своїм розумом, як погодити історичну ролю варязької Руси, котрій судилось об'єднати весь словянський схід в одно державне тіло й національну одність" (с. 198), з тим, що се „старі Поляне були фундаторами Руської держави, руської культури і літератури" (с. 229).

Багато ріжних питань, дуже цікавих з становища культурної й політичної еволюції, поминено зовсім. Виклад хоч кращий, ніж в чеськім виданні, все таки не прозорий і не систематичний; про одно й те саме говориться по кілька разів, а ні разу повно й ясно, і под. Все се значно обнижає вартість книги, як компендіума. *М. Грушевський.*

Max Vasmer. *Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat, 1921 ст. 16. C. Eesti Vabariigi Fartu ülikodi Toimelused. Acta et commentationes universitatis Dar patensis.* B. Humaniara, I, Fartu, 1921),

Відомий мовознавець Макс Фасмер присвятив свою працю про східноевропейські місцеві назви Леонардові Мазінгові з приводу 75 дня його народження. За для українських істориків ця студія, чи ліпше мовити,— збірка з 12 окремих розвідок, є безперечно цікава, бо рівно половина з поміж цих 12 студій присвячена дослідженню українських топографічних назв. Я не маю на меті сперечатися з шановним автором з приводу його тлумачень наших назв. Обмежу свою замітку лише інформацією про цю працю та її висновки.

Першу студію він присвятив назві Чорного моря. Він підкреслює незрозумілість грецьких назв його—Πόντος Εὔξεινος—море доброгостинне, та Πόντος Ἄξεινος—море негостинне. Першу назву він відкидає цілком, а зупиняється на другій назві. Підкресливши ту рису в назвах Чорного моря на всіх мовах, що вони завжди визначають темнобарвість цього моря, д. М. Фасмер висловлює гадку, що грецьке слово Ἄξεινος становить т. зв. народню етимологію. Не розуміючи іранського слова axšaena темнобарвий, греки замінили його через свое подібнозвучне слово Ἄξεινος доброгостинний. В даному разі греки так переінакшили скитську назву Чорного моря, що вони іменували також Скитським морем. Варто зазначити, що автор не знав досліду д. В. Смоліна про те-ж саме питання [1]). Але й що-до методу, й що-до висновків, обидва автори цілком подібні один до одного. Тому що тут не було й не могло бути жадного запозичення з боку пізнішого дослідника, думаю, що їхні виснови можна визнати за цілком доведені з наукового боку.

У другій студії автор тлумачить назви волинських річок: Горинь та Іква. Він відкидає слово, „гора", бо воно не може бути за коріння—цієї

[1]) Къ вопросу о названіи Чорного моря (Извѣстия Таврической ученой Архивной Комиссіи. № 53, Симферополь. 1916).

назви річки. Тому він пропонує витлумачити цю назву з групи готських слів: garunjo—повідь водопілля, хвилі; garinnan—спливатися. На користь своєї думки він наводить знахідку готського спису в Ковелі та германські місцеві назви на Галичині та на Волині. Безперечно, така думка, з наукового боку, є досить ймовірна. Але слов'янскі мови мають ще де-які коріння, що на них автор зовсім не звернув уваги. Залишаючи на боці слова, що вони мають спільне коріння з дієсловом „горѣть", бо до назви річки воно не має жадного відношення, мушу згадати про слово „горе" та про patronimicum Змія в московських билінах „Горинич". Останнє слово є дуже близьке до нашої назви. Тому готське походження назви „Горинь" поки-що доводиться залишити серед сумнівних теорій. Цілком инша річ що до назви Іква. Автор думає, що вона повстала з германського aiko—дуб. Він підкреслює, що на цій річці ми бачимо: м. Дубно, Дубовець, Семидуби, Рідкодуби. Безумовно, така кількість назв, що походять од слова „дуб", не є випадкова й свідчить на користь думок автора.

Третю студію він присвятив назві місцевости Єрель, „его же Русь зовуть Угол". Він відкидає, як фантастичну, теорію акад. Соболевского про скитське походження цієї назви й визнає її за турецько-татарську. В османській та адзербейджанській мовах є äiri=кривий, косий; äirilik—кривість, косість. Слово äiri стрівається по місцевих назвах, прикладом, Арарат, Айрібучак то-що. Турецько-татарські мови мають слова—airy=ріг=угол та airyly=ріжкатий=угловатий, угольчатий. Ці слова лунають подібно до нашої назви й мають те саме розуміння, що його надає їй літопис. Але автор зазначає лінгвистичні перешкоди за для зближення цих слів з нашою назвою.

У п'ятій студії автор зупиняється на назві міста Καρροδοῦνον, що ототожнюють звичайно з сучасним Кам'янцем на Поділлю. Визначаючи назву Кам'янця за польську автор тлумачить назву Кародунон з кельтських мов. Він думає, що вона склалася зі слів:d ùn=місто, фортеця, та carnu-купа каміння.

Девяту студію автор присвятив питанню, що має вже чималу літературу, а саме—назві міста Тмуторокань. Він визнає, що назви Тмуторокань та Тамань мають теж саме розуміння. До того місце, що займала раніш Фанагорія, зайняли ступнево Тмуторокань та Тамань. Усі ці назви він визнає за турецько-татарські. Тому назву Тмуторокань автор тлумачить двома словами: Таман=означення одного стану, ті тархан-реймен-тар, зверхник. Безперечно, таке тлумачення цієї назви є найімовірніше й відповідає всім історичним відомостям про те місто. Не можна суперечити й про турецько-татарське походження полтавських назв річок Сага, бо наше слово „Сага" не є словянське. Решту студій д. М. Фасмер віддав неукраїнським місцевим назвам, а саме: Карнія (4), Мурса, Мурсія (6), Панонія (7), Сісція (8), Чудське озеро (10), Селігер (12). Не зупиняючися на цих назвах, зазначу лише, що шановний автор забув про розвідку акад. Соболевського, присвячену назві Селігер. [1]).

Проф. В. Данилевич.

Н. Мірза-Авакянц. *Читанка з історії України,* частина І, вип. І. Харків, 1922, ст. IV. 218.

Читанка Н. Мірзи-Авакянц складається з передмови редактора читанки акад. Д. І. Багалія, передмови та 2-х вступних статей упорядчиці читанки (одна вступна стаття говорить про часи Київської держави, друга

[1]) Названіе озера Селигера въ связи съ вопросомъ о праславянской родинѣ (Русскій Филологическій Вѣстникъ, т. XIV. Варшава 1910, 3-тя 4, ст. 96—100.

Галицько-Волинської держави); решта—це витяги з джерел, які вибрала упорядчиця для характеристики життя згаданих періодів історії України.

З передмови видно, що при укладанню читанки упорядчицею керували дві провідні думки: „дати розвиток народнього життя й укласти це життя в цілком конкретні, побутові форми. Відповідно першій ідеї брався такий матеріял, що дає яскравий нарис життя народнього в ріжні його моменти, а не малює лише діяльність окремих осіб. Друга ідея—дати історичний процес у формах конкретних—живої та детальної картини минулого, цеб-то, не задовольняючися явищами політичними, соціяльно-економічними та культурними ввести типові факти щоденного життя і звернути увагу на побут“ (ст. 5—6).

Матеріял для читанки упорядчиця поділила на три такі доби: 1) староруська, 2) литовсько-польська, 3) Україна під Москвою. Такий поділ на доби не вповні охоплює історію України; ми не знаємо, наприклад, чи має на меті упорядчиця читанки спинятися на історії України XIX ст. гадаємо, що дальші випуски читанки внесуть ясність в згаданий поділ на доби, особливо неповний відносно історії України пізніх часів.

Джерельний матеріял кожної доби упорядчиця укладає не хронольогічно, а по змісту, в такім порядку: 1) економічні відносини, 2) політичний устрій, 3) суспільний лад, 4) культурний стан, 5) побут, 6) відносини до сусідів (ст. 7). Такий порядок джерельного матеріялу маємо в випуску читанки про староруську добу, що це вийшов. В нім найбільше відомостей з джерел подано про життя Київської держави (ст. 28—173), менше про Галицько-Волинську державу (181—209 ст.). Для освітлення життя Київської держави упорядчиця використала чимало матеріялу; у Читанці є уривки з літописів (тут між иншим використовуються видання А. А. Шахматова „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ СПБ 1916 р.), є уривки з оповідань чужинців, використовується етнографічний матеріял ріжних збірок, юридичні памятки, твори літературні на історичні теми та инший матеріял. Можна признати, що матеріял у читанці використовується широко і ріжноманітно. Найбільше відомостей подано про політичний устрій та відносини до сусідів.

Про Галицько-Волинську державу далеко менше. Певне значіння тут має менша кількість джерел в порівнянні з джерелами Київської держави. Уривки з джерел для характеристики життя Галицько-Волинської держави упорядчиця взяла тільки з Галицько-Волинського літопису; це розуміється, найважніше джерело, але не єдине для історії Галицько-Волинської держави. В читанці бракує відомостей про економічні відносини та побут. При широкому використуванні джерел, яке ми бачили в розділі про Київську державу, можна сподіватися було, що будуть у читанці відомості про економічні відносини та побут Галичини і Волині, тим більше, що у вступній статті уподрядчиця підкреслює розвиток економічного життя в XIII ст., вказує на зріст міст —„в першій половині XIII ст. їх було до 50“ (ст. 175), зазначає також відомості про побут (ст. 180). Таким чином, гадаємо, що потрібно розділ про Галицько-Волинську державу поширити.

Опублікований випуск закінчується другою половиною XIII століття. Матеріял з джерел подано з потрібними поясненнями в примітках, дві вступні статті дають потрібні відомості для характеристики життя Київської та Галицько-Волинської держав. По типу читанка Н. Мірзи-Авакянц трохи нагадує стару російську читанку проф. Н. Л. Аристова[1]), але значно і ріжниться. В читанці звернуто увагу на економічні відносини, є

[1]) Хрестоматія по русской исторіи Н. А. Аристова. Варшава 1870.

вступні статті загального характеру, яких не було в читанці Аристова, є окремі розділи про часи Київської держави та Галицько-Волинської. Цевсе корисні відміни. Як слабшу сторону можна визнати поруч з великими уривками з джерел чимале число дрібних уривків, які иноді надзвичайно вже коротко характеризують певне пттання (напр. ст. 64).

Взагалі перший випуск читанки Н. Мірзи-Авакянц можна визнати корисним для мети, яку поставила упорядчиця читанки: дати підручник вчителеві. Тільки помилково авторка називає свою читанку першою спробою хрестоматії по історії України (передмова автора ст. 8),—бо-ж мали вже ми „Виїмки з джерел для історії Русі-України" М. С. Грушевського (1895 р.), як це зазначив в своїй передмові і ак. Багалій.

М. Ткаченко.

О. **Колесса.** *Південно-волинське Городище і Городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в.* (Наук. зб. Укр. універс. в Празі т. I, 1923, 23–65).

Відзначивши культурну вагу Волині в нашій історії і зокрема Городища над Богом недалеко Белза і Сокаля, пр. Колесса зазначує, що так званий Христинопільський Апостол XII в. і Бучацька евангелія XII—XIII в. належали до Городиського манастиря. Згадуючи бібліотеку заложеного в 1767 р. манастиря в Христинополі, недалеко Городища, проф. Колесса перелічує тамошні пам'ятки з XV—XVII вв. з палеографічними до них увагами й докладніше спиняється: на Городиському, себ-то Христинопольському Апостолі XII в., даючи критичний огляд видання Калужняцького та палеографічних дослідів над цею пам'яткою, та на уривках Євангелії XII—XIII в.

Проф. Колесса зазначує, як дуже побіжну, характеристику мови „Апостола" у Калужняцького й ще побіжнішу в замітках С. Маслова про Київський фраґмент цієї памятки (8 арк.) і доповнює їх своїми спостереженнями, а власне вказує на сполучення *ьіє, ьіа,* зам. ц. сл. *иіе, иіа;* на появу *и* або *ы* перед енклітичн. займенником *и* (ji); ѣ церк. слов. підкладу удержується згідно з укр. фонемою *ǒ—і* в льокативі одн. м. р. на ѣмь (а не омь): въторѣмь (30), семѣмь (223) і дат. та льокат. одн. ж. р. прикметників *ǒи,* а не *ои* або *еи*: под нбесцѣи (205) вселенѣи (66) і т. ин.; ѣ в ген. ж. р. одн. тьмницѣ (8а); у замісць в: опрауди, доулѣеть и ин.; *х* замісць *к*: хрещеньіе, и багато инших примет живої тогочасної укр. мови.

Давши палеоґрафічний опис Городиських пергамінових листків Євангелії XII—XIII в., проф. Колесса, характеризуючи язик пам'ятки, зазначує уповнозвучення ъ і ь взагалі і з-окрема в сполученнях *ър, ьр, ъл; ть* в 3-й ос. одн. дієслів, і *ǒ* на місці здовженого *е*: лишѣньіа, прошѣньіа і ин. Автор на останнім з'явищі докладніше спиняється над історією цього питання і обіцяє вернутися до його аналізу пізніше, звучи його „спірним". Гадаю, шо в сучаснім стані науки це питання засадничо не „спірне", „спірність" його вже пережитий в науці момент; заперечення фонетичного значіння цієї дуже важної прикмети в історії нашої мови від одного А. Кримського не знайшло співчуття в науці, і в дослідах А. Шахматова (Оч. древн. періода ист. рус. яз. § 455, 456), Розова і ин. та й самого Колесси остаточно вже зліквідовано, і ґрафічні невідповідности між колишнім ѣ та сучасним *і,* що наче-б-то підпірали думку А. Кримського знайшли належне висвітлення в працях названих учених, і можемо тільки вітати ще один гарний далеко не зайвий причинок до цього самого Колесси в розгляданій праці. Вага ж праці Кримського в тім, що вона показала потребу докладнішого означення фонетичних і ґрафічних умов цього з'явища.

На-прикінці проф. О. Колесса приточує текст Городиських фраґментів Єв. XII—XIII в. в порівнянні з текстами кількох стародавніх євангель. *Є. Тимченко.*

Іван Каманін та Олександра Вітвіцька *Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в.* (1566—1651) К. 1923, 4⁰ ст. 1 + 01 — 029 + 1 — 144 таблиці. Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. № 11.

Книжка, що її заголовок наведено на горі, є почасти посмертне видання, бо головний складач її, І. Каманін, помер, не склавши обіцяної передмови до неї. Замість тієї передмови надруковано коротеньку передмову проф. С. Маслова (ст. 01—03). Після неї в книжці уміщено показчик до таблиць (ст. 05—029), що поділяється на такі розділи: 1) чергові №№ водяних знаків; 2) роки, під якими водяні знаки зустрічаються; 3) №№ тих актових книг Центрального Архіву, що з них знаки взято; 4) листи тих книг, де знаки знаходяться. На самих таблицях жодних написів чи пояснень нема.

Безперечно, поява першої української філіґранографічної праці дуже втішна річ. Але головний складач не встиг закінчити своєї праці, а інші його співробітники теж не доконали її. Таким чином, книжку видано в незакінченому стані. Завдяки тому й наукова користь од цієї праці значно зменшилася. Перш за все тих відомостей, що подані в показчику, аж надто замало. Філіґранографічні збірники та досліди мають завданням перш за все допомогти в здатуванні тих актів та рукописів, що на них нема років ні инших хронологічних вказівок. Але другий розділ показчика, що мусить задовольнити ту потребу, лише почасти задовольняє її. Де-які тавра стріваються на актах досить довгий час—яких 10—18 років (№№ 473, 486, 490, 499, 514 і т. ин.). Тому треба було подати й инші відомости про папір, порівнявши надруковані паперові тавра до паперових тавр в инших країнах. Таке порівняння дало-б змогу зазначити де, на якій фабриці та коли зроблено той папір. Досить подивитися на таблиці, щоб зробити висновок, що папір по актових книжках є дуже ріжноманітного походження. Опріч польських гербів, на ньому можна спостерігти: Бурбонські лілеї (таб. 29—30 та 69—71), двохголові орли (таб. 71—85), негеральдичні тавра (таб. 97, 101, 109, 110—112, 123, 129, 130, 134—140 і т. ин.) то-що. Докладніші відомості про папер необхідні перш за все задля хронологічних висновків. Але філіґранографічні праці мусять допомагати також історично-економічним студіям. Тим часом, відомості про походження паперу обмежуються тільки загальним реченням проф. С. Маслова, „ніби для актових книг брався переважно той папір, який вироблявсь по польських паперових млинах“ (ст. 03). Безумовно, таке твердження є цілком безпідставне. Польські герби запозичали й західно-українські та білоруські шляхетські родини. В такому разі треба було визначити, які саме паперові тавра належать до польських паперових млинів. Так саме двохголові орли треба було порівняти до московських філіґранів, а лілеї—до французьких. Тим часом, історик української промисловости та українського торгу марно шукатиме потрібних йому відомостей в цій книжці. Він мусить самостійно проробити ту роботу, що її не виконали ні складачі, ні видавці цієї збірки, бо тих цілком канцелярійних відомостей, що вони подали, буде замало навіть за для хронологічних висновків. Не можу теж погодитися з твердженням проф С. Маслова, ніби „в альбомі, що тут подається, знаки розташовано систематичним роспорядком“ (ст. 03). На превеликий жаль, складачі не додержали повної систематичности й де-коли надто розкидали цілком тотожні чи

подібні тавра (порів. таб. 1—15 та таб. 43—46; таб. 16—20 та таб. 49; таб. 29—30 та таб. 69—71 то що).

Зверхній вигляд книжки відбиває на собі скрутні умови друку: її текст надруковано на дуже лихому папері, а таблиці на чудесному. Звичайно, ціни на книжці не визначено. *Проф. В. Данилевич.*

350 років Українського друку. Бібліологічні Вісти, часопис присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924 р., 1—3; Київ, ст. 177.

Чергове число „Бібліологичних Вістей", що його оглядаємо ми в оцій рецензії, являється приємним сюрпризом для всіх, хто любить і шанує українську книжку.

„Бібліологичні Вісти"—орган Українського Наукового Інституту Книгознавства у Київі, почав виходити спочатку друкований на ручній машинці і розмножуваний в дуже обмеженому числі, тоді перейшов до друкарського способу, побільшивши свій розмір, але все одно не сягаючи до розміру більшої чи навіть середньої книжки, остаючись невеличкою брошюрою.

Останнє число має цілком новий вигляд. Це—добре з технічного боку видана книжка, на доброму папері, з багатьома репродукціями з наших стародруків XVI та XVII ст., з заставками, кінцівками та иншими друкарськими прикрасами. Збірник присвячено важливій під зглядом історико-культурним даті—350-ти літтю видання першої на Україні друкованої книжки. Цей знаменний ювілей було одзначено і на Україні Радянській і на Україні Закордонній. В збірнику, що ми його рецензуємо, знаходимо інформації про святкування ювілею в Полтаві, Чернигові, Винниці, Лохвиці, а за кордоном—у Львові, в Празі чеській. До виявлень ювилейної пошани до книжки в Київі треба зарахувати як раз і наше видання.

Статті, в ньому надруковані, трактують про українську книжку переважно XVI та XVII ст. ст., хоч де-які автори і виходять за ці, очевидно, редакцією поставлені межі.

Редакція не ставила перед собою науково-дослідницької мети; її, як це помітно з огляду самих назв статтей, хотілось подати перегляд відомостей про перші часи друкарства на Україні.

Вступом до тих численних оглядового змісту статтей служить огляд Гр. Тисяченка: „Триста п'ятдесят літ тому і тепер". Автор поставив собі завдання подати побіжний перегляд тої еволюції, що її перейшла продукція української книжки за 350 років свого існування. Особливо інтересним являється те, що автор наш хоче дати цей огляд на тлі розвитку соціяльно-економічних відносин на Україні. Висловлені тут загальні погляди автора на класову боротьбу в XVI—XVII ст. ст. на Україні українського міщанства з польським землевласництвом—шляхтою вірні, але на жаль надибуємо у нього і непотрібну, плутану модернізацію означень для соціяльних груп на Україні XVII та XVIII ст. Саме у нього йде мова про „буржуазію українську" alias „заможне козацтво" до Хмельниччини і після неї, на початку XVIII ст. в Мазепину епоху. Ми маємо, розуміється підстави говорити про міщанський (або як вперше вжив цього в прикладанню до козаків терміну Н. Покровський — буржуазний) характер українського козацтва, як це і роблять дослідники козаччини, але трактувати так само козацьку старшину другої половини XVII та XVII Іст. се глибока, нічим не оправдана помилка, бо та соціяльна група є виразно землевласницькою, а не міщанською (буржуазною). Автор кінчає свою статтю зазначенням, що він занадто побіжно зробив свій огляд, а „що-ж до економічно-соціяльних умов початкового друкарства, то це нами зроблено

в статті, що має бути надрукована в иншому виданні". Шкода що Редакція не подбала про уміщення такої ширшої статті про епоху зародження у нас друкарства. В збірнику призначеному не для учених спеціялістів, але й для ширшого читача, така стаття про ту інтересну епоху, коли перетворювались економічні підвалини життя, йшла завзята відпорна боротьба під прапором національно релігійної ідеології та формувалась козаччина,—була інтересним і потрібним нагадуванням нашого минулого.

Слідуючі статті носять більш вузький характер і розвивають вони одну тему – початки друкарства і його первісне по Україні розширення. Так П. Попов дає огляд початків друкарства у Слов'ян, С. Маслов в більшій статті говоре про друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., оглядаючи окремо друкарні галицькі, волинські, київські, чернигівські і в останньому розділі статті, даючи інтересний фактичний огляд відомостей про друкарні в XVIII ст. в Лисаветграді, Кременчуці, Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Могильові та Кам'янці. Більш докладно розвивають трактовані вже С. Масловим питання—В. Романовський („Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст."), К. Копержинський „Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії" та М. Михайленко „Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст.".

В цих статтях, розуміється, зустрічається неминуче повторення, проте прикрого вражіння воно не робить, бо автори досить вдало розмежували матеріял своїх статтей. Про зовнішній, мистецький бік книжки—говорять статті: коротенька М. Макаренка „Мистецтво книжки" та докладніша і спеціяльно-дослідницького змісту Д. Щербаківського „Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні". Остання стаття прочитається з особливим інтересом любителем старовинної книжки, бо подає багато інтересного матеріялу з історії нашого „інтролігаторства".

Споріднені по змісту з двома названими статтями – стаття П. Клименка „Українські ритодруки" та коротенька і занадто вже популярна для поважного збірника писана стаття В. Кульженка, „Минула та сучасна техніка друкарська".

Цінні з погляду наукового та для наукових справок огляд стародруків київських бібліотек В. Барвінка, огляд слов'янських інкунабул київських бібліотек поданий П. Поповим та відомості про українські стародруки в бібліотеках Самари та в бібліотеці Ленінградського університету, що їх подав ак. В. Перетц, і про стародруки Кам'янецького історико-археологичного музею, подані Є. Сіцинським. Як бачимо з перегляду змісту, збірника складено ріжноманітно і так, що шляхи початкового розвитку українського друкарства представлені досить повно.

В передмові до збірника директор У. Н. Інст. Книгознавства Ю. Меженко подає звістку, що випуском цього збірнику не вичерпує інститут свого обов'язку означити дату 1574 року. Ладиться до друку на 20-ти друкованих аркушах суто-науковий збірник, присвячений історії української книжки. Отже привітаємо і цю першу, гарно виданý і, загалом кажучи, добре скомпоновану книгу, і чекатимемо на заповіджену другу книжку, сподіваючись і там побачити і поважний зміст і художній вигляд.

О. Гермайзе.

А. С. **Грушевский**. *Города В. Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина і борьба за старину*. К. 1918. ст. 240.

Наша історична література не дуже багата на монографічні студії по соціяльній історії. З окрема історія городів становила тему для спеціяльних студій В. Антоновича та М. Владимірського-Буданова („Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ"). Що торкається до першої праці, то

була вона занадто сумарною, закреслювала дуже велику для досліду епоху, і натурально, що в наші часи робота В. Антоновича не зможе в цілому задовольнити вимог сучасного історика; праця ж Вл. Буданова і не ставила перед собою задачи, так би сказати, історико-соціологічної, вона досліджувала більше відносини юридичні, а не соціяльні, а до того ж і вивчала саме німецьке право, а не взагалі устрій городів.

Заповнити прогалину в нашій історіографії взяв на себе проф. Ол. С. Грушевський. Це друга його велика робота, взята як раз з епохи XIV—XVI вв. Перша була присвячена Пинському Поліссю в цю епоху і досліджувала відносини землевласницькі та економічну організацію шляхецького і селянського господарства. По 15-ти роках праці, що виявлялась в численних розвідках та статтях, автор вертається знову до вже досліджуваної ним епохи, ставлячи ширші рямці для дослідження, не обмежуючи себе вузькою територією. Роботу присвячено мало розробленій темі—історії організації—городів в Вел. Кн. Литовському. З методологічного боку до такої теми можна підійти ріжно. Можна еволюцію города розглядати на тлі загальної суспільної еволюції і подати перед аналізом і збіранням фактів загальне уявлення про організацію суспільства, економічних та соціяльних відносин у ньому, а тоді установити в тій загальній картині місце і значіння досліджуваного з'явища—в даному разі—міста. Можна іти шляхом аналітичним, власне з пильного збірання фактів та їхнього аналізу і освітлення починаючи, і потім в кінцевому результаті приходячи до соціологічного висновку. Автор „Городів" як раз іде другим шляхом. Свою студію починає він з аналітичного досліджування побуту та організації города Литовської доби в його історичній еволюції. Отже маємо перед собою шість розділів студії. Перший розділ присвячується науковому описові побуту великих городів В Кн. Литовського XIV—XV ст. ст. Увагу свою автор спиняє, головним чином, на „старині" городів, на становищі їх в пору, коли давня звичаєва норма права стає признаною і санкціонованою центральним урядом дістаючи підтвердження і в земських уставних грамотах і в ріжних господарських листах. Автор підкреслює стародавні відносини—звязанність города з волостю, аналізує вияви політичного життя городів і спеціяльно студіює інститут в цю епоху, його компетенцію та його функції.

Ввесь час автор веде мову про „великі городи" Литовської держави. Бракує, на жаль, тут виразної дефініції, що саме творить для автора поняття великого города. Наскільки можна догадуватись, автор виходить для свого означення не з розміру міста, не з числа його населення, а скоріше кладе критерієм для свого росподілу історичні традиції даного міста та його колишне політичне значіння. Рацію такого поділу не можна не визнати, бо роля города в переходову по формах соціяльної будови добу XIV—XV ст. залежала саме від остатків давніх традицій, від тої „старини", яка ще не „рушилась" владою, але яка вже мусіла незабаром замінятися „новинами". Але цю категорію варто було-б виразніш намітити, щоб не оставляти місце для сумнівів і неясностей.

В другому розділі, присвяченому розглядові боротьби принціпів—старини й новин в „малих" городах тої-ж доби, автор вже більш докладно виясняє поняття, „малого" города. Як і треба було сподіватись, характерними рисами для їх означення являються моменти юридичного значіння. До малих городів зараховується, всамперед, ті із старих (з давніми традиціями). городів, що не встигли в свій час добитись грамот на вольності і привілегії, і їх „старина" не була легально визнана, далі—городи, що виникли вже в Литовську добу з причин військової оборони,

пограничні замки, нарешті, городи, що виникли біля господарських дворців в силу економічних (головним чином, торговельних) причин.

Установлення походження цієї категорії городів дає змогу відразу установити і причини слабости оборони „старини“ в них. Город, що виникає біля господарського дворця, від самого свого початку звязаний залежністю від господарської адміністрації,—такий город не мав в собі відпорних сил для боротьби за ту „старину“, традиції якої в ньому не відчувалось. З другого боку, вплив такого города на волость, від якої він не був відокремленим, зводився до minimum'a або й зовсім не позначався. Намісник-державець, що осідав в такому городі, діставав мало чим обмежену змогу панувати, не зустрічаючи протесту, над усім життям города. Велика частина цього розділу й присвячена з'ясованню функцій в городі намісника-державця і при тім установлюється залежність їх від пунктів устави та від місцевого звичаю („старини“).

Починаючи з наступного (III-го) розділу, автор переходить до слідуючої епохи—XV—XVI ст.ст. Свій аналіз автор починає від намісників-державців, виясняючи способи і форми діставання держання, детально розбирає обов'язки намісників-державців, їх відношення до населення городів, і з-окрема докладно аналізує зміст господарських устав, що давались намісникам-державцям. IV розділ продовжує зміст попереднього, розбираючи пункт за пунктом статті прибутків державців. Тут принагідно подається читачеві і картина економічної організації города Литовської доби, тільки що та картина не об'єднена в ціле, а складається з окремих фраґментів.

Два останні розділи праці присвячені студіюванню міщанського побуту XV—XVI ст.ст. Побут цей розглядається на тлі боротьби міщанства з урядом за свою стародавню вольність.

Такий в загальних рисах зміст цеї студії проф. Ол. С. Грушевського. До неї додано коротеньку передмову, з якої дізнаємося, що праця була виготована ще в 1914 році, але, друкарські та инші труднощі, з'язані з війною, завадили вчасно її випустити, а після війни нові технічні труднощі дали змогу випустити тільки оці шість розділів, а не всю студію.

Розуміється трудно давати повну оцінку праці, що ще не вповні опублікована. Але те, що ми маємо, становить само по собі закінчену цінність. Характеристика міського життя, особливо, його зовнішніх проявів, його укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми об'єднумо спільним поняттям „побут“, дана цільною і вичерпуючою, кожне твердження, кожен висновок ґрунтується на фактах, прикладах. Проте хотіли-б ми де-що зауважити.

Епоха, що її студіює автор, безперечно, переходова. На XVI ст. припадає ломка життя, міняються підвалини економічні, фіксуються нові соціяльні відносини, в иншу стадію переходять і політичні умови існування В. Кн. Литовського. Процес переродження старого руського города перед заведенням німецького (магдебурського) права варт було-б ввести в схему загального соціяльного процессу, що пройшов по території держави. Метод добросовісного, і детального аналізу життя, яким орудує—автор, дає багато цінного, але тратить від недостачі соціологічних узагальнень, до яких безперечно простує сам автор, відомий в нашій історіографії, як дослідник соціяльного життя передусім.

Далі, ми дозволили-б собі вказати на те, що знайомство з устроєм города це знайомство з торговельним життям держави, і тому хотілось би бачити в студії, присвяченій городам, розділ, де-б вияснювалось стан торгу, її розвій та умовини його розвитку.

Статистичний метод дослідження соціяльних з'явищ все більше і

більше ширіться в науці, тому хотілось би бачити в праці про городи обчислення бодай приблизні населення городів, його змін в ріжні епохи, так само, як і аналіз економічного становища городів та міщанства хотілось би бачити в цифрах.

Що-до класифікації городів, то, як ми це вже зазначили, поділ городів на „великі" та „малі" являється не цілком повним; на увагу варто було-б взяти момент географічний. Адже ми знаємо, яка глибока ріжниця в соціяльній структурі була на території властивої Литви і Західної Білоруси, з одного боку, і в волостях таких, напр., як білоруська Наддніпрянщина, або на козацько-українських степах. Тому здавалось би потрібним розріжняти, з одного боку, Витебськ, Ковно, Полоцьк, а, з другого—Київ, Брацлав, Черкаси, Мозирь і ин. Так само варто виразніш провести класифікацію городів по характеру їх організації (город—замок) В тіні залишив шановний автор міста приватно-власницькі, на еволюції яких лежить печать певної своєрідности.

Наші зауваженя являються не так констатуванням неповноти досліду, як висловом нашого бажання та надії побачити в неопублікованих ще розділах студії відповідь на все те, що в з'вязку з данного студією виступає, як прогалина, в історичній літературі.

В слідуючих розділах сподіваємось ми побачити і історіографічний огляд дослідів над городами, якого бракує як предмови, опублікованій частині.

Але і при тій, не від автора залежній неповноті, шість опублікованих розділів являються цінним вкладом в наукову літературу, що дає підсумки, систематизує наші розкидані відомості, освітлюючи той неясний процес життя наших городів, який йшов в епоху до введення німецького права.

Праця Ол. С. Грушевського ставить і освітлює важливу в науці проблему городів і служитеме імпульсом та вихідною працею для дослідників історії міста Білоруси та України. *О. Гермайзе.*

Dr. Leon Bialkowski, *Podole w XVII wieku. Bysy spoleczne i gospodarcze.* Варшава, 1920, ст. 229.

На основі, головним чином, земських книг воєводства Подільського автор дає нариси селянського і шляхетського культурного й економічного побуту. Його праця є ніби коректівом і доповненням відомої праці Яблоновського, пам'яті якого і присвячується. З архівних книг насамперед вибрані автором факти з нашої матеріяльної культури і досить самостійного правного становища подільського селянства XVI в., але автор не підійшов до вирішення, економічної проблеми, обмежившись побутовими рисами. Те саме можна сказати і про дотичні відомості шляхетської культури; тут дається проте порівняння посагів, відносна оцінка економічного становища польської й руської шляхти, менш заможної. Це основні категорії суспільства, яким автор присвячує найбільше уваги. Інші категорії з'ясовуються остільки, оскільки вони звязані з шляхетством. Духівництво руське оглянуто дуже побіжно; установлюються дві його категорії: близька до шляхти і близька до селянства. Останні й за відхід з села мали платити, як звичайні селяне, вихідне і взагалі трактувалися шляхтою, як піддані. Матеріяльне становище попівства було високе, хоть градацій у йому автор не визначає. Католицькому духовенству автор присвячує небільше уваги, як православному, і культурної ролі його не виясняє. Судячи по тому, що уже в середині XVI ст. верхній шар православного духовенства тягнеться до шляхетсько-католицької верстви через одруження, можна припускати принаймні зовнішню імпозантність ка-

толицько-культової культури. Не спиняючись над цією досить важною проблемою, автор дуже побіжно трактує питання про матеріяльне забезпечення культової організації та її звязок з шляхетською стихією. Він тільки відзначає незначність грошевих допомог від шляхти кляшторам до часів запровадження на Поділлі езуїтів. Судячи з того, що автор не припускає можливости існування шкіл для шляхти в той час, очевидячки до єзуїтської освіти на Поділлі, католицьке духовенство не провадило шкільної роботи. Автор присвячує кілька уваги й Подільському іудейству. Насамперед він зменшує загальну їх кількість установлену Яблоновським (бо той вважав неправильно поголовщину не з членів, а з голів родини), а далі визначає економічні функції іудеїв: торгівлю, ремісництво, лікування. Торгували іудеї волами (на вивіз) і предметами роскошів (довіз).

Підсумками праці автора можна вважати в списку шляхетських родин наведених в кінці праці. Автор ніби розрішає проблему числового підрахунку подільського шляхетства у XVI в. і стверджує, що польський елемент і кількосно і економічно переважав. Все-ж це твердження не є доведеним, поки не буде проаналізоване східне Поділля. Так само й не можна вважати цілком вірним твердження автора, що шляхта переважно вела економічну роботу, а не військову охорону. Для західнього Поділля це вірно, але для східнього—ні. Ми маємо рацію гадати, що руська шляхта або боярство росташована в східнім Поділлі яка дала пізніше у XII в. Нечаїв, Богунів etc., вела в XVI в. військово-охоронну службу в той час, як її західні, переважно, польські спільники, економічно-організаційну. Не виясняє зовсім автор участи шляхти в будові замків, фортецій. Земські книги певно мало матеріялу давали, але з других джерел треба-б було це відзначити. Взагалі, основний дефект праці той, що автор дуже міцно тримався матеріялу, мало виходячи по за межі його. Це ніби надавало характера точности в його роботі, але-ж разом спричинялося до таких прогалявин, які не дають можливости не то що роскрити, але й намітити процес розвою подільського життя XVI в. Цьому ще сприяє й те, що автор зовсім не використовує розміщення в хронологічнім порядку досліджених фактів. Він рядом ставить факти ріжних дат, початку, середини, кінця XVI в., як рівнозначні, а иноді (стор. 66) зовсім не датує факторів. Тому то поруч з невизначенністю районової констеляції Поділля в XVI ст., не з'ясовується й еволюція суспільно економічна Поділля протягом XVI в. Селяне, наприклад, ніби-то мали однакове становище, тоді як ясно, що в кінці становище їх замінилося, бо викуп за втікачів шляхтичі правили в кінці XVI в. значно вищий, як в середині. Зовсім мало освітлене автором містечкове життя. Серед додатків їм поводиться локавційний привілей 1561 року м-ку Сатанову, який в тексті роботи не аналізується детально. Те саме можна сказати відносно всіх додатків, які дають значно більше, чим авторів текст. Робота дослідження не окремих явищ і процесів історичних, а цілої території може тільки бути виконана в формі видання матеріялів. Особливо коли ця територія в досліджений момент не була міцно з'язана політично, адміністраційно й економічно як Поділля в XVI в. Dr. Bialkowski був би дав ціннішу роботу, коли-б наслідував і в методі Яблоновського, а не тільки в завданнях. А про те робота дає цінний матеріял, хоч і фрагментарно й тематично не зовсім гармонійно систематизований. Немає в їй творчої реставрації, але жодний реставратор не може обминути цю роботу, що подає значну кількість ріжноманітих деталів з Подільського життя XVI віку.

П. Клименко.

В. М. Отроковский, *Тарасий Земка, южно-русский литературный деятель XVII века, 1921.* (Сборн. отд. русск. яз. и слов. Рос. Ак. Наук т. XCVI № 2, 122).

Праця пок. В. Отроковського подає повний та закінчений нарис життя та літературної діяльности одного з освічених ченців Київо-Печерської Лаври XVII ст. Тарасія Земки. У І розд. ми знаходимо біографію Т. Земки, складену на підставі уважного розгляду літературних пам'ятників та документів того часу, комбінації нових даних, витягнених з цих пам'ятників, та цілком ґрунтовних догадок і припущень. Переходячи у II р. до аналізу літературної діяльности Т. Земки, В. Отроковський передовсім зупиняється на його віршованих творах, що мають здебільшого панегіричний характер; він вивчає їх з боку розміру, рими, язика, мотивів та прийомів творчости, при чому розгляд прийомів та мотивів зроблено на фоні аналогічних творів того часу. Зроблений аналіз виявив у панегіричних віршах Т. Земки „правильный размер и гладкую рифму", (кількість дієслівних рим у Т. Земки невелика), прикладення і уживання традиційних засобів панегіризма і, з'окрема, герботолковника, а також де-яку своєрідність поетичного стилю; що до особливостей останнього повинно одмітити ще багацтво у віршах Т. Земки мотивів реального змісту... Як висновок можна сказати, що Т. Земка для свого часу знав науку віршування в достатній мірі, та що такого роду літературну звичку він найлегше міг набути в школі (50—51). Зроблений аналіз панегіричних віршів Т. Земки має характер вичерпуючий, подає ясну уяву про зміст і, головне, про форму цих творів, але-ж тут, на наш погляд, потрібно-б було розглянути й три невеликих вірші Т. Земки (віршований підпис і два двостиха до ікон), що до панегіричної літератури не належать, а сказано тільки, що вони мало помітні, та що підпис виділяється своїм розміром. Одмітимо, що для В. Отроковського залишились невідомі ще два вірші Т. Земки, що знаходяться в „Акафисті" 1625 року, а саме молитовна відозва (заклик) до Христа від імени читачів—15 двохрядкових віршів та напис до ікони богородиці (Успення) —2 два двохрядкові вірші. В III розд. розглянено релігійно-теологічні твори Т. Земки, а саме: три вступних слова до друкованих видань, що по суті є трактати історичного та канонічного змісту з полемічними нападами на католиків. В. Отроковський вивчає джерела, що з них користувався Т. Земка, спосіб як використовував він джерела, мову, традиційні мотиви, стилістичні засоби, виділяючи їх особливості у Т. Земки. З боку язика розглянено також і Синаксарі Каліста, що Т. Земка переклав на „просту мову". В кінці праці зроблено висновок, що „діяльність Т. Земки, яка проходила переважно в Лаврських стінах, була в значній мірі многобічна, але переслідувала одну релігійно-освітню мету спільну для всього українського духівництва, брацтвам та манастирям. Служачи безупинно за коректора та за друкаря лаврського видавництва, будучи церковним казнодієм, а пізніше справляючи обов'язки ігумена Богоявленського манастиря і соборного старця, Т. Земка залишив багату літературну спадщину панегіричних віршів, низку вчено-богословських передмов, переклада Синаксарів Каліста на „просту мову", де виявився характер його шкільної освіти, знання мови латинської, грецької та церковно-слов'янської, велика начитанність у творах свят. отців та істориків церкви. Серед тогочасних літературних діячів Т. Земці належить почесне, вповні заслужене, та варте його скромного талану з небагатьома, але виразними рисами самобутности (78). В додатку надруковано невидані вірші та передмови Т. Земки.

С. Щеглова.

C-te M. Tyszkiewicz, *La littérature ukrainienne (d'après m. Serge Efremof, m-me O. Efimenko, le prof. M. Hrouchevsky et d'autres écrivainiens).* Avec de nomreuses illustrations. Berne. 1919 p., 157 стор. in 4.

Це популярне видання, яке має на меті, познайомити закордонного читача з історією українського письменства, починаючи з його заснування до останніх часів. Але навряд чи воно може виповнити своє завдання, бо написана ця книжка дуже поверхово і має досить значних помилок, так що західний читач не придбає собі з неї досить ясного розуміння, що таке українська література, і яку вартість мають її письменники. З цієї книжечки західний читач тільки дізнається, що були в українській літературі такі-то і такі твори або такі-то і такі-то письменники, але яку особливу цінність вони мають, я не кажу вже для всесвітньої скарбниці поезії, але навіть для свого народу, цього він не зрозуміє, бо автор побільшості тільки називає твори або письменників, а нічого путнього про них не каже. Про „Слово о Полку Ігореві" д. Тишкевич каже тільки кілька незначних фраз (14 рядків), причому зазначає, що ми знаємо його тільки в копії „russe (московській XVIII в.), probablement assez défectueuse" (11). Можна подумати, на підставі цих неясних слів, ніби „Слово о полку Ігореві" дійшло до нас в рукопису XVIII в. (автор, мабуть, розуміє тут видання Мусіна-Пушкіна, зроблене з копії, яку склали в кінці XVIII в. він сам та Малиновський з Бантиш-Каменським, або ту копію, яка була подана цариці Катерині, і яка тепер відома і надрукована кілька разів, тоді як для ясности треба було сказати хоч кілька слів про дійсний оригінал цієї поеми і росказати про працю над ним перших видавців); крім того, зовсім не зрозумілим являється це „probablement assez défectueuse", коли всім відомо, що копії зроблені Мусіним-Пушкіним та його товаришами, були д у ж е дефектні, бо вони не знали читати старих рукописів і поробили багато помилок, через що в тексті, „Слова о полку Ігореві" і досі є багато темних виразів. Далі в цьому відділі про письменство доби Київської держави Тишкевич ні одного слова не каже про нашу стару проповідь, напр., про славнозвісне „Слово" Іларіона, про яке треба було сказати хоч кілька слів навіть в такому популярному виданні, яким являється книжка Тишкевича. Також і про стару українську драму автор кидає тільки кілька незначних фраз, не згадуючи навіть про такі її блискучі, особливо як на той час, зразки, як „Милость Божія", „Воскресеніе мертвих" Г. Кониського; нічого не каже і про наш відомий вертеп, ні про старі вірші ріжних видів, ні про таких попередників І. П. Котляревського, як Климентій, Некрашевич і др. Якого-небудь розуміння історичного розвою старої української літератури, того довгого тяжкого шляху, яким вона нарешті в кінці XVIII в. дійшла до творів І. П. Котляревського, Тишкевич не дає, і через це його книжка може вважатися навіть не популярним виданням, а скоріше сухим конспектом, який навіть не повно каже про ті явища, які були в нашому старому письменстві.

Теж треба сказати і про той відділ, який присвячений новій і новішій українській літературі. Про які-небудь напрямки в українському письменстві XIX в., про зміну ріжних течій в новому—автор нічого не каже, він тут тільки перераховує головніших письменників та подає коротенькі невиразні їх характеристики, уживаючи часто однакових виразів. Драгоманів extremement cultivé (110), Куліш très cultivé (85). Леся Українка très cultivée (144), Іван Франко poète de très grande valeur (123), Bohdan Lepky poète elegique de grande valeur (133), М. Коцюбинський est un écrivain de tout premier ordre (134), Алчевська poète lirique de premier ordre (145), Олена Пчілка patriote ardente (118), Іван Вишенський теж був ardent patriote (20)—такими загальними фразами користується Тишкевич, коли

йому приходиться характеризувати якого-небудь письменника. Називаючи М. Коцюбинського генієм українського письменства, але не зазнаючи, в чому-ж проявився цей геній, Тишкевич в другому місці своєї книжки каже, що Коцюбинський „s'impregne de la littérature moderne des Scandinaves et des Belges, des Ibsen, Knut Hamsun, Mäterlinch et Rodenbach (138)—і читачеві зостається тільки дивуватися, за що-ж називають геніем того поета, твори якого перейняті впливами ріжних письменників. Даючи і тут, як і скрізь, загальну характеристику М. Коцюбинському, Тишкевич зовсім не змалював читачеві постать цього видатного українського письменника.

Не зупиняючись більше на хибах цієї книжки, скажемо, що в ній є і досить фактичних помилок, яких не слідовало-би робити в тій праці, яка іде перед очі, можна сказати, усієї Європи. „Ізборника Святослава" 1075 р. (10) ми не знаємо, а є, як відомо, два збірники Святослава один—1073, а другий 1076 р. Та школа, яку заснував Петро Могила, називалась Київо-Могилянський колегіум, а не „l'Akademie de Kiev" (25), яку назву вона одержала тільки в XVIII в. при цареві Петрі I, Квітка народився зовсім не „dans la même sphère aristocratique", що граф Куракін або князь Репнін, як каже д. Тишкевич (61). Вважати „Марусю" найкращим твором серед поезій Марка Вовчка также якось дивно: „Maroussia" est un petit chef d'oeuvre", каже Тишкевич (86), тоді як Маруся—це тільки переклад не надрукованого українського оповідання, який вийшов в Петербурзі в 1873 р. (див. Огоновський, Исторія литературы русской, т. III, I в. Львів 1891, стор. 280). Драгоманів покинув Україну не „dans les dernières années de sa vie (110), а росцвіті свого таланту, Котляревський не був „fils d'un „diak" ou desservant d'église (50) і т. инше. З зовнішнього боку книжка видана гарно, на крейдяному папері, в ній є чимало малюнків і портретів наших письменників, але через зазначені хиби вона не дасть змоги західному читачеві познайомитися з нашим письменством і зрозуміти його оригінальну вартість і красу, які так приваблюють до себе всяку культурну людину. *М. Марковський.*

I. **Polivka,** *„Čichàm člověčinu—ruskŷ dech, ruskou „kost".* (*Narodopisny Věstnik XVII*). Praha 1924. 3—19.

Невеличка на розмір, але дуже цінна розвідка шановного автора вводить нас в коло розумінь самих, здавалось би, звичайнісіньких виразів, як *„rusky dech, ruska kost"*, що так часто зустрічаються в етнографічних матеріялах східно-слов'янського фолькльору, зібраного до цього часу.

Справді, можна сказати, що процес збирання етнографічних матеріялів дійшов вже до тої точки, коли час зайнятися не тільки збиранням, але й студіями як окремих сюжетів оповідань, так і самих найдрібніших виразів, висловів, що характеризують світогляд народу і його поетичний стиль.

Усна східнє-словянська народня словесність дає до того найцінніший матеріял. Автор, напр., звертає в цій статті увагу на певну скількість місць в ріжних оповіданнях про народні потвори, як баба-яга, змій, героїї (Іван Царевич та инші) з їх словами і виразами: руський дух, руська кість, кістка, та варіянтами до них, як „прісна кість", „прісна душа", „чоловіческий дух (людський дух)", „християнський дух", „чужий дух" і т. и. Базуючись на величезнім апараті порівнянь і паралелей та приводячи силу цітат з російських, українських та білоруських оповідань про фантастичні народні потвори, автор докладно та грунтовно пояснює окремо кожне слово виразу: „руський", „дух", „кість" і доходить розуміння цього виразу в цілому. Вислід такий. Антропоморфізовані істоти баба-яга, змій,

герої й др., коли до їх житла попадає звичайна людина, завжди гостро почувають та обурюються чужим, запахом, що вносить з собою людина, називаючи його „руським духом“ або „руською кісткою“. Дух, або просто запах, що його секреціонує (виділяє) шкіра кожної живої істоти і чоловіка зокрема, відчували люди за давніх доб далеко краще ніж зараз. Нам, людям сучасним, що майже втратили здібність розріжнення запаху, це буде зрозуміло, коли пригадаємо теперішніх дикунів з дуже розвиненою цією здібністю. Автор і вказує на цю здібність, которої памятки зосталися лише в народній словесності, як пережиток давніх доб. Характеристично, що вираз „руський дух“ зустрічається переважно у великоруських оповіданнях, дуже мало в українських (наддніпрянських) і тільки один раз у білоруських. Паралелі такого розуміння „дух“ автор наводить і в Зах. Европейській літературі (Rich. Andrée. Ethnograph. Parallelen N F. 213). Цілий ряд варіянтів—синонімів слова „руський“ (дух)—чужий, людський, прісний і др. тільки підносять висловлену думку автора.

Що-до виразу „руська кість“ (кістка), то він з'являється певним варіянтом виразу „руський дух“, тільки що тут центр уваги покладено не на самий запах, а на кість, як на причину, що творить цей запах. Багатими паралелями автор доводить, що саме слово „кість“ не можна розуміти окремо—відповідно німецькому „Bein, Gebein“, а „Knochen“ себ-то кість з м'ясом, що обростає кості. Таке розуміння слова „кість“ зустрічається в літературі художній—„старі кості“, „чортова кістка“—автор і підкріпляє це відповідними прикладами.

Пояснюючи слово „Русь“—руський, автор виясняє значіння цього слова в розумінні повної окремішности світу, де живуть народні потвори, від руських у власнім розумінні. Руський—Русь це „реальний світ в відріжненнів від світу, в котрім живуть істоти надлюдські“ (ст. 15); тільки иноді це протиставлення иншим народам, та иншим землям. В українських (наддніпрянських) оповіданнях слово „руській“ прикладається до чужих, не місцевих людей, але це риса явно новішого походження. Подавши загальне значіння русь—ський, автор наводить багато синонімів цього слова з додатками, як „свято—русь“ й инші, а також думку пок. проф. Потебні, що до історичного та географічного пристосування цього слова.

Констатуючи певну усталеність вказаних речень та вияснивши місце кожного з них, автор про те не наважується вирішати питання про час і місце походження цих виразів, тільки висловлює думку, що в той час як перший вираз (руський дух) характерний для Великоросії, другий (руська кість) для України і менше для півночи та Сибіру. Дізнатися-ж, які з них і де повстали—немає даних, тому що оба вирази однаково зустрічаються в „оповіданнях про конфлікти з істотами над-людськими в світі надземнім і підземнім“ (ст. 16).

Що-ж до давности походження цих виразів, то на думку автора, тут треба добачати прикмету дуже стару (16 стр.), а в виразі: „čicham človečinu“ автор вбачає наслідки, вірніше, відгуки колишнього канібалізму.

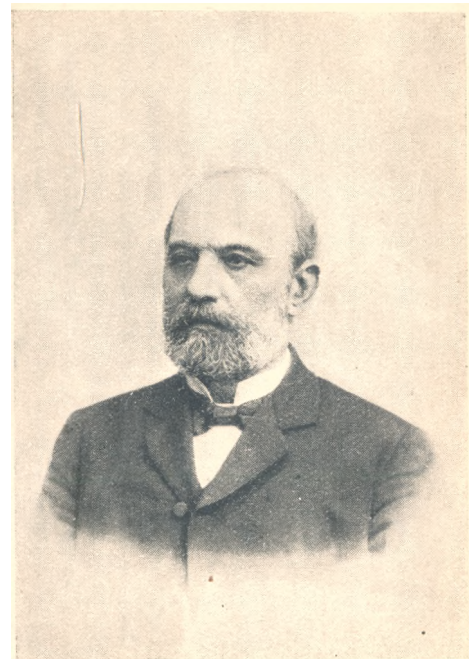
Закінчуючи се звідомлення мусимо піднести, що стаття шан. академіка дає справжній взірець для дослідження типових виразів фолькльору, важливих з культурно-історичного погляду. Бажано було-б тільки більше паралелей що-до розуміння та пояснення подібних виразів не тільки в східнослов'янській фолькльористиці, а й в західнє-европейській та взагалі в світовій,—без порівняння з якою розуміння всякого фолькльорного або етнографічного явища, буде неповним і недовершеним. [1])

П. Глядківський.

---

[1]) Щоб не переступити призначених для сеї книги розмірів, решта рецензій відкладається до III книги. *Ред.*





Фотографії Ореста Левицького з 30-х і 60-х років життя.

НЕКРОЛЬОҐИ.

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.

9 травня 1922 року, на 74 році життя відійшов від нас Орест Іванович Левицький, найстарший з українських істориків і один з найсимпатичніших представників нашого старшого покоління.

Потомок одвічного священничого роду Носів-Левицьких, що під час Руїни вийшов з Правобережжя й осівшися в новоселій слободі Маячці, попував тут незмінно протягом майже двох століть, переживаючи разом з своєю парафією великі й малі події сього краю [1]). Праправнук славного українського гравера XVIII в. Григорія Левицького [2]), правнук в перших блискучого маляра—його сина, Дмитра. Вихованець духовної школи з її знанням і любованнем в співі, в народній пісні, в обряді церковнім і народнім,—покійний Орест Іванович був з самого походження, з дитячого і молодечого виховання овіяний і перейнятий традицією українського життя і культури і мистецтва, відчував їх красу і багацтво надзвичайно глибоко і тонко, упивався їх змістом, і в сім любованню—в любованню навіть більш ніж в відтворенню—знаходив мету, красу і зміст свого життя. Вихований в церковній обстанові, призначений батьками для духовної карєри, він хоч потім і збочив з сеї дороги, але заховав до кінця своїх днів живу любов і цікавість до церкви, богослуження, обряду, до всієї її естетично-декоративної сторони української церкви; тільки в останніх роках життя, як певний півсвідомий прояв протесту проти старих умов життя, позначилося в нім розочарованнє і знеохоченнє до сеї церковности та обрядовости. Перед тім, після тридцяти літ наукової праці, цівільної служби і пожиття серед поступового українського громадянства, він все зіставався типовим представником старо-української духовної верстви в своїм розумінню традицій та інтересів українського життя.

Припадком зложились обставин, які звели талановитого семінариста з університетськими людьми й замісць духовної академії потягло його до Київського Університету, саме коли на катедру його вступав великий майстер української історії Володимир Антонович. Орест Іванович, рішившись піти світською дорогою, найбільш інтересу почував до природничих наук—віддаючи свою дань радикалізмові 1860-х рр. Але міркування матеріяльного характеру: перспектива учительської стипендії, далі кращої учительської посади звернули його на історично-фільольоґічний факультет, тоді досить сірий бідний науковими силами [3]). Отже стрічі з Антоновичем головно завдячував він, що ся історично-фільольоґична наука не зісталась для нього „студією для хліба", а наповнила новим

[1]) Покійний оповідав мені одного разу свою родинну традицію, що один з його предків, сучасник „шведчини" був повішений на царських воротях своєї церкви, якоюсь заблудящою шведською ватагою.

[2]) Від нього йде фамілія Левицьких в сім роді: Григорій Ніс, оженившися з шляхтянкою Левицькою, прийняв її ім'я.

[3]) Знаємо се з листування Ореста Івановича, переданого по смерти його до зборів академії і використованого М П. Василенком в студії про покійного, що має вийти в Записках III-го відділу; воно кидає багато світла на досі мало звісне внутрішнє житте покійного сторика.

змістом його життє. Орест Іванович став одним з найпильнійших слухачів нового доцента, один з найперших в хронольоґічнім порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найблизше підійшов до його наукових, архівних інтересів. Антонович не тільки кермував його науковими зайняттями в Університеті, але й зробив своїм близшим товаришом по археоґрафічній комісії, де він був тоді редактором видань, себ-то фактичним науковим керманичем, а Орестові Івановичу виробив посаду секретаря-діловода. Обставини складались ніби саме так, щоб зробити його Антоновичевим товаришем по катедрі, продовжателем його археографічної й історичної праці та його історичної ідеольоґії. В своїй першій науковій студії („Очерки внутренней исторіи Малороссіи во второй половинѣ XVII в.“) він іде за звісною студією Антоновича про початки козаччини: за його теоріями українського народоправства. В Центральнім Архиві запопадливо працює над волинськими актовими книгами XVI в., вибираючи матеріяли по історії реліґійного руху, до висвітлення родинного права і побуту. Поки набирався сей матеріял, він випускає, в 1878 р., нове виданнє літописи Самовидця, разом з де-якими иншими пам'ятками українського літописання, і тим здобуває собі вже тверду наукову репутацію. Слідами Антоновича, тою-ж археоґрафічною дорогою, він сподівався перейти до професури. Але цілий ряд несприятливих обставин розбив сі плани.

Перед усім прохолодила близька знайомість з закулісовою стороною університетського життя. Київським університетом правила група професорів-„дільців“, ворожо настроєних до українського руху, і впливи її скріплялись. Орест Іванович, заманіфестувавши себе українським спеціялістом, „україноφілом“, гарячим учнем Антоновича, відразу попав на проскрипційний реєстр. Вповні про се довідався він згодом, але де-які передчуття тої боротьби, яку прийшлось би йому витримати, перебиваючись до професури, він дістав дуже скоро, і вони дуже ослабили його енергію. Орест Іванович, з одного боку, був натурою поетичною, „развлекающеюся“, по його виразу, котрій довга, постійна, систематична праця взагалі давалася тяжко, завдяки лише сильному імперативу; з другої сторони—він орґанічно не здатний був до боротьби, до тяжких спроб життя. До сього ще треба додати, що взявши урядову учительську стипендію підчас свого студенства він мусів зараз же відслужувати її в середній школі, а рано оженившись і ставши батьком родини, мусів чимало часу віддавати на заробкування. З цих причин, не вважаючи на заохоту деяких членів університетської колеґії, він не пішов на тяжку і непевну університетську дорогу, не приступив до магістерських іспитів, не подбав про приват-доцентуру і на все життє зістався учителем середньої школи, латинської та російської мови, і це було одною з тих траґедій його життя, котрі він відчував прикро і глибоко.

Не вважаючи на се, і де-які инші тяжкі удари життя (утрату гарячо любленої жінки по п'яти роках пожиття), сі 15—16 літ, від скінчення семінарії і до політичної пригоди 1885 р., до котрої я зараз повернусь, були найбільш ясною, світлою, щасливою порою життя Ореста Івановича. Він всіма силами своєї багатої природи віддавався вражінням тодішнього українського життя, був діяльним членом української громади, захоплювавсь тодішнім українським музичним і літературним рухом (виступав в перших виставах „Різдвяної Ночи“, разом з Ол. Ол. Русовим), і заразом „з залассям“ копався в архівнім матеріялі, друкував описи актових книг, волюмінозні збірки актів по історії реліґійного життя і родинного побуту (перша з них вийшла тоді-ж в 1883 р., друга значно пізніше), дав ряд незвичайно інтересних тимчасових звідомлень-студій по сим питанням, став одним з близших співробітників „Київської Старини“,

коли вона заснувалась. Се було життє повне змісту, руху і сорозмірного свобідного пориву—оскільки він був можливим під пятою тодішнього режіму.

Аж раптом в серпні 1885 р., з нагоди сподіваного царського приїзду до Київа, Орестові Івановичу довелось довідатись, що він пробуває „під негласним доглядом поліції", і тому на час царського побуту мусить виїхати з Київа. Беручи сю звістку, холодно не було чого нею непокоїтись: коли досі жилось під сим „наглядом" досить свобідно; і служилось, і їздилось, і працювалось, значить сей нагляд не був нічим страшним. Але на Ореста Івановича вона вплинула просто катастрофічно — так наче земля розверзлась під його ногами, і треба було хапатись розпучливих способів рятунку. Він стрівожився так, що нервово захорував. Відійшов від української громади, перестав писати по українськи—навіть до найблизшої рідні, росписав рідним і близьким, щоб писали до нього теж „по русски", а не „по-малорусски",—заборонив користуватись його адресою і т. под. Просто неймовірно, щоб така багата, незалежна в своїй ідеольоґії, зовсім не жадна світових роскошів людина могла так жахливо прийняти сей факт. Для мене, як історика українського життя, се одна з незвичайно проречистих ілюстрацій того психолоґічного процесу, котрий переходило українське громадянство під російським режімом протягом кількох століть, того глибокого каліцтва, яке вражає нас не раз навіть в найбільш світлих і благородних людях, і, очевидно, довго ще тяжитиме над нашим життям. Стрівшися вперше з Орестом Івановичем скоро після сеї катастрофи,—знавши його до того з праць, як одного з визначніших представників української історичної науки, спільника ідеолоґії Костомарова і Антоновича,—я і інші мої товариші з української студентської молоді немало були збентежені його відчуженнем від українського життя, товаришуванням з людьми завідомо благонадьожними, казьоного напрямку. Психольоґічну розгадку дав згаданий траґічний епізод багато-багато пізніше. Таке під'яремне істнуванне Орест Іванович вів майже до самої першої революції. Він багато працював, багато писав (виключно по російськи), був одним з найбільш діяльних співробітників „Кіевской Старины" за весь час її існування, але без сумніву незвичайно тяжко відчував ту ґнітючу атмосферу старого режіму, яка давила його, паралізувала його потягі і атрофіровала найкращі здібности його душі, найбільш інтимні наукові, артистичні і громадські інтереси. Він дав багато, але дав би, напевно, далеко більше в умовах більш сприятливих, свобідних від сього нагніту. Постійний огляд на арґусове око многоликого начальства впливав і на добір тем, і на освітлення фактів, і на саму манеру писання. Він відчувається на найкращих творах його сеї доби—історично-побутових художніх образках з минувшини Волини XVI в. і Полтавщини XVII. (Очерки стариннаго быта Волыни, 1888–1891, Очерки народной жизни въ Малороссіи во 2-й половинѣ XVII ст., 1901). Недурно, для нового, українського видання небіжчик уважав потрібним їх не тільки перекласти, але й переробити.

Сей тяжкий під'яремний стан душі Ореста Івановича став слабнути з тим, як захитався царський режім в часи „довіря", Японської війни і першої революції. Якраз ще кінчив він і свою учительську службу і солодко мріяв про те, щоб спекавшися сих немилих обовязків і менш оглядаючися на начальство, остаток днів і сил своїх віддати художньо-історичній праці, вже на українській мові, що потроху переставала бути познакою сепаратизму і набірала права горожанства. З відкриттем українського клюбу в Київі, перенесенням до Київа „Літературно-Наукового Вістника", заснованнєм Українського Наукового Товариства початком „За-

писок" його, Орест Іванович став частим і дорогим гостем і співробітником сих українських орґанізацій і видань. Він часто виступав на їх засіданнях з своїми творами, багато в них друкує—і я маю вражінне, яке мабуть мають инші,—що сама мисль його, сам художній малюнок його став инакше укладатись в українській формі—і в нових, свобідніших умовах українського життя. Сама вдача його змінилась, відійшла та насторожена обережність, офіціяльна холодність і відчуженість, яка вражала в нім давніше людей, які не належали до небагатьох інтимних його приятелів. Його товариська, поетична, тепла натура стала відкриватися знову. Яким приємним товаришем, блискучим оповідачем, повним юмору, іронії і поезії він знову став в сіх роках. Яка незмірна жалість, що він не знайшов часу і охоти в сих часах записати свої спомини про те, що він бачив, чув і переживав.

Але вповні розгорнутись побитій морозом українського лихоліття душі небіжчика не судилось. Від часу до часу різким холодом потягало від нової реакції, що йшла з півночи, і приходилось знову тулитись і стягатись. Все таки Орест Іванович зіставався на державній службі, як секретар „Временной Комиссіи для изданія древнихъ актовъ при генералъ-губернаторѣ" і мусив рахуватись з інструкціями сього начальства. Характерний приклад був звязаний з „Україною". Коли перша книжка її вийшла весною 1914 р., з зазначеннєм на обгортці: „при близшій участи Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова", в „Новім Времені", з'явилася телеґрама київського клюбу націоналістів, що „київське руське громадянство глибоко обурене виступом секретаря археологічної Комісії Левицького спільно з звісним австрофілом М. Грушевським в виданнях українського наукового товариства сепаратистів". Тоді генерал-губернатор Трепов формально наказав Орестові Івановичеві на далі не ставити свого імени в таких небезпечних виданнях, і він кілька місяців потім (до нового притиснення українських видань) підписував свої статті псевдонімом—О. Орленко.

Потім прийшла війна, з проектами ґрунтовного винищення українства, які змусили українців знову стулитись і зібгатись, а після коротких днів надій і уповань революції—тяжкі і грізні роки горожанської війни, голоду, пошестей. Розцвівши на короткий час в загальній атмосфері радісних сподівань, Орест Іванович, як оповідають його ближні приятелі з останніх літ, раптом знемощів, змарнів, збайдужнів до всього. По інерції ще пробував працювати, носився з планами ріжних робіт—але життьова енергія відірвалась і прийшла смерть, і забрала невисловлені слова, недокінчені образи, невтілені гадки, незмірно багатий скарб знання, ерудиції і творчої сили.

Останній том, видрукований покійним ще в 1917—1918 рр., зістався невипущений, без вступної розвідки, і пішов разом з иншими невипущеними томами видань археоґрафічної Комісії на паперову фабрику. Тяжкі часи обірвали низку наукової праці і художньої творчости великого майстра.

М. Грушевський.



Проф. Гр. Гр. Павлуцький.

Проф. ГР. ПАВЛУЦЬКИЙ.

Помер 15 березня 1924 року.

Григорій Григорієвич Павлуцький народився у Київі 1861 р. Середню освіту одержав у Київській третій гімназії, а вищу—на історично-філологічному факультеті Київського університету, який скінчив 1886 р. кандидатом. Ще за час свого студенства, в 1885 р., він надрукував у „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ свою першу працю про автора „Dialogus de oratoribus“.

Відносно тодішнього університету він сам звертав увагу на те [1]), що „в течение университетского курса не имел руководителя в Киеве и вовсе не слушал истории искусств, ибо ее не было: проф. Павлов, русский историк, полу-развалина, после ссылки в Сибирь, фиктивно занимал кафедру и на лекциях, на которые студенты ходили по очереди, потешал слушателей разсказами об оперных артистках и балеринах. Учителем Павлуцкого был проф. Кулаковский, не в области классической филологии“.

Зараз же після скінчення університетського курсу, Павлуцький поїхав за кордон, до Берліну й Парижу, де студіював музеї та займався по бібліотеках. Повернувшися до Київа, він, в 1888 р., прочитав дві пробні лекції: „О началах искусства в Греции. Скенография у греков“ і одержав звання приват-доцента. Від Київського університету він був, на цей раз вже на державний кошт, командирований на два роки за кордон. Там, у Сорбоні, він слухав лекції відомого знавця античного мистецтва, проф. Максима Коліньяка й брав участь у його семінарі. Працював він тоді теж і в Італії, головним чином у Римі. Не раз і після того мав Павлуцький наукові командирування за кордон,—студіював пам'ятники готицької та романської архитектури у Франції, працював по музеях Германії, Швейцарії та Австрії, а 1909 р. був у Костянтинополі, в Атенах і в Єгіпті. В 1897 р., за дисертацію „О жанровых сюжетах в греческом искусстве“, він одержав від Юр'євського університету ступінь доктора історії та теорії мистецтв, після чого київський університет обрав його на екстра-ординарного професора по катедрі історії мистецтв, в 1906 р.—на ординарного, а в 1913 р. він був по самий час смерти заслуженим професором того-ж таки університету.

Ще перед XI-м Археологічним з'їздом, який відбувся у Київі, Московське Археологічне товариство вирішило видавати пам'ятки української старовини, призначило на це кошти, а саме збирання потрібного на те матеріалу доручило окремій комісії при Київському Історичному Товаристві Нестора Літописця. Незабаром між цією комісією й Московським Товариством виникло непорозуміння. В 1902 р., комісія прислала в Москву зібрані нею фотографії з дорожніми записками де-яких з екскурсантів. Московське Товариство відповіло на те, що воно сподівалося одержати не самі тільки фотографії, але разом з цим і плани на обміри церков і инших памяток, а також і дослідування памяток з історичного боку на оцінку їхнього мистецько-археологічного значіння. Комісія з свого боку відповіла, що вона ще раніше звертала увагу Товариства на те, що в Київі важко знайти вчених архітектів, а що між тими, які займаються українською старовиною, нема фаховців; але тоді Товариство одказало, щоб комісія надсилала матеріял, а для обробки його знайдуться фаховці й

[1]) Рукописний матеріял, що було мені доставлено для відзиву про його наукову діяльність, котру я писав у квітні 1923 р. по дорученню „Комісії по додатковому забезпеченню вчених“. О. Н.

по-за Київом. Нарешті закінчилось постановою, щоб особи, які подають матеріял, обовязково разом з тим подавали-б історичні пояснення, а до загальної обробки зібраних матеріялів узявся Г. Г. Павлуцький. З такою постановою цілком згодилося й московське Товариство, тільки застерегло за собою право остаточної редакції обробки матеріялу. В 1905 р. вийшов перший випуск „Древностей Украины", хоч члени комісії по охороні пам'яток при Товаристві поставилися до цієї праці негативно.

Ще до виходу цієї книжки, Г. Г. Павлуцький зробив у Товаристві Нестора Літописця доклади: „Деревяная церковная архитектура в юго-западном крае в XVII – XVIII веках", „О деревянных резных изображеніях путтов в южно-русских церквах XVII—XVIII веках", „Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа" та „Изображение храмов на древнейших южно-русских миниатюрах". Ці реферати він і звів до купи у цьому виданні під назвою: „Древнее деревянное церковное зодчество въ юго-западном краѣ". Ця праця, можна сказати, була головніша між усіма працями Павлуцького, тому-то я особливо спиняюся на ній. Після вступного слова, де стріваються такі зауваження, як: „Малорусские храмы лишены фасадов, т. е. того, что в других христианских храмах составляет красу архитектуры; рассматривая малорусский храм, не видишь, где его лицо, или передний фасад", автор переходить до характеристики українського будівництва. Пануючим типом він рахує трьохбанну церкву та її, головним чином, і розглядає. Він описує способи будування таких церков, звертає увагу на ріжноманітність композиції, характеризує де-які окремі деталі. Кілька слів присвячено иншим типам церков і дзвіницям, зроблені порівняння наших церков з північними, доведено давність такого типу, на підставі Павла Алепського, Кальнофойського та малюнків стародавніх рукописів; в кінці дано порівняння наших церков з західними. Висновок такий: „Малорусское деревяное церковное зодчество, так же, как и деревянная архитектура северных окраин России, является искусством национальным, искусством, сохранившим свой национальный характер благодаря тому, что оно самостоятельно переработало и совершенно поглотило все чужие элементы, византийские или западные, которые к нему притекали". Не всі типи церков розглянув автор: церков таких типів, як хатній, двохбаштовий, чотирьохбаштовий і трьохбаштовий з дзвіницею замість західньої башти він зовсім не торкається. Західній Україні Павлуцький присвячує лише кілька рядків; от вони: „Чехия, Моравия, Галиция (западная и восточная, особенно ее нагорная часть), Буковина и северная часть Венгрии богаты деревянными храмами. Как самый способ постройки славянских храмов, так и внешний их вид ничем не отличается от силезских деревянных церквей. И общая форма, и план, и самый способ постройки одни и те же. Только в Галиции доселе сохранились древние деревянные церкви, тип которых родствен типу южно-русских церквей. Но Галиция и Малороссия населены одним и тем же народом, малорусским; и Галиция и Малороссия в эпоху польского владычества, т. е. до конца XVIII в., жили одной общей политической и религиозной жизнью; они разделились только со времени разделов Польши. Архитектура в них необходимо должна быть общая". От і все, з чим не можна погодитись: коли можна прирівняти до силезських церков церкви лемків, які дійсно відокремлюються від инших усіх українських церков, бо замість того, як у нас завше найвища башта буває середня, а дзвіниця стоїть окремо, в них дзвіниця займає західню башту й вона вища за дві останніх, за те й гуцули, й бойки мають той же самий тип церков, що й на східній Україні. Дійсно, на перший погляд бойківські церкви роблять инше враження, ніж наші,

так що дали навіть привід проф. Соколовському порівняти них з індійськими пагодами, але вони відріжняються від наших тільки тим, що там більша кількість восьмериків і менша їхня високість. Проминув нарешті Павлуцький питання, як саме розвивався тип деревляних церков з часом, і як він міняється територіяльно.

Крім вишезгаданих праць, як найбільше значні з праць Г. Г. Павлуцького зазначимо: „Древне-греческие расписанные вазы“ (Київ, 1889); „Фидій“ (Київ, 1890); „Коринфскій Архитектурный орденъ“ (Київ, 1891); „Храмъ Зевса Олимпійского въ Афинахъ“ (Київ, 1892); „Кіевские храмы домонгольского періода и ихъ отношение къ византійскому зодчеству“ (Труды XIV-го Археологического с‚ѣзда); „О происхожденіи формъ украинского деревянного церковного зодчества“ (ibid); „О церковных постройкахъ въ стилѣ empire в Полтавской губ.“ (ibid); „Творчество Растрелли въ области церковного зодчества“ (Київ, 1912); „Къ вопросу о взаимномъ вліяніи византійского и итальянского искусства. Богоматерь въ византійском и русском искусствѣ и Мадонна ренесанса“ (Київ, 1912); „Краткій очерк исторіи новгородской и московской архитектуры“ (Київ, 1912); „О происхожденіи древне-русской иконописи“ (Київ, 1914); „О мозаиках мечети Кахроэ-Джамне в Константинополѣ“ (Київ); „Древнѣйшіе храмы Кіева и Чернигова“ (в „Истории русского искусства“ И. Грабаря); „Деревянное и каменное церковное зодчество Украины“ (ibid); „Старинные деревянные синагоги въ Малороссии“ (ibid); „О происхожденіи и развитіи византійского искусства“ (Київ, 1914).

В 1916—1917 р.р., по дорученню Московського Археологічного Товариства, Г. Г. Павлуцький зробив експедицію по ріках Волзі і Молозі та у Псков, щоб зібрати матеріял по історії псковської, новгородської й московської архітектури.

Останньою його працею була „Історія українського орнаменту“, що почав друкувати на двох мовах, українській та російській „Трест-Печать“.

Г. Г. Павлуцький був дійсним членом Московського Археольогічного Товариства Нестора Літописця й почесним головою секції мистецтв Українського Наукового Товариства.

Ол. Новицький.

До сього некрологу додамо кілька слів про де-які сторони науково-громадської діяльности Гр. Гр. Павлуцького в останніх роках.

В науковій діяльності та професорській практиці Г. Г. Павлуцького можна зауважити перелом десь наприкінці 1890-их років. До того П. обмежувавсь у своїм викладанню звичайними темами університетських курсів. Наприкінці 1890-их років в Київі почалась интенсивна праця підготовлення чергового археологічного з'їзду в Київі. Намічено було обслідування пам'ятників мистецтва України і П., як знавець історії був втягнений в цю підготовчу працю. Сталось зближення університетських кругів з місцевими українськими науковими силами, які звичайно перед тим тримались з'окрема. Оця підготовча до з'їзду праця дала П. ознайомлення з місцевими пам'ятниками українського мистецтва, зблизила з українськими вченими та українським студенством. З того часу починаються реферати і статті. П., присвячені пам'ятникам українського мистецтва. Теми були нові, дослідження матеріялів тільки починалось і через те перші узагальнення П. не були вільні від помилок. Тоді-ж починає П. підготовляти і свої університетські курси з історії українського мистецтва. Зближення з молодими артистами--малярами (П. і сам трохи малював і свої малюнки иноді виставляв на Київських виставках, в організації яких брав діяльну участь) ввело П. в тодішні розмови і суперечки про місцевий елемент, про напрями в місцевім мистецтві; про потребу утворення в

Київі мистецького осередка, академії мистецтва, галереї. В 1917 р. вперше з'явився грунт для цих планів, з утворенням секції мистецтва, яка мала отримати ініціятивні та контрольні завдання. Пригадується, як П. завзято переводив потребу надання українського характера знакам на офіційних печатках, на бланках асигновок та инших офіційних бланках. Тоді-ж брав П. велику участь (осінь 1917 р.) у виробленні планів Українського Державного Університету, програми Української Академії Мистецтв, в обговоренні справи Галереї, багато часу присвячував проектам перероблення помешкання під Галерею та ин. Во всіх таких обговореннях П. рішуче виступав против еклетизму та обстоював український характер і напрям. Так само було і в нараді про реорганізацію Археологічного Інститута. Зазначу ще участь П. в роботах з'їзду діячів пластичного мистецтва (літо 1918 р.), Комісії й реставрації Софії, де жваво обговорювали плани надання Софії одноцільного стильного вигляду і П. заняв оригінальну позицію. Ці виступи та постійна участь в екскурсіях по Київу з ріжними групами екскурсантів зближала П. з українським студенством та вчительством: над курсами історії українського мистецтва П. постійно працював, доповнюючи та освіжаючи. З кінця 1920 р. П. крім викладів вів у Київському Інституті Вищ. Освіти ще адміністративну та господарчу працю, яка чим далі, тим більш забирала часу, не даючи вже місця для наукових дослідчих праць, між якими важне значіння мали обслідування Київських пам'яток по певному плану з участю студентів. Лише побіжно виступав тепер П. з своїми поясненнями та характеристиками, наприкл. з приводу робот в Софії Моргилевського, на засіданні в пам'ять О. Лазаревського, на юбілеї В. Кричевського. До останього часу П. обдумував плани нових робот та видань і його важка хвороба та смерть була сумною несподіванкою для всіх, хто стояв ближче до покійного і мав змогу слідкувати за його роботою.

Ол. Г.

Поправка: на ст. 184 р. 25—26 зверху треба: Ülikooli ....Dorpatensis ....Humaniora.

Зміст [1])

стор.

Присвята Орестові Левицькому 3
Від Редакції 5

РОЗВІДКИ і ЗАМІТКИ:

Микола Макаренко, Найдавніша стінопись княжої України (з ілюстраціями) . . . 7
Акад. Володимир Перетц, Найдавніша згадка про театр на Україні 14
Акад. Олексій Новицький, Муміфіковані тіла в Седневі (з ілюстраціями) 16
Осип Гермайзе, Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів (з знимками автографів) 19
Проф. Олександер Грушевський. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. 82
Акад. Сергій Єфремов, Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методіївського брацтва 88
Академ. Михайло Грушевський, Пятдесять літ „Исторических пѣсен малорусскаго народа" Антоновича і Драгоманова 97
Акад. Павло Тутковський, Здобутки природничого обслідування України за останні десять років (1914—1924) 110

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО і ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX і ПОЧАТКІВ XX СТ.:

З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського брацтва: I. Записка Білозерського про сільські школи. II. Записка Костомарова про панславізм. III. Уривок з оповідання Костомарова „Панич Наталич". IV. Малюнок Куліша. Под. *В. Міяковський.* 121
Бальзак на Україні, под. *Ф. Савченко* 134
Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича: Дворянський суд над хлопоманами. Політичні процеси і догляди поліції. Початок української громади. Под. *В. Міяковський* 151
Заповіт Олександра II і окраїнна політика, под. *В. Корнилович* 161

[1]) **Зміст попередніх книжок „України". 1914 р. Кн. I.** Від редакції. Олексій Шахматов: До питання про початок української мови. Мих. Грушевський: Український рух на Сході: Розселенне за московською границею до 1648 р. Мих. Возняк: Початки української комедії. Олександр Грушевський: З настроїв і думок Кирило-Мефодіевців. З ідеології Кирило-Мефодіевців—записка Василя Білозерського. Замітки й матеріяли: Ор. Левицький: Великодні „кукли". Вол. Перетц: Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів Ів. Франко: До історії розміру коломийкового. Вол. Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка.

1914 р. Кн. 2. [illegible] чук (
Жи[illegible]ький: Начерк історії літературної
Грушевський: Історія Хмельниччини опи
Мих. Возняк: Початки української комедії
української історіографії. [illegible]
Мик. Бакуринського до Мих. Гілібовича
пинці в Туреччині, з паперів Садик-па
галевського Рафаїлу Заборовському 17
рух в 1913 р. Критика, рецензії, й обго
вого Т-ства в Київі, хроніка його за 1913

1914 р. Кн. 3. Хв. Корш: Де-що пр
В. Степовий: До історії Задунайської Січ
М. Возняк: Українське „Savoir vivre" 1
записки й матеріяли. Л. Орленко: Книжн
наприкінці XVII в. Г. Іліїнський: Украї

стор.
Невідома драма Панаса Мирного, подав *М. Марківський* 163
Листи Л. Українки до М. Коцюбинського, под. *М. Зеров* 168
Дума про Сорочинські події, под. *В. Станіславський* 171
Листи А. А. Шахматова до І. М. Стешенко, под. *О. Тулуб.* 175
Українська прокламація царської Росії, под. *С. Єфремов* (з факсиміле) 176

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Wilhelm Wundt—Völkerpsychologie. 1920. *М. Грушевського.* 179
Lubor Niederle—Manuel de l'antiqnite slave. 1922. *М. Грушевського.*
Max Vasmer—Osteuropäische Ortsnamen. 1921. *В. Данилевича.*
Н. Мірза-Авакянц—„Читанка з історії України", ч. І, вип. І 1922. *М. Ткаченка.*
О. Колесса—Південно-волинське Городище і городиські рукописні памятники XII—XVI в. 1923. *Є. Тимченка.*
І. Каманін і О. Вітвіцька—Водяні знаки на папері. 1923. *В. Данилевича.*
350 років українського друку. Бібліологічні вісти. 1924. *О. Гермайзе.*
О. С. Грушевський—Города В. Княжества Литовського в XIV—XVI в. 1918. *О. Гермайзе.*
Bialkovski—Podole w XVII wieku. 1920. *П. Клименка.*
В. М. Отроковский—Тарасій Земка, Южно-русский литературний деятель XVII в. 1921. *С. Щеглової.*
M. Tyszkiewicz.—La literature ukrainienne. 1919. *М. Маріківського.*
J. Polivka—Čicham člověčinou—ruský dech, ruskou „kost". 1924. *П. Глядківського.*

НЕКРОЛОГИ:

Орест Іванович Левицький (з двома портретами) 199
Григорий Григорієвич Павлуцький (з портретом) 203

про аренду шинків у Коропівській сотні 1706 р.: М. Возняк: Три документи до історії Руїни. Критика, звідомлення й обговорення.

1914 р. Кн. 4. М. Грушевський: Новий хозарський текст про войни Олега. Л. Горленко: Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. Мик. Василенко: О. М. Бодянський і його поетична творчість. Ол. Грушевський: З економічного життя українських манастирів XVII—XVIII в. В. Козловська: Памяти В. В. Хвойки. Ан. Ніковський: Ф. П. Фортунатов (некролог). Матеріяли і замітки: Мих. Возняк: Польска вірша про битву под Полтавою. В. А: Матеріяли архива Імператорського російського Географічного Т-ства з українознавства. Г. І.: Українське „зайвий". Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка. Бібліографія.

1917 р. Кн. 1—2. Від редакції. М. Грушевський: „Велика, Мала і Біла Русь". Орест Левицький: Український шляхтич Прокіп Верещак і його пригода підчас Хмельниччини. Ол. Грушевський: З міського життя в полудневих замках у XVI в. М. Мочульский: Українська школа. Евг. Онацький: Похождения Полетик. О. Соловій: До історії української живописи на початку XVIII в. Ол. Грушевський: Шевченківська література за останні роки. Матеріяли і замітки. К. Широцький: Про публікацію Солнцева „Кіевскій Софі [illegible] Государства г. 1871—1887". В. Шепотьев: [illegible] на приїзд його до Київа [illegible] тославля, внука Ольгова

[illegible] в новійшій літературі, критичні за- [illegible] Українськ. Наукового Т-ства у Київі

[illegible] вм. 29 червня 1918 р. М. Грушевський: [illegible] ора Печерського. Ол. Грушевський: [illegible] й українські твори Шевченка в їх порів- Адама Киселя, подав І. Каманін; справа за [illegible] каз про хрестне дерево, подав В. Перетц.

Поправка: на ст. 184 р. 25—26 зверху треба архивознавство. Критика, рецензії і обго-

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Громадянська війна на Україні.

ЗОЛОТАРЕВ, А. Из истории Центральной Украинской Рады (1917 г.). 36 стр., ц. 10 коп.

КУЛИК. Огляд революції на Україні. Частина І. 1917—19 р. 40 стор., ціна 5 коп.

МАЙОРОВ, М. Из истории революционной борьбы на Украине. (1914—1919 г.). 108 стр., ц. 1 р.

„Особо ценным являются главы, охватывающие период подпольной работы партии большевиков в военные годы. Автор был сам членом Киевского Комитета Партии и описывает этот период с большой любовью. Перед читателем проходит борьба в профсоюзах между оборонцами и большевиками, борьба вокруг военно-промышленных комитетов за и против участия и т. д. Историческую ценность имеют сообщения автора о моментах Октябрьского переворота в Киеве. Впервые в литературе освещается геройская борьба самих киевских рабочих, ту же ценность имеют сообщения из периода господства Гетманщины". *(Журн. „Печать и Революция").*

ЭРДЕ. Годы бури и натиска. Часть первая. На Левобережьи 1917 г. 117 стр., ц. 55 к.

„Достоинство книги—живость и образность изложения".
(Журн. „Печать и Революция").

ЯВОРСЬКИЙ, М. Революція на Україні в її головніших етапах. 82 стор., ціна 50 коп.

Економіка.

АЛЬТЕРМАН, А. Я. Хлебные рессурсы Украины, 177 стр., цена 1 р. 50 коп.

В настоящей работе прослежены вопросы влияния мирового рынка на эволюцию хлебной продукции Украины, насколько органическнй характер носила эволюция урожайности, какие изменения война и революция внесли в характер хлебной продукции. Несмотря однако, на теоретический, по преимуществу, характер работы, предлагаемая книга окажется полезной и для практического работника, так как в ней приведены, по возможности исчерпывающие данные, о довоенном и современном положении производства хлеба, об избытках-недостатках, потреблении и вывозе отдельно по каждому району и каждой губернии, на которые Украина распадалась раньше и распадается ныне.

ПОНЬКО, К. В. Минеральные ископаемые правобережной Украины. Графит. Минеральные краски. Фосфориты. Жерновые и точильные камни. Известняки. Янтарь. Бурый уголь. Торф. Каолин. Марганцевая руда. Литографский камень. Марганец. Железная руда. Медная руда. Серебро. Свинцовая руда и друг. 22 стр., цена 10 коп.

СУХОВ, А. А., проф., Економична географія України. Авторизований переклад з російського другого видання, переробленого й поповненого М. Козловським. З мапами. 208 стор., ціна 1 крб. 35 к.

Цю книгу призначено для подвійної мети: 1) бути підручником економічної географії України в Інст. Народн. Господарства, Народн. Освіти та в инших шкільних закладах, 2) бути покажчиком в ріжних галузях Народн. Господарства УРСР., для лекторів та инших осіб, що цими питаннями цікавляться. *(З передмови автора).*

СЛАБЧЕНКО, М., проф. Організація народнього господарства України, від Хмельниччини до світової війни. Том І-й. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII — VIII століття, ц. 1 кр. 25 коп.

„Труд проф. Слабченко—первая большая работа в Украинской историко-экономической литературе. Обилие фактического материала, цитат из актов и пр., метод исследования делают ее чрезвычайно ценной в научном отношении. Прсф. Слабченко марксистским методом революционизирует украинскую историческую науку и делает вклад в подлинное украиноведение".
(Журн. „Червоний Шлях").

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

ХАРКІВ, 2-й Радянський пр. № 2.

Філії, торговельні контори та крамниці по всіх губерніяльних та окружних містах У. Р. С. Р.

Ціна 2 крб
№ 19271.

